

İÇİNDEKİLER

	MÖVLANA'NIN DOĞUM TARİXİ	
1.	Yrd. Doç. Dr. Ali TEMİZEL Ayten HASANALİZADEH TÜRKİ TİLDERİNDEGİ KÖP MAĞYİHALYLYQ KÛBYLYSY	2
2.	Шанағат ЖАЛМАХАНОВ HÜSEYİN NİHAL ATSIZ'IN DİL ANLAYIŞI	6
3.	Yunus Emre UYAR ESKİ TÜRKLERDE ASKERLİK	19
4.	Yüsüpcan YASİN AZERBAIJAN BAŞBAKANI HASAN HASANOV'UN ÇOCUKLUĞU VE 1940'LARIN GÜRCÜSTAN'I	29
5.	Yrd. Doç. Dr. Yılmaz POLAT İSLAMİYET'TEN ÖNCE KURULAN ORTA ASYA TÜRK DEVLETLERİ DÖNEMİNDE KULLANILAN MÜZİK ALETLERİ	33
6.	Feyzan Göher VURAL TÜRK KÜLTÜR KAYNAKLARINDA YURTSEVERLİK BİLİNCİ	43
7.	Cengiz ASLAN FİZİKANIN TƏLİMİNDƏ ANALOGİYANIN YERİ VƏ ROLU	50
8.	Naxçıvan SƏFƏROV Yusub OĞLU ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ИПОТЕЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ КАК СОСТАВНОЙ ЧАСТИ ЭКОНОМИКИ СТРОИТЕЛЬСТВА	55
9.	Асаф АГАЕВ Мирза оглы Румелла ДЖАФАРОВА Телман кызы TİKİNTİ MATERİALLARI İSTEHSALI MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İSTEHSAL - TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİNDƏ İDARƏETMƏNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	63
10.	XÜSUSİYYƏTLƏRİ Doç. Dr. Hüseyin HƏSƏNOV XƏZƏR DƏNİZİNƏ AXAN AZƏRBAYCAN ÇAYLARININ SÜLB AXIMI	68
11.	R. A. İSMAYİLOV AZƏRBAYCANDA MİLLİ AZLIQLARIN BİRGƏYƏŞAYIŞI	73
12.	Doç. Dr. Ləman QARAYEVA Zahid qızı İSLAM DİNİNDƏ MƏSCİDLƏRİN MAHİYYƏTİ	77
13.	Şöhrə KƏSİRİ Yaqub qızı TÜRK ÖZEL AD BİLİMİ ÇALIŞMALARI 3 : Bula, Efendibula, Bulabaşa, Atabula, Hanbula, Hanımbula, Hatunbula ~ Katunbula, Keçibula ~ Kiçibula, Merihbula, Mısırbula, Paşabula, Şahbula ~ Şehbula, Tezbula ile Kira, Kirake, Kiratsa, Kiraçe, Kiramâna,	81
14.	Despina kadın adlarının köken ve anlamı Dr. Yusuf GEDİKLİ ORTA DOĞU BÖLGESİ VE TÜRK AMERİKA İLİŞKİLERİ	84
15.	Günel ALİYEVA – MEMMEDOVA KITAP TANITIMLARI ve REKLAM	90
		96

(1)
MÖVLANA'NIN DOĞUM TARİXİ
Yrd. Doç. Dr. Ali TEMİZEL¹
Ayten HASANALİZADEH²

QISA MƏZMUN

Mövlana Cəlaləddin Məhəmməd Bəlxinin həyatı və doğum tarixi haqqında ən qədim və etibarlı mənbə olan Firidun İbn Əhmədin risaləsində yazılmışdır. Burada onun doğum gününün hicri-qəməri tarixinin 609-cu ildə olduğu qeyd edilir. İstanbul universitetinin müəllimi və dövrümüzün məşhur mövləvişünası, mərhum Əbdülbaqi Gölpınarlı Şəmsin divanından bir beyti və “Fihi ma fih” kitabını oxuyaraq, Mövlananın doğum gününün yuxarıda qeyd olunan tarixdən 24 il əvvəl olduğu nəticəsinə gəlmişdir. Digər tədqiqatçılar da onun fikirləri ilə razılaşmışlar. Ortaya çıxan araşdırma və dəlillərə əsasən, bu fikir həqiqətə uyğun deyil və Mövlananın doğum tarixi ta qədimdən bu günə qədər hamının eşidərək qəbul etdiyi gündür.

MÜQƏDDİMƏ

Böyük şairlərlə Mövlana Cəlaləddin Bəlxinin həyatı, fikirləri, sözləri arasında bariz və açıq-aşkar fərqlər vardır. Bu fərqlər əsasında o, dünyanı öz qeyri-adiliyi ilə məftun edən bir insan kimi formalaşmışdır. İnsanlar Mövlananın şəxsiyyəti ilə tanış olduqdan sonra öz mənəvi tələbatlarını onun əsərləri ilə ödəmişlər. Doğrudan da, bu Qərb və Şərqdəki alim və tədqiqatçıların dünyanın müxtəlif yerlərinə səfərlər edərkən onun əsərlərini yaymasına səbəb olmuşdur. Onun bir sıra əsərləri meydana gəldi ki, bunlar da hər biri özlüyündə müəyyən ehtiyacların aradan qaldırılmasına səbəb oldu. Görkəmli şairin maraqlı həyatı və geniş fikirləri ətrafda yeni sözlər və ideyaları ortaya çıxardı. Bu proses sonralar da davam etmişdir.

Mövlananın şəhadəti

Qiyasda digərləri ilə Mövlananın sənəti arasında diqqəti cəlb edən bir sıra fərqlər vardır. Başqa böyük şairlər haqqında əlimizdə dəqiq məlumatlar olmadığı halda, Mövlananın doğum ili, ayı, günü və adlı-sanlı bir nəsilə dünyaya gəlməsi məlumdur. Firdovsinin, Sənainin, Nizaminin, Əttarın, Sədinin, Hafizin və bir çox şairlərin doğum ili haqqında təqribi məlumatları onların öz dilindən və ya şahidlərin istinadlarına əsasən alırıq. Bəzi istisna şairlərdən olan Nasir Xosrov özü haqqında açıqcasına söyləmişdir:

بنهاد مرا مادر بر مرکز ایغبر

بگذشته ز هجرت پس سید نود و چار

Yaxud da Mərvli Kəsai demişdir:

چهار شنبه و سه روز باقی از شوا

به سید و چهل و یک رسید نوبت سال

سرود گویم و شادی کنم و به

نعمت و مال

بیامدم به جهان تا چه گویم و چه کنم

Firidun İbn Əhməd Sepahsalar (3; s.22) və Şəmsəddin Əhməd Əflaki (4; s.73) günəş təqviminin 586-ci il mehr ayının 8-i, miladi tarixinin 1207-ci il 30 sentyabrı ilə uyğun olan qəməri tarixinin 604-cü il rəbiül-əvvəl ayının 6-nı Mövlananın ad günü kimi qəbul edirlər. Hər kəsin yaddaşında bu şübhəsiz və dəyişməz tarix kimi qalmışdır. Bundan başqa, Mövlananın həyatı haqqında digər hadisələri də qeyd edirlər. 13 yaşında ikən Mövlana ailəsi ilə birlikdə Xorasandan başqa yerlərə hicrət etmişdir. Atası onun tədrisi və tərbiyəsi ilə məşğul olmuşdur.

1 Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı'nda Öğretim Üyesi, Konya/TÜRKİYE.

2 Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans Öğrencisi, Konya/TÜRKİYE.

24 yaşında atası dünyasını dəyişir və 38 yaşında Mövlananın həyatında mühüm hadisə baş verir, yəni Şəms təbrizi ilə tanış olur. Sonrakı vaxtlarda o, "Məsnəvi"yə son əlavələrini etmiş və nəhayət, 67 yaşında bu əsəri dostlarına təqdim etmişdir. Bu söyləmələrin sonunda Mövlananın doğum tarixi ilə bağlı bütün hesabları alt-üst edən şübhələr meydana gəlir. Bizim məqsədimiz qeyd edilən şübhələrin aradan qaldırılmasıdır.

Mövlanaya xas olan şairlik şivəsi

Başqa şairlərlə Mövlana arasında nəzərə çarpan başqa bir fərq də onun şeirlərini özlili ilə yazmamasıdır. Həyəcanlı hadisələr və müdrik sözlərlə dolu olan bu kəlimələr ritmik, qafiyəli və axıcı dildə başqaları tərəfindən qələmə alınmışdır.

Bədiyə sarailərdən qalan, hamı tərəfindən çox işlənən şeir yazma üslubu belədir: şair qələm və kağızı götürərək hamıdan kənara, bir küncə çəkilir. Sonra diqqətlə münasib kəlimələri seçərək nəzmə köçürür. Ara sıra öz yazdıqlarını redaktə edərək lazımı şəkllə salır.

Amma Mövlananın şeir yazma üslubu fərqli idi. Bu üslub xüsusilə, onun qəzəllərində, səma məclislərində, insanların çox olduğu yerlərdə, arfanın sədaları altında yüksək səslə öz dilindən söylənmiş və diqqəti üzərinə çəkmişdir. Deyirlər ki, guya "Məsnəvi"-nin beytləri Həsəməddin Çələbinin xətti ilə yazıldıqdan sonra Mövlananın hüsurunda bir daha oxunmuş və ona düzəlişlər edilmişdir. Lakin qəzəllərdə bu dəyişiklik nəzərə çarpmır və doğrudan da, səma məclislərində və toplularda Mövlananın dilindən söylənən kəlimələrin diqqətlə eşidilərək düzgün qələmə alınıb alınmadığı məlum deyil.

Görəsən, kağız üzərinə köçürülənlər həqiqətdən də Mövlananın söylədiyi həmin dəqiq sözlərdir? Hərhalda, katiblərin eşitmə xətası ehtimalı məntiqi cəhətdən bəlkə də əğlabatan deyil.

Rzaqulu xan Hidayətin fikirləri.

Artıq bu müqəddimədən sonra mövzunun əsl bəhsinə keçirik. Nəsrəddin şah Qacarın dövründə yaşayıb-yaradan məşhur təzkirəçi, tənqidçi, ədib və şair Rzaqulu xan Hidayət Mövlananın sonuncu böyük divanlarından birini çap etmək istəmişdir. O, bu məqsədlə divanı oxumuş, qəzəllərdən, rübailərdən və tərcibəndlərdən bəzilərini seçərək Şəms-Əl-Həqayeqin adı ilə çap etmişdir. Şəmsin divanını oxuyarkən Hidayətin diqqətini bu beyt cəlb etmişdir:

به اندیشه فرو برد مرا عقل چهل سال
به شصت و شدم صید و ز تدبیر
بجستم

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, Mövlana 62 yaşında ikən Şəmslə tanış olmuşdur. Mövlananın doğum tarixinin 604-cü ildə olduğunu nəzərə alsaq, onda bu görüş 666-cı ilə təsadüf edir. Lakin Nikolsonun dediklərinə görə, Şəmsin adına 662-ci ildə Mövlana tərəfindən yazılan "Məsnəvi"-nin ikinci dəftərində rast gəlinmişdir. Bu da Hidayətin fərziyyələrini inkar edir. (5; s.419)

Gölpınarlıının şübhələri.

Bir neçə illər sonra, bu beyt Mövlananın əsərlərini araşdırmağa çalışan mərhum prof.Əbdülbaqi Gölpınarlıının diqqətini çəkir. Hidayət kimi o da Mövlananın bu beyti 62 yaşında ikən yazdığını fikirləşir, amma sonra başqa bir nəticəyə gəlir. Mövlananın və Şəmsin məqalələrini nəzərə alan Gölpınarlı, 642-ci ildən 62 il çıxaraq Mövlananın doğum tarixini 24 il qabağa çəkmiş və bu tarixi 580-ci il kimi qəbul etmişdir. (6; s.461) Digər bir əlamət isə "Fihi ma fih" kitabından alınmış nəticədir ki, burada Mövlana Səmərqəndin Xarəzmşah ordusu tərəfindən mühasirəsi zamanı olan xatirələrini yazmışdır. Tarixi açıqlamalara görə, bu hadisə 609-cu ildə fatih Cəvinə tərəfindən baş vermişdir və Gölpınarlı əmindir ki, 5 yaşlı uşaq illər sonra bu hadisələri xatırlaya bilməz. Lakin qeyri-adi hafizəyə malik olan Mövlana belə bir şeyi yaddan çıxarmazdı. Digər tərəfdən də, bu hadisə dəfələrlə onun ailəsində və ətrafında söylənmişdir. Bütün bunların Mövlananın zəhnində yeni izlər qoyduğunu söyləmək düzgün olardı.

Doktor Məhəmməd Əli Məvhəd (7; s.420) və doktor Franklin Luisin (8; s.420) yazdıqlarına görə, Arberi kimi bəzi tədqiqatçılar Gölpınarlıının fikirləri ilə razılaşmış, bəziləri

isə məsələn, Yan Rıpkə bu mülahizələri rədd etmişdir. Anmari Şiməl və doktor Məvhədin özü isə söylənənlərin natamam və dəqiq olmadığını demişlər.

Şübhələrin nəticələri

Əgər doğrudan da, Mövlananın doğum tarixi 604-cü ildən 24 il əvvəl, yəni Gölpınarlıının söylədiyi kimi, 580-ci ildə olmuşsa, onda bir sıra problemlərin ortaya çıxdığına diqqət yetirmək lazımdır. Birincisi budur ki, guya Mövlana ailəsi və atası ilə birlikdə Xorasandan 30 yaşında getmişdir. Nə Mövlananın öz əsərlərində, nə başqa kitablarda, nə də qaynaqlarda bu 30 yaş barədə heç bir söz deyilməmişdir. Bəs bu zamanda o nə etmişdir? Bəyəm Səmərqəndin mühasirəsi haqda yazdığı xatirələri həqiqət qəbul etmək olmaz? Başqa bir məsələyə də diqqət yetirək. Firidun İbn Əhməd Sepahsalar bütün bunları nəzərə alaraq, Mövlananın doğum tarixini, gününü və ilini təyin etmişdir. O dövrdə Mövlana ilə yaşayan və ünsiyyətdə olmuş hər bir kəs onun vəfatının 68 yaşında deyil, Gölpınarlıının hesablamalarına əsasən, 92 yaşında olduğunu qeyd edirlər.

Mövlananın atasının vəfatından bir il sonra Konyaya gələn Seyid Bühranəddin Muhəqqəq onun təlim və tərbiyəsini öz üzərinə götürür. Bir müddət sonra o, Mövlanaya dini görüşlərini artırmaq və təhsilini davam etdirmək üçün Dəməşqə getməyi məsləhət görür. Bəyəm bu zaman Mövlananın 25 əvəzinə 50 yaşı var idi?

Mövlanada böyük mənəvi ruh dəyişikliyi qərarlılıq, çılğınlıq və izzatların sona çatmasına səbəb olur. Şəmslə görüşü səma, şeir və digər məsələlərlə məşğul olması zamanı baş verir ki, bu zaman da onun təxminən 62 yaşına təsadüf edir. Bu hesablamaları nəzərə alsaq, Mövlana “Məsnəvi”ni təxminən 80 yaşında yazmağa başlamış və 92 yaşında bitirmişdir. Beləliklə, 80 yaşında bir qoca gecədən şübhədən məsnəvi söyləmiş və demişdir:

عذر مخدومی حسام الدین

صبح شد ای صبح را پشت و پناه

بخواه

Bunun kimi həlli olmayan başqa uyğunsuzluqlar və suallar çoxdur.

Katiblərin səhv eşitdikləri

Bu sətirləri yazan Mövlananın “Məsnəvi”si ilə böyümüş və 30 ildən çox onun əsərlərinin tədrisiylə məşğul olmuşdur. Franklin Luisin kitablarını və Gölpınarlıının sözləşmələrlə səbəb olan fikirlərinin cəmləşdiyi beyti oxuduğu zaman düşüncələrə dalmış, daha sonra “Divani-kəbir”dəki ilk və son beytləri də oxumuşdur. Heç bir tərəddüd etmədən belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bu beyti yazarkən kiçik bir səhvə yol verilmişdir. Belə ki, Mövlana səma məclisində beyti aşağıdakı şəkildə söyləmişdir:

به شست تو شدم صید و ز تدبیر

به اندیشه فرد برد مرا عقل چهل سال

بجستم

Səs-küylü səma məclisində yazı ilə məşğul olan katib “شست و دو” nu “شست و دو” kimi eşidərək bu şəkildə qələmə almışdır. Buna görə də məcmuaların və divanların bütün nüsxələrində Mirzə Övliyanın qeydləri bu şəkildə yazılmışdır.

Gölpınarlıının reaksiyası

Bütün bunlardan sonra, prof.Gölpınarlıının “Mövlana Cəlaləddin” kitabını tərcümə edən məşhur mütərcim doktor Tofiq Sübhani əsərdən bəhrələnərək bizim üçün bəzi nüansları açıqlamışdır. O, özündən əvvəl başqa birisinin də həmin məsələyə fikir verdiyini və Gölpınarlıının kəskin reaksiyası ilə qarşılaşdığını böyük təəccüblə qeyd etmişdir. Bu parçaların orijinalı mərhum doktor Sübhaninin tərcümələrində belə idi: “Hər şeyə şübhə ilə yanaşan dostlardan biri dedi ki, شست و دو kəliməsi nun əvəzinə (دام تو) kimi yazılmışdır. O, öz mənasız bəhsi ilə hamımızı yormuşdur.” (9; s.459)

Bu məsələni xatırlayaraq deyir ki, əksər nüsxələrdə (bütün nüsxələr demədiyinə diqqət yetirmək lazımdır) beyt böyük ustalıqla yazılmışdır. Sonra Şəmsin külliyyatının bir neçə qədim nüsxələrində شست و دو yazıldığını görürük. Bu siyahıya daha bir nəfəri də əlavə etmək olar. Mərhum alim Foruzanfərin nəşrlərində də شست و دو yazılmışdır və heç bir nüsxə saxta deyildir. (10; s.223) Amma burada incə bir nüans həmin deyilənlərə tənqidi düzəlişlərin

edilməsidir. Köhnə mətnlərin redaktəsi ilə məşğul olan şəxs etibarlı mənbələrin qədim nüsxələrində bir sıra dəqiq və oxşar cəhətlərə də fikir vermişdir.

Ortaya çıxan şübhələrin də cavabı budur. Səs-küylü səma məclislərində qəzəli yazan katib deyilənləri səhv eşidərək تو شست و دو nu kimi yazmışdır. Bütün bu problemlər də buna görə yaranır. Digər nüsxələrin hamısı da ilk nüsxədən köçürülür. Beytdəki “sən” əvəzliyi qəzəlin ikinci misrasında da işlənmişdir:

دگر بار دگر بار ز زنجیر بجستم از این بند و از این دام زیون گیر بجستم
فلک پیر دو تایی پر از سحر و دغایی به اقبال جوان تو از این پیر بجستم

Bir sözlə, digər qəzəllərdən fərqli olaraq, bu qəzəldə Şəmsin adı çəkilmir. Belə ehtimal edilir ki, Şəmsin əvəzinə qəzəli Həsəməddin söyləmişdir.

Bunu da unutmamalıyıq ki, شست sözü صید ilə birlikdə Mövlananın həm divanında, həm də “Məsnəvi”sində çox işlənmişdir. Həmçinin “Divani Kəbir”dən olan bu iki beyti göstərə bilərik:

شست سخن کم باق چون صیدت نمی گردد زیون تا او بگیرد صیدها ای صید مست شست او
گفته امت ای دل پنجاه بار صید مکن پای در این شست نه

NƏTİCƏ

Mövlananın doğum tarixini araşdırarkən onun həyatında baş vermiş hadisələr zamanı meydana gələn incəliklərə də diqqət yetirmək lazımdır. Bu hadisələr böyük əhəmiyyətə malikdir. Ortaya çıxan şübhələr və naməlum dəlillərə əsasən, Mövlananın doğum tarixi 604-cü il rəbiül-əvvəl ayının 6-sındadır. Əflakinin arifanə mədhlərində və Firidun İbn Əhməd Sepahsaların risaləsində də bu haqda qeyd olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

Nasir Xosrovun “Divan”ı, Tehran Universiteti nəşri, 1353.

Kəşai Mərvəzi, onun həyatı, fikirləri və şeirləri, doktor Məhəmməd Əmin Riyahi, Tus nəşri, Tehran 1367.

Firidun İbn Əhmədin risaləsi, Səid Nəfisnin düzəlişləri, Tehran, İqbal nəşri, 1325.

Şəmsəddin Əhməd Əflakinin müdrik sözlər, Təhsin Yazicinin düzəlişləri, Ankara, Türk tarixi əncümənləri, 1959.

Mövlana, dünəndən bu günə, Şərqdən Qərbə, Franklin Luis, Hüseyn Lahutinin tərcüməsi, Tehran, Namək nəşri, 1384

Mövlana Cəlaləddin Rumi, Əbdülbaqi Gölpınarlı, doktor Tofiq Sübhaninin tərcüməsi, Tehran mədəniyyəti araşdırmaları və tədqiqatçıları, 1363.

Şəms Təbrizi, Məhəmmədəli Movhəd, yeni yayım, Tehran, 1375.

Mövlana, Dünəndən bu günə, Franklin Luis.

Mövlana Cəlaləddin, Gölpınarlı.

Şəmsin külliyyatı və ya “Divani-kəbir”, Firuzənfərin düzəlişləri, Tehran Universiteti nəşri, 1338.

Həmin kitab.

Həmin kitab.

(2)
ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ КӨП МАҒЫНАЛЫЛЫҚ ҚҰБЫЛЫСЫ
Шапағат ЖАЛМАХАНОВ

Түркі тілдеріне ортақ сөздердің әр түрлі мағынада болуы әрбір ұлттың заттар мен құбылыстарды өзіндік ұлттық таным, көзқараспен тануымен байланысты. Қазіргі түркі тілдерінде бір сөздің әр түрлі құбылысты, немесе керісінше бір құбылысты әр түрлі сөзбен атауының басты себебі халықтардың әдет-ғұрып, салт-дәстүр, наным-сенім, кәсіп-шаруашылық, табиғаттық-климаттық құбылыстар мен жағдайларға қатысы бар. Белгілі бір объективті шындықты түркі халықтарының әр түрлі тануының басты себебі әрбір ұлттың, тіпті оның өкілдерінің дүниетанымдық ерекшеліктерімен байланысты, бір ұлт өкілдерінің дүниені тануы әр қалай. Дүниетаным адамның көзқарасын, психикасын, логикасын, талғамын, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, наным-сенімдерін және т.б. қамтиды. Сондықтан да әрбір ұлт, халық, адам бір формаға бірнеше мазмұн, бір мазмұнға бірнеше форма сыйғызуы мүмкін.

Заттар мен құбылыстар, сын-сипат, қимыл-қозғалыстар неғұрлым көп танылған сайын, күнделікті өмірде жиі қолданылған сайын көп мағыналы бола береді. Сөз семантикасының бір халықта аз мағыналы, бір халықта көп мағыналы болуы әрбір халықтың белгілі бір сөз белгілейтін нысанды аз немесе көп тануымен, қолданылуымен байланысты. Мәселен, Сібір халықтарының мұздың 11 түсін, қазақ халқы малдың 30-дан астам түсін айырады. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің мағыналары аз болған сайын қазіргі түркі тілдеріндегі мағыналары көп бола түседі, ал қазіргі түркі тілдеріндегі мағыналары аз болған сайын қазіргі қазақ тіліндегі мағыналары азая береді. Демек белгілі бір нысанды әрбір халықтың тануының өзінде сандық және сапалық өзгешелік болады.

Сөздегі көп мағыналықтың жалпы түркі тілдерінде 3 түрлі көрінісі бар. Олар: 1) бір тілде бірнеше затты бір сөзбен атау – бір тілдік немесе тіл ішілік полисемия, 2) бір сөзбен бірнеше тілде, бірнеше затты атау – бірнеше тілдік немесе түркілік полисемия, 3) бір затты бір тілде жергілікті ерекшеліктеріне қарай бірнеше сөзбен атау, немесе бір затты бірнеше тілдің диалектісінде бір сөзбен атау – диалектілер аралық полисемия.

Қазіргі түркі тілдері мен қазақ тіліне ортақ гомогенді омонимдер өзара полисемиялық тармақ, синонимдік қатар, антонимдік жұптарды жасайды.

Көп мағыналы найзағай сөзі хақас, телеуіт, қарайым, алтай, тува тілдерінде жалын, қойбағар тілінде жел мағыналарында, кісен сөзі татар тілінде білезік, тува тілінде берік мағыналарында, асқазан сөзі түркімен, әзірбайжан, қырым татарлары, қарағас, қарақалпақ, татар, якут, чуваш тілдерінде жүрек деген мағыналарда, табан сөзі түркімен тілінде ая, құмық, қарашай, балқар, қырғыз, әзірбайжан, түркімен, гагауыз, ноғай, татар, хақас, якут тілдерінде аяқ деген мағыналарда, үлес сөзі түркімен, түрік, алтай, башқұрт, қарайым тілдерінде тиесі, түркімен, түрік, алтай, башқұрт тілдерінде бөлік, түрік, ноғай, қырғыз тілдерінде сыбаға, түрік тілінде қайыр, садақа, түрік диалектісінде балаларға сыйлық, түрік диалектісінде күйеу жігіттің той күні қалыңдықтың үйіне жіберетін сыйлығы, түркімен, алтай тілдерінде бөлініс, қарайым тілінде сыйлық деген мағыналарда, үшкіру сөзі ноғай, якут, қырғыз, алтай тілдерінде ысқыру, қарайым, алтай тілдерінде ысылдау, татар, башқұрт, хақас тілдерінде дем салу, үшкіру, қырғыз, алтай тілдерінде ауыр демалу, хақас тілінде пысылдау, қарайым тілінде түшкіру деген мағыналарда, үсу сөзі түркімен, татар, башқұрт, алтай, хақас, чуваш тілдерінде тону, қарайым тілінде суықтан дірілдеу, ноғай, қарақалпақ, хақас, тува, телеуіт, шор тілдерінде үсу, түркімен тілінде суу, тува, чуваш тілдерінде мелшию, түрік тілінде салқындау деген ауыспалы мағыналарда, қарайым, қарағас тілдерінде суық тию, чуваш тілінде қорқыныштан үндемей қалу деген мағыналарда қолданылады.

Кейбір түркі тілдерінде, оның ішінде түрік тіліндегі үсті сөзі, қарақалпақ тіліндегі арқа сөзі, ұйғыр диалектісіндегі жоғары сөзі солтүстік деген синонимдік қатар,

ал хакас тіліндегі жоғары сөзі, якут тіліндегі арқа сөзі батыс деген синонимдік қатарларды құрайды.

Түркі тілдеріне ортақ лексикаға тән тағы бір семантикалық құбылыс – ол олардың антонимдік жұпта болуы. Мәселен, іні деген сөздің көптеген түркі тілдерінде “жасы кіші туысқан ұл” деген мағынасымен қатар түрік диалектісінде “жасы кіші туысқан қыз” деген де мағынасы бар.

Ақа сөзі антонимдік мағынада әйел адамды (әпке – сұйғ.) және ер адамды (әке – түр., түрк., қырғ., ққал., өзб., яқ.; аға – түр., қарай., тат., өзб., ұйғ., лоб., алт., тув., түрк., яқ., қаз. Батыс Қазақстан диалектісі; ата – түр., қ.-б., яқ., шор) атайды. Ұрық сөзі қарағас, тува тілдерінде ұл деген, тува тілінде қыз деген мағыналарда, ес сөзі түрік, гагауыз тілдерінде күйеуі деген, түрік, гагауыз, алтай тілдерінде әйелі деген мағыналарда, үсті сөзі түрік тілінде солтүстік, якут тілінде оңтүстік деген мағыналарда, якут тілінде шың және шыңырау деген қарама-қарсы мәнде қолданылады. Ерте сөзі қазақ тілінде бұрын, гагауыз, түркімен, өзбек, қарағас, ұйғыр, түрік, лобнор тілдерінде ертең мағыналарында, жұпар сөзі түрік, қырғыз, қарақалпақ тілдерінде хош иіс, якут тілінде сасық иіс деген мағыналарда, ие сөзі якут тілінде сақтаушы, кие, чуваш тілінде зұлым рух деген мағыналарда, жоғары деген сөз хакас тілінде батыс, түркімен тілінде шығыс, якут тілінде, түркімен, ұйғыр диалектісінде солтүстік деген мағыналарда қолданылады. Түркімендердің шығыс пен оңтүстікті, ұйғырлардың оңтүстік пен солтүстікті, якуттардың оңтүстікті жоғары деп атауының себебі ол халықтардың жер бедерінің сол аталған бағытқа қарай жоғары, өр, биік болуымен байланысты.

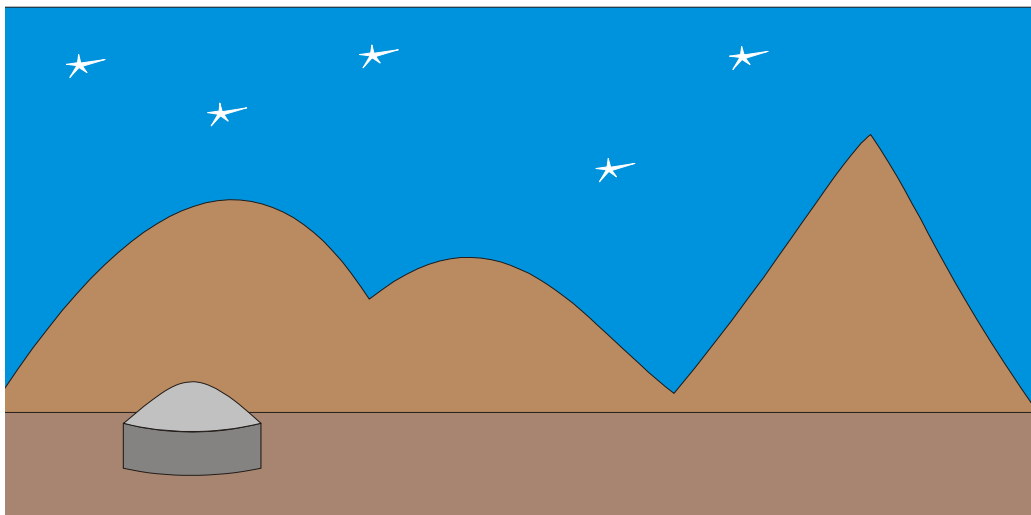
Ұғым – жалпы және жеке заттар мен құбылыстардың ұқсас және ерекше белгілерін айқындайтын ойлаудың басты элементі. Ұғым жалпы ұғым, жалқы ұғым болып жіктеледі. Осыған байланысты тілдегі сөз мағыналары да жалпы мағына, жалқы, жеке мағынаға бөлінеді. Мәселен, “апа” десек, жалпы жасы үлкен әйел адам, “аға” – “жалпы жасы үлкен ер адам”, “іні” – “жалпы жасы кіші ұл бала”, “қайын жұрт” деген жалпы мағынаның қайын ата, қайын ене, қайын апа, қайын аға, қайын іні, қайын сіңілі, балдыз деген жеке, нақты мағыналары бар. Мысалы, іңір сөзінің жалпы ұғымы қаракөлеңке. Осы қаракөлеңкелік ұғымды әрбір түркі тілі өздерінше саралап әкетеді:

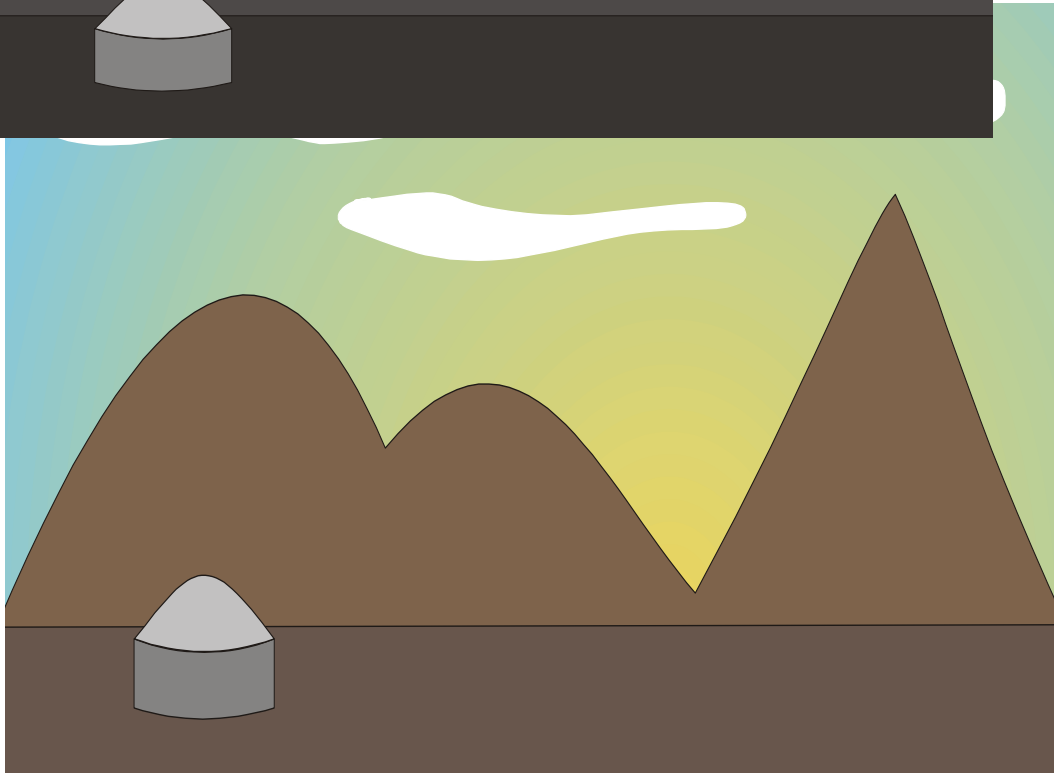
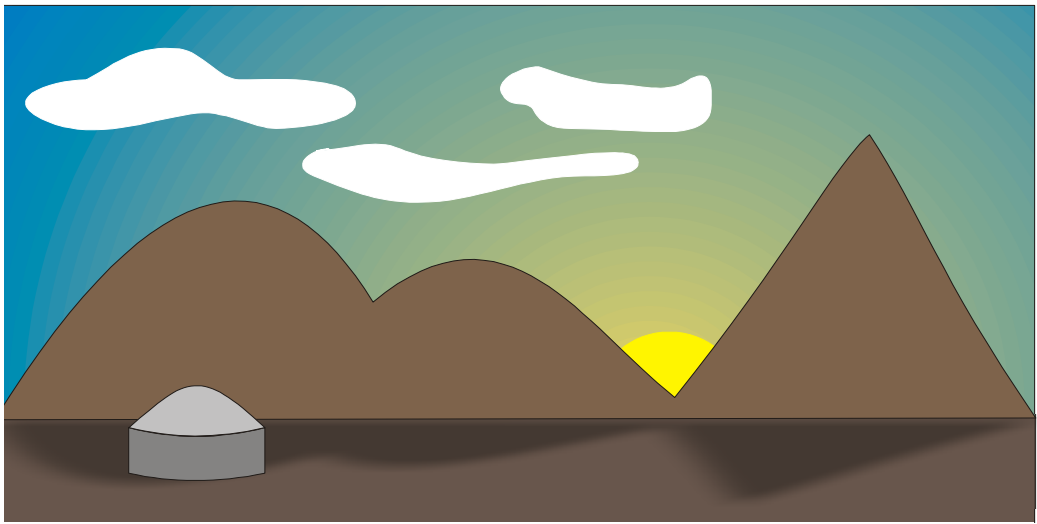
Ымырт (түрк., қарай., қырғ., ққал., тат., башқ., сұйғ., қарағ., тув., чув., қ.-б.);

кешкі кез (түр., қарай., қ.-б., қырғ., ққал., тат., сұйғ., алт.); түн (қарағ.); таңсәрі (қаз., түр., қарағ.); сағым (шор.) (1-сурет).

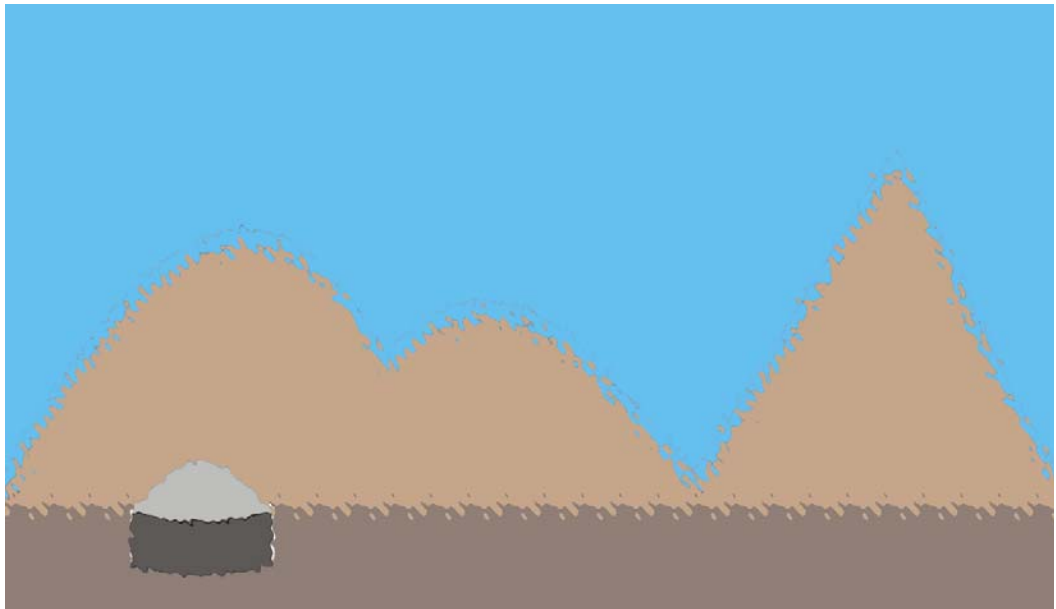
1-сурет

а) Ымырт

г) Сағым

Немесе, жаға сөзінің жалпы ұғымы – бедерлі қырат. Осы жалпы түркілік ұғымды түркі тілдері жеке түркі тілдік мағыналарға жіктейді:

жиек (түрк., түр., қарағ., құм., ққал., тат., өзб., ұйғ., лоб., алт., хақ., як., қырғ.);

шекара (як., алт., шор., қойб., қырғ.);

жақ (түрк., түр., құм., тат., алт.);

кемер (түрк., түр., құм., балқ., қырғ., ққал., өзб., ұйғ., лоб., алт., тув.);

киім жағасы (қаз., түрк., қарай., тат., өзб., ұйғ., лоб., алт., түр., гаг., қарағ., өз., сал., құм., ноғ., башқ., қырғ., балқ., тел., тув., хақ., шор., қойб., тоф., як., чув.);

таулы, шоқылы жер (түр., қырғ.);

көйлек тігісі (лоб., башқ., чув., алт.);

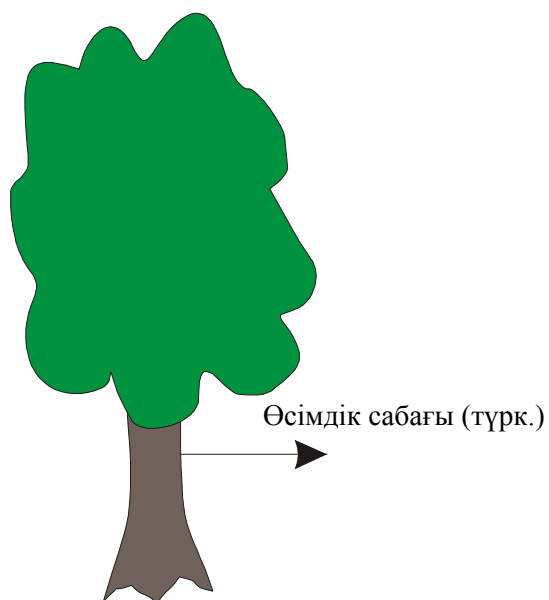
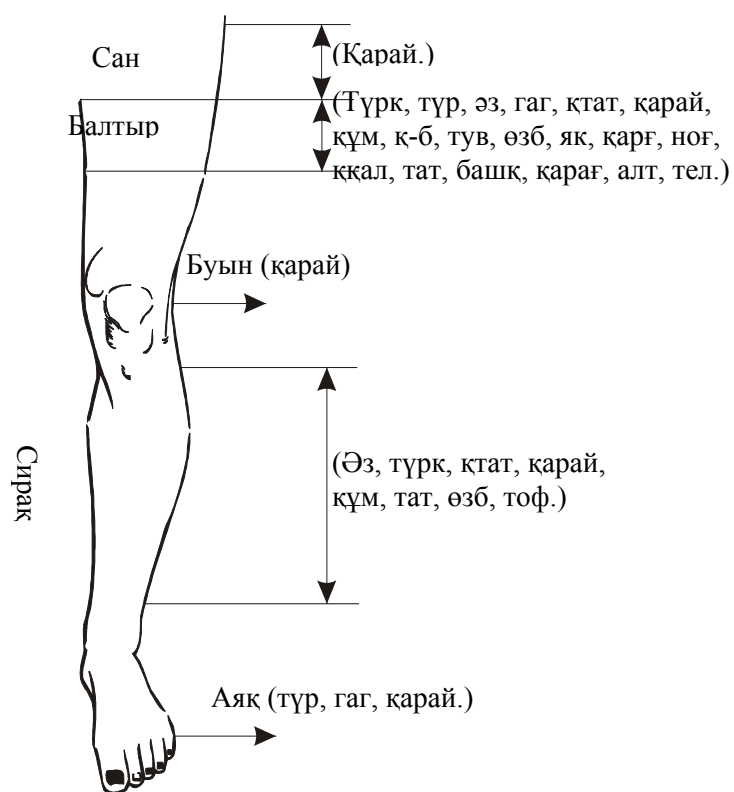
шалбардың белі (хақ.).

“Аң аулау” мағынасындағы аб сөзі көне, ескі және орта ғасырлардағы барлық ескерткіштерде кездеседі. Ал “аңдарды қоршау” мағынасында Көличор ескерткішінде аб абла тіркесінде қолданылады. Қазақ тілінде ау сөзі “балық ұйтайтын құрал”, аула сөзі “құс, балық, аң ұстау әрекеті” мағыналарын беретіні мәлім. Қазіргі түркі тілдерінде ау (аб) сөзі 12 мағынада қолданылады. 6 мағынасы қимыл атауы немесе етістік (аулау - өз., тат., өзб.; қаумалау, қоршау - тат., ққал.; аңдарды тормен аулау - тел.; құстарды тормен аулау - қырғ.; балық аулау - өзб.; қуу - түр.), 6 мағынасы зат-құрал атауы немесе зат есім (жабайы құс - ұйғ.; аң аулау құралы - өзб.; олжа - түрк., өз., тат., құм., қ.-б., ұйғ.; ауланған, ұсталған балық - өзб., қуу - ұйғ.; спорт - ұйғ.). Демек Ф.Энгельстің “На первых этапах развития языка название предмета и его движение передавались одним словом” деген пікірі дәлелдене түседі [1,55]. 12 мағынаның ешқайсысы да қазақ тіліндегі “балық ұстау құралы” ретіндегі мағынасында қолданылмайды. Бұл 12 мағынаның барлық түркі тілдеріне ортақ, жалпы мазмұны – ол ұстау әрекеті және ұсталған зат. Аңды, құсты, балықты ұстау әрекетінің құралдары тор, қармақ, садақ, тұзақ секілді әр түрлі болуы мүмкін, ал ұсталған заттар да әр түрлі бола беруі мүмкін. Түркі тілдеріне ортақ аб (ау), абла (аула) константының негізгі мазмұны:

ұстайтын құрал, ұсталған зат, ұстау әрекеті – ұстау. Көличордан сақталып келе жатқан “андарды қоршау” деген мағынадағы авла сөзі осы мағынада орыс тіліне дендеп еніп, өз сөзіндей сіңісіп кетті. Мәселен, овлава сөзінің: 1. (при охоте) қаумалау, қоршау; 2. перен. (с целью поимки). Айнала қоршау, қамап алу [2,518]. А б сөзінен – ла жұрнағы арқылы етістік жасалғандағы мағыналары “аула”, “ұстау”, “балық ұстау”, яғни етістік тудыратын – ла жұрнағы етістік қызметіндегі ау сөзінің семантикалық өрісін нақтылайды, оған дәлел б мағынадағы ау етістігінің мазмұны аулау, ұстау, балық ұстау деген неғұрлым жалпы мағынадағы сөздермен беріліп тұр.

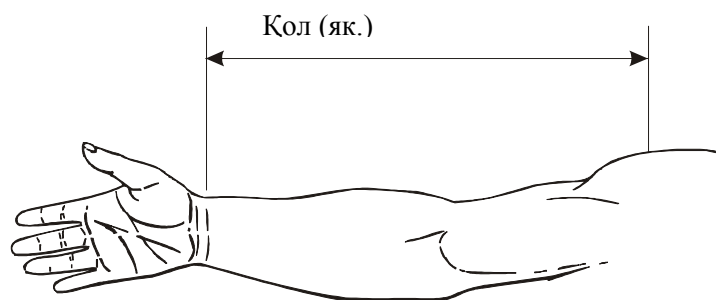
Жалпы ұғым, тілге қатысты алғанда жалпы мағына, кейде константтар деп те аталады. Константтар дегеніміз – тілдің немесе тілдердің, дамуының барлық кезеңдерінде, яғни синхрониясында да, диахрониясында да өзгеріссіз қалатын элементтер. Ал семантикалық константтар дегеніміз – тілдің даму тарихында тұрақтылығын сақтайтын семемалар. Белгілі бір сөздерді белгілі бір тіл немесе тілдер ішінде жалпы мағынасы мен мазмұнын тектес етіп байланыстырып тұратын семемалар – сөздердің лексикалық-тақырыптық, лексикалық-грамматикалық топтары өзгеріске түссе де айнығысыз қалатын бірліктер. Оған төмендегі бірнеше мысалдар арқылы көз жеткізуге болады. Жалпы түркі тілі кезеңінде, яғни түркі ескерткіштері ортақ, қазіргі түркі тілдері тұтас тіл болғанда, сөздер заттарды бөліктерге, қимыл-қозғалыстарды бағыттарға, сын-сипатты реңдерге бөлшектемей атаған. Мәселен, балтыр деп түркімен, түрік, әзірбайжан, гагауыз, қырым татарлары, қарайым, құмық, қарашай, балқар, тува, өзбек, якут, қырғыз, ноғай, қарақалпақ, татар, башқұрт, қарағас, алтай, телеуіт және қазақ тілдерінде “адам жіліншігіндегі бұлшық етті” атаса, әзірбайжан, түркімен, қырым татарлары, қарайым, құмық, татар, өзбек, тофалар тілінде “сирақ, жіліншік”, түрік, гагауыз, қарайым тілдерінде “аяқ”, якут тілінде “малдың алдыңғы аяғы”, қарайым тілінде “сан”, түркімен тілінде “өсімдік сабағы”, якут тілінде “қол”, қарайым тілінде “буын” аталады. “Манихей мәтіндері” ескерткішінде алғашқы мағынада қолданылады (2-сурет).

2-сурет

Малдың алдыңғы аяғы (як.)

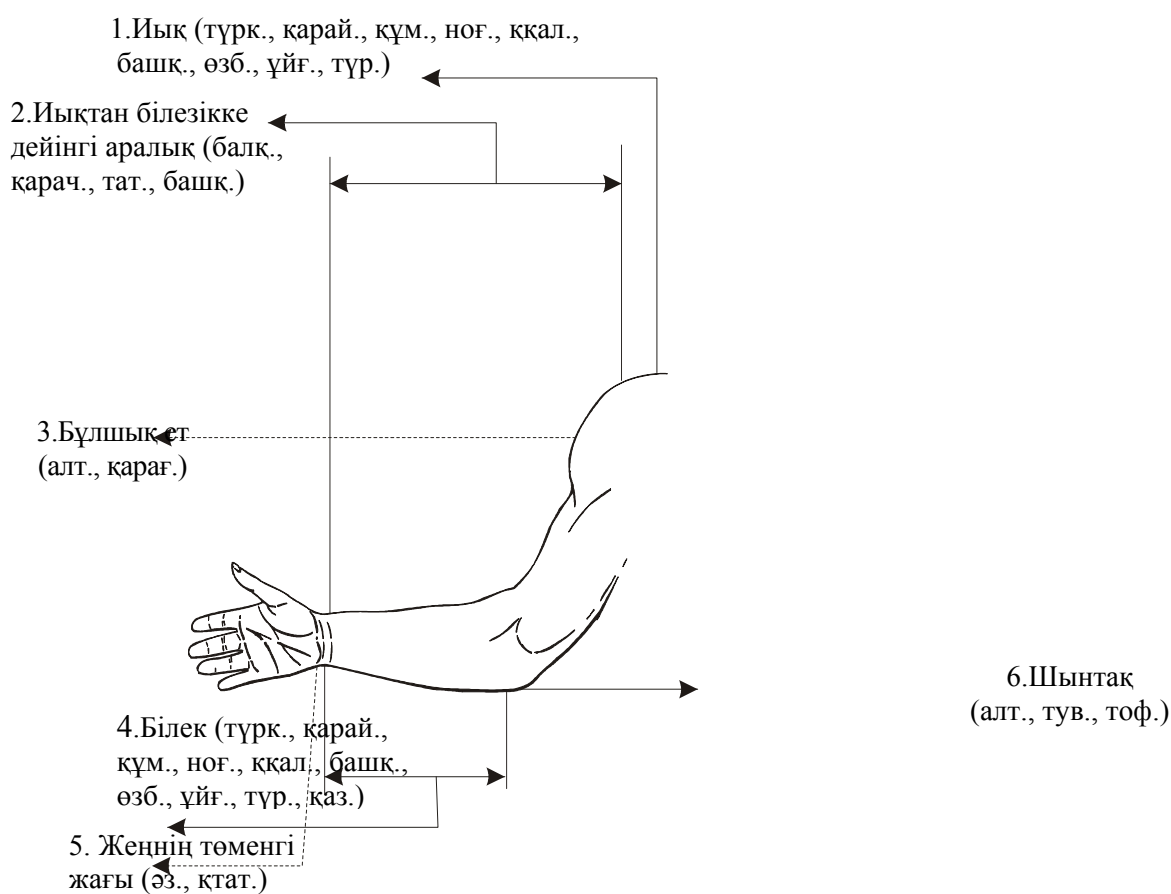

Қол (як.)

Түркі тілдеріндегі көп мағыналы білек сөзі адамның дене мүшесі қолының тырнақ ұшынан денеге ұштасу аралығына дейінгі 6 бөлігін атайды. “Білек” деп қарағас, алтай тілдерінде бұлшық етті, қазақ, қарағас, қырғыз, ұйғыр, алтай, хақас, тофа, лобнорлар шынтақ пен білезікке дейінгі аралықты, құмықтар мен ұйғырлар қолды, алтай, тува, тофалар шынтақты, балқар, қарашай, татар, башқұрттар иықтан білезікке дейінгі аралықты, түркімен, қарайым, құмық, ноғай, қарақалпақ, башқұрт, өзбек, ұйғыр, түрік иықты атайды (3-сурет). Бұл – жалпы түркілік “қол” атауының жеке түркілік ұғым, мазмұн, мағына беру арқылы заттың, зат бөліктерінің саралануының дәлелі. Г.В.Колшанскийдің сөзімен айтқанда, жеке этникалық топтың, яғни ру, тайпа, халық өкілдерінің тіліндегі жеке сананың қоғамдық санаға айналуы адамдардың қоғамдық қатынаста түсінуінің алғы шарты болды [3,7].

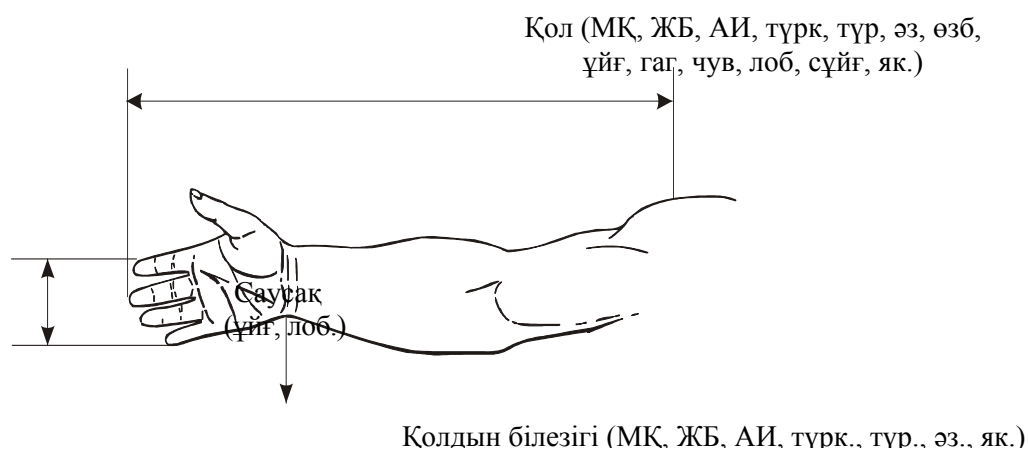
«Ел» сөзінің түркі жазба ескерткіштерінде 1) қол (МҚ, ЖБ, АИ); 2) қол білезігі (МҚ, ЖБ, АИ); қазіргі түркі тілдерінде: 1) қол (түрк., түр., өз., өзб., ұйғ., гаг., чув., лоб., сұйғ., як);

3-сурет

2) қол білезігі (түр., түр., әз., як.); 3) саусақ (ұйғ., лоб.); 4) өлшем бірлік (қаз., ұйғ. диал.); 5) басшылық, өкімет (әз.); 6) билік (әз.); 7) ауысп.себеп (түр.); 8) ауысп.қатысу, қатыстылық (әз.); 9) ауысп.қызығушылық (түр.); 10) карта ойынының жүрісі, кезек (әз.); 11) рет (әз.); 12) шалғымен бір орылып өткен жер бөлігі (түр.); 13) күш өлшейтін темір зат (түр. диал.) деген мағыналары бар. Ал қол бөлшектерін түрлі түркі тілдерінде атауы (4-сурет).

4-сурет

Бұдан: 1) түркі ру-тайпалары бірге болған кезде танылған зат-құбылыстар, оларға таңылған атаулар мен олардың мағыналары сол күйінде қалған, немесе алшақтай қоймаған;

2) сөздің мағынасының бірдей, немесе жуық болуы олардың уақыт, мерзім жағынан көнелігін білдіреді. Мағына алшақтығының ұлғаюы – жеке халық, дербес ұлт болып бөлінуінің нәтижесі;

3) түркі тілдерінің туыстығының басты семантикалық белгісі – жалпы ұғым, жалпы мазмұнының ортақтығы, ал олардың жеке тілдік басты семантикалық белгісі – жеке ұғым, жеке мағыналарының өзгешелігі бар деген түйіндер жасауға болады.

Зат атауының, сөз мағынасының өзгеруінің жалпыдан жалқыға, деректіден дерексізге немесе керісінше болуы өзгеріс процесінің логикалық типтері. Логика зерттеушісі Д.П.Горский сөзімен айтқанда, адамның абстрактылы ойлауының дамуында белгілі бір белгілер негізінде абстракциялану арқылы танылушы зат танылған құбылыстың, немесе абстракциялаушы заттың атымен аталуы мүмкін [4].

Жалығу, жалқау сөздері деректі, дерексіз заттарды (ақымақ – МҚ, қаз.), қимыл-қозғалысқа дейінгі қалып-күйді (еріну – қырғ. ққал., алт., тел.), процесс мезетін (жалығу – құм., ноғ., ққал., ұйғ., өзб., қырғ., алт., башқ.), ауырсыну, жаралану – алт., тел.) таңбалайды. Ж е р сөзі:

/с	Дерек көздері	Деректі	Дерексіз
.	Түркі ескерткіштері	Жер беті (МҚ). Ел (Тон.). Орын (МҚ, ЖБ, ҰЗҚ).	
I.	Қазіргі түркі тілдері	Ел (қарай., ұйғ., алт., хақ., тув., як., қырғ.). Территория (түрк.). Мекен (барлық ҚТТ-інде). Құрлық (түрк., өз., құм., ноғ., өзб., ұйғ., хақ., як.). Егістік, жайылым (ұйғ., як., өз., түр., хақ., құм.). Еден (ноғ., як., ұйғ.). Төсеніш (өз., құм., түрк.). Қызмет орны (түрк.).	1. Кеңістік өз.).

II.	Қазақ тілі	Ел Құрлық Мекен, жай Орын Территория	1.Кез, мезет 2.Рет, жөн 3.Беталыс
-----	------------	--	--

Татар, түрік, алтай, телеуіт, өзбек, қарайым, башқұрт және әзірбайжан тілдерінде мысты “бақыр” деп жалпы, бастапқы мағынасымен атаса, қазақ тілінде ол мыстан жасалған заттарды “ұсақ ақша”, “ыдыс”, “шелек” деп атайды, яғни мұндағы қатыстық елестету, интегралсема заттардың жасалған материалдарымен байланысты. Осы негізде мыс материалдар татар, түрік, алтай, телеуіт, қарайым, башқұрт, өзбек тілдерінде, мыс ақша өзбек, түркімен, түрік, қырғыз тілдерінде, мыс ыдыс түрік, түркімен, өзбек, гагауыз, қырғыз, ұйғыр тілдерінде, есік ілгегі қарайым тілінде атау алған.

М.Қашқаридың “Сөздігінде” “ұсақ аңдар терісі” деген мағынада қолданылған ішік сөзі – қазіргі түркі тілдерінде киімнің, үй жиһазының, ер-тұрманның атауы. Киім атауларының өзі дене киімі, қол киіміне атау болған.

Ішік (аң терісі)

Сырт киім: а) Дене киімі: Тері тон (ққал., сал., түрк.). Қаптама тон (қырғ.). Аң, мал терісінен тігілген тон (түрк.). ә) Қол киімі:Қолғап (тат.).	Үй жиһазы: Сырма көрпе (тат.). Төсеніш (тат.).	Ер-тұр-ман: 1) терлік (қырғ., ұйғ., түрк., тат., өзб., хақ., ноғ.).
--	---	--

“Ішік” сөзі 3 лексикалық-тақырыптық топқа, 7 лексикалық-семантикалық топқа жіктелгенмен, семалық жағынан материалдық тектестікте және бір ғана лексикалық-грамматикалық топтан болып тұр.

Үрку сөзінің Орхон ескерткіштеріндегі (VIII ғ.), Тойок жазбасындағы (IXғ.). М.Қашқаридың “Сөздігіндегі” (XI ғ.) мағынасы – жалпы “қорқу” ұғымын білдірген. Бұл ұғым көптеген қазіргі түркі тілдерінде де сақталған. Адамның, малдың, құстың шошынуы, селк етуі, қашуы мағыналары қазақ, ұйғыр, түркімен, түрік, қырым татарлары, қарайым, өзбек, сары ұйғыр, әзірбайжан тілдерінде бар. Сонымен қатар үрку сөзінің қазіргі түркі тілдерінде, мәселен, түркімен, түрік, құмық, ноғай тілдерінде “жатырқау”, түрік тілінде “өсімдіктің өсім бермеуі”, тағы да сол түрік тілінде “жараның жарылуы”, хақас тілінде “жоғалу” деген мағыналары бар. Мұнда жалпы қимыл-қозғалыс қалпын белгілейтін тақырыптық топ іштей қазіргі түркі тілдерінде адамның, малдың, құстың, өсімдіктің қимылдық қалпын білдіретін тақырыптық топтарға сараланып қолданылады.

Жал сөзі түркі ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінде шүйде, желке, ердің қасы, шоқтық, адыр, асу, құс айдары, шаш, ат кекілі деген 9 мағына беру арқылы, яғни 9 лексикалық-семантикалық топқа жіктеліп, орын, пішін, материал деген интегралсемалар арқылы жан-жануар, құстың дене мүшесі, зат бөлігі, жер бедері атауы деген 3 лексикалық-тақырыптық топқа жіктеледі. Бірақ 9 лексикалық-семантикалық топқа, 3 лексикалық-тақырыптық топқа жіктелген жал сөзі бір ғана лексикалық-грамматикалық топқа бірігіп, зат есімдер болып тұр. Кесте түрінде:

Жал

Лексикалық-тақырыптық топтар

Жан-жануардың дене мүшесі	Зат бөлігі	Жер бедері
Шүйде (түрк., ноғ., ққал., ұйғ., алт., як., түр.). Желке майы (як., тув., қырғ.). Шоктық (құм.). Құс айдары (МК). Шаш (әз.). Ат кекілі (гаг.).	1. Ердің қасы (МК).	Адыр, төбе (әз., құм.). Асу (әз.).
Белгілік (семалық) топтар		
Орын, мекен	Пішін	Материал
Шүйде (түрк., ноғ., ққал., ұйғ., алт., як., түр.). Желке майы (як., тув., қырғ.). Ердің қасы (МК).	Шоктық (құм.). Адыр, төбе (құм., әз.). Асу (әз.). Құс айдары (МК).	Шаш (әз.). Ат кекілі (гаг.).

Ұлу етістігінің ұлу (түрк., түр., гаг., қтат., қарағ., құм., қ.-б., қырғ., ұйғ., лоб., алт., хақ., тув., тел., башқ., ноғ., ққал., өзб., өз., тат., чув., як.), жылау (як., чув.), еңіреу (қарағ., құм., қ.-б., як., өзб., чув.), үру (түр.), ақыру (түр.), даусын созып, әндету (башқ.), ысқыру (чув.) деген 7 мағынасы бар. Осындағы жалқау, еңіреу, ысқыру, әндету – дыбыс шығарудың адамға тән түрі, ал үру мен ұлу – ит тұқымдас хайуандарға тән түрі, ақыру – адамға да, жануарға да тән дыбыс шығарудың түрі. “Ұлу” етістігі білдіретін адамға тән дыбыс шығару процестерінің өзі адамның түрлі экспрессивтік-эмоционалдық қалып-күйлерін білдіреді. “Ұлу” сөзінің “дыбыс шығару” деген жалпы мағынасы тектік атау болса, адамға, жануарға тән дыбыс шығару болып бөлінуі – түрлік атау, ал адамның психикалық-эмоционалдық күйіне қарай іштей жіктелуі – бірлік атау. Түйіндей келгенде, “ұлу” сөзінің семантикалық деривациясы процесінде лексикалық-грамматикалық топ (етістік), семалық топ (дыбыстық) өзгеріссіз қалғанмен, лексикалық-тақырыптық топ (дыбыстау түрі) жалпы, тектік жүйесі ауыспағанмен, түрлік, бірлік элементтерінде ауысу, өзгеру бар. Бұл сөздің түркі тілдерінің лексикалық-семантикалық жүйесінде өзіндік ерекшелігі бар көп мағыналы сөз болуының себебі де осында. Осы тектес деривациялық құбылыс жауырын сөзінің арқа (түрк., түр., қарағ., өзб., чув.), иық (құм., өзб., түр., қарағ., ноғ., ққал., як., алт., тат., башқ., хақ., шор), малдың жон арқасы (қарағ.), шоктық (өзб.), жауырын (қарағ., қырғ., балқ., түр.), канат (қарағ.), шүйде (түр.), тонның жоғарғы жағы (хақ.) деген мағыналарына да тән.

Берік сөзін лексикалық-семантикалық топ тұрғысынан көп мағыналы сөз десек, оны полисемалы болуының басты негізі бірнеше затты, оның қасиеттерін, атауында жатыр, яғни бірнеше лексикалық-тақырыптық топты қамтуында, ал лексикалық-грамматикалық топ аспектісінде зат есім, сын есім, үстеу қызметтерін атқарып тұр.

ТТ өз	Л С	Зат Аты	З ат көлемі	Зат мөлшері	Зат жыл- дамдығы	Зат қасиеті	Адам қасиеті
	1	2	3	4	5	6	7
ЕРІК	Б	Құлып (тат., алт., ққал., башқ.). Кісен (тув.). Түрме (алт.).	1 Толық (қ.-б., тат.).	Кө (ұйғ., құм.).	Ша пшаң (түр.). Жы лдам (әз.).	Тығыз (түрк.). Жабы қ (каз., құм.). Қатты (түр., түрк., құм., ұйғ.).	Қайсар (әз., түр.). Ден- саулық (сұйғ.). Таза (қарағ.). Қатыгез (түр.). Күшті

	Тығы н (алт.).				алт.).	(түр., әз., башқ., сұйғ., ұйғ., түрк., қарай., қарағ.). Тұрақт ы (қаз.). Сабырл ы (қаз.).
--	-------------------	--	--	--	--------	--

Түйіндей келгенде, лексикалық-семантикалық жүйе жалпы тілдік, жалпы түркілік, жеке тілдік құрылымдардан тұрады. Әрбір жүйелік құрылым макросистемадан және микросистемадан тұрады. Түркі тілдерінің тарихи полисемиясының құрылымы да жалпы түркілік лексикалық-семантикалық макросистеманың микросистемасы. Түркілік полисемияның микросистемасы іштей лексикалық-тақырыптық, лексикалық-грамматикалық және лексикалық-семантикалық топтар негізінде бір-бірімен байланысты болып, бір-біріне ерекшеленеді. А.М.Кузнецова атап көрсеткендей, дифференциалдық белгілер арқылы ерекшеленіп, интегралдық белгілер арқылы байланыста болады [5,15].

Пайдаланылған әдебиеттер

- Энгельс Ф. Анти-Дюринг, Москва, ИМЛ, 1969.
- Орысша-қазақша сөздік, 2-т, О-Я –Алматы: Қазақ совет энциклопедиясы, 1981. - 588 б.
- Колшанский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. –Москва: Наука. -1975. -231 с.
- Горский Д.П. Вопросы абстракции и образования понятий -Москва: АН СССР, 1961.
- Кузнецова А.М. Структурно-семантические параметры в лексике. На материале английского языка. -Москва: Наука. -1980, 160 с.

Қысқарған сөздер

- Тон – Тоныкөк ескерткіші
- МҚ – М.Қашқаридың «Түркі тілі сөздігі»
- ЖБ – Ж.Баласағұнның «Құтты білік сөздігі»
- ҰЗҚ – Ұйғыр жазулы заң құжаттары
- ҚҚТ – қазіргі түркі тілдері

(3)
HÜSEYİN NİHAL ATSIZ'IN DİL ANLAYIŞI
Yunus Emre UYAR³

ÖZET

Türkiye'nin yetiştirmiş olduğu seçkin aydınlardan Hüseyin Nihal Atsız, Türkiye'nin birçok sorunuyla olduğu gibi dil sorunuyla da ilgilenmiş, çeşitli yazılarında Türkçenin sorunlarını ele almıştır. O, Türkçenin toplum için önemine, imla, alfabe, özleşme, devrik cümle ve ortak iletişim dili sorunlarına değinmiş, çözüm önerilerinde bulunmuştur. Bugün de Türkçenin güncel sorunları ele alınırken, kendi döneminden günümüz sorunlarına ışık tutan bu değerli aydının, konu hakkındaki görüşlerini göz önünde bulundurmak gerekir.

Anahtar kelimeler: Atsız, Dil, Nihal

Türk düşünce tarihinin ünlü simalarından Hüseyin Nihal ATSIZ, tarihçiliğinin, edebiyatçılığının, aynı zamanda genel kültürünün vermiş olduğu güçle, çeşitli alanlarda yazmıştır. Bu yüzden o, Türk edebiyatının en verimli yazarlarından biri olarak gösterilir. Atsız'ın bilgi haznesine bakıldığında uğraş alanları gereği, büyük bir tarih, sosyoloji, uluslar arası ilişkiler ve dil bilgisine sahip olduğu görülür. Dilin bu alanlarla, özellikle tarih ve edebiyat alanlarıyla ne denli ilişkili olduğu bilinmektedir. İşte yazar, tüm bu uğraş alanlarının vermiş olduğu yeti ile dil konusuna da eğilmiştir. Bu yazıda Atsız'ın dil konusundaki görüşleri tahlil edilecektir.

Hüseyin Nihal Atsız'ın dil konusundaki görüşlerine ulaşılan kaynaklar iki bölüme ayrılabilir. Bunlardan en önemlisi yazarın dil ile ilgili görüşlerini açıkladığı makaleleridir. En tutarlı veriler bu makalelerden elde edilir. Tarih, edebiyat alanlarında, güncel alanda kaleme aldığı yazılarından da dil görüşü hakkında tutarlı sonuçlar çıkarmak mümkündür. Dil görüşü ile dünya görüşü arasındaki münasebet göz önüne alındığında bu çıkarımların güvenilirliği yüksektir denebilir.

Bir yazarın herhangi bir alandaki görüşlerini gereğince ele alabilmek için dünya görüşü hakkında da bilgi sahibi olmak gerekir; zira sözü edildiği gibi dil anlayışını dünya görüşünden ayrı düşünmek isabetli olmaz, aralarındaki ilişkiden yararlanmak gerekir.

Atsız, bilindiği üzere Türkçü bir aydındır. O dönem şartları, kendi yetiştirme koşulları, tarihten aldığı dersler, çocukluğuna denk gelen toplu azınlık ihanetleri, onu bu akım içerisine itmiştir. Osmanlıcılık ve İslamcılık akımlarının geçerliliğini yitirmesiyle Türkçülük akımının meyvelerini vermesiyle başlamış, döneminde hızlanan komünist propagandalarına karşı tepkiyle alevlenmiştir. Hayatını Türkçülük fikriyatına vakfetmiş yazara göre "Bunun değişmez iki ana unsuru vardır: ırkçılık. Turancılık"(Atsız,1997) Görülen o ki yazar dünya görüşünü bu iki temele dayandırmıştır, işte dil anlayışı incelenirken de bu temellere inilecek ve bunlardan bağımsız olmadığı görülecektir. Yeri geldiğinde dil konusundaki görüşleri bu temellerle ilişkilendirildiğinde daha verimli sonuçlar alınacaktır. Atsız'ın dil anlayışından söz ederken, görüşlerinin geniş bir bilgi birikimi ile sağlamlaştırıldığını göz önünde bulundurmak gerekir. Tarihçi kimliği onun Türk dilinin tarihi seyrini, gelişim aşamalarını, Eski Türkçe devrini, Göktürkçeyi, Uygurca'yı iyi bilmesini gerektirmiştir. Aynı zamanda dilbilgisinin hemen her alanına ilişkin geniş bilgi dağarcığını da görmek mümkündür. Dil konusunda görüş bildiren bu yazarın derin bir dil bilgisine sahip olduğunu bilmek, görüşlerini sağlam kaynaklarla temellendirdiğini görmek, onu anlamada oldukça yardımcı olacaktır.

Atsız'ın, bazı kavramları açıklamak üzere kaleme aldığı yazılarında, kavramları karşılayan sözcüklerin hem anlam bakımından hem de köken bakımından incelemesini yaparak konuya başlaması sık rastlanılan bir durumdur. Yine etimoloji yanında, dilbilgisinin semantik alanındaki bilgisinden de yararlanmış olduğu görülebilir. Yine, yazarın tarihçi

3 Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, lisans öğrencisi, Samsun/TÜRKİYE.

kimliğinin onun Eski Türkçeyi çok iyi bilmesini sağladığı ciddi bir gerçektir. Yıllarını eski Türk yazıtlarını okumakla, yorumlamakla geçirmiş bu tarihçi, doğal olarak eski Türk dilini de çok iyi bilmektedir. “Göktürkçenin Hususiyetleri”(Atsız, 1997) başlıklı çalışmada da okura Eski Türkçe hakkında bilgi verme amacı gütmektedir. Yazarın bu alanlardaki akademik düzeydeki çalışmaları da ilgililerin malumudur.

Yine Atsız’ın bu konulardaki geniş bilgi birikimini görebilmek için Edirne mebusu Şerif Bey’e verdiği yanıtlara bakmak gerekir.(Atsız, 1997) “H.Ali beyin kitabı da birçok ad yanlışlıklarıyla doludur.”(Atsız, 1997 d) diye başladığı Alaylı Âlimler (Atsız, 1997) başlıklı makalesinde de tüm bu konulardaki geniş bilgisi gözler önüne serilir. Görülen o ki, dil anlayışı ele alınan yazar dil bilgisi alanında oldukça donanımlıdır. Kendi uğraş alanları ona bu avantajı sağlamıştır. Her ne kadar bir dil bilimci düzeyinde olmasa da, kendi dil bilgisi birikimi, tarih ve edebiyat bilgisi birikimi yanında sönük kalsa da, görüşleri çözümlenen yazarın ciddi bir dil bilgisi olduğu gerçeği değişmez. Asıl alanı tarih olan kimseden de daha fazlasını beklemek gerçekçi olmaz. Şunu söylemek yerinde olur ki, Atsız bir tarihçinin sahip olması gerektiği en yüksek düzeyde dil bilgisi olan yazarlardan biridir. Bilindiği üzere, dil alanında kalem oynatmak, büyük bir birikim gerektirir. Bu alanda yazanlara bakıldığında, yazarların dil bilimine hâkim olduğu ölçüde tutarlı oldukları, benimsendikleri anlaşılır.

Atsız’ın dile verdiği önem incelenmeye değerdir. Dilin, toplum için önemi konusunda nice düşünürler sayısız görüş belirtmiş, nice akademisyenler sayısız makale kaleme almıştır. Yorumlar ne kadar farklı dillendirilmiş olsalar da büyük Türk yazarların dilin önemi konusundaki görüşleri için bir genelleme yapmak mümkün olabilir.

ATSIZ diğer dilcilerle karşılaştırıldığında, dile verdiği önem bakımından pek bir aykırılık görülmez. Dile verdiği önemi çeşitli yazılarında belli etmiştir. Onun, dil meselesine yaklaşımını özetlemek için şu sözüne bakmak gerekir: “ Mesele basit birkaç imla meselesi değildir. Mesele bir milletin kendine olan inancı veya başkalarının kendinden üstünlüğünü kabul meselesidir.”(Atsız, 1997) Dili, toplum yaratır, toplum yaşatır; öyleyse toplum dile ne şekil verirse dil o hali alır. Bu yüzden Türkçenin durumu Türk milletine bağlıdır. Yine Atsız, dilin disiplinli bir seyrinin olmasını da toplumun disiplinine, istikrarına; dilin öz olmasını da toplumun öz olmasına bağlamaktadır. “Dili geri olan bir millet başka sahalarda ileri olamaz.”(Atsız, 1997) Toplumun kültür ve medeniyet seviyesinden kesinlikle ayrı düşünülemez başlıca husus o toplumun dilidir.

Dilin önemi konusunda Peyami SAFA’nın “En büyük hatalarımızdan biri dil davasını düşünce davasından ayrı ele almak olmuştur.”(http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DIIJ/akcay_safa.pdf) Görüşü de Atsız’ın görüşü ile paralellik oluşturmaktadır. Bir yanda dilin durumunu aydınların durumuna bağlayan Atsız, diğer yanda dil davasının düşünce davası ile birlikte ele alınması gerektiğini öne süren Safa, aynı noktaya değinmektedirler. Yine, Namık Kemal’in “Lisan, öyle taş kovuğundan yetişen ağaçlar gibi kendi kendine kemal bulmaz.”(http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DIIJ/akcay_safa.pdf) görüşü, onun da dili toplumla, düşünceyle bağdaştırdığını gösterir. Namık Kemal dilin oluşumunu, yaşayışını, başından geçenleri, toplumun oluşumuna, yaşayışına, başından geçenlere bağlamaktadır. Banarlı Bir Dil Nasıl Güzelleşir? Başlıklı makalesine şu satırlarla başlar: “Dilleri dil yapanlar birtakım alaylı hatta âlim dilciler değil milletlerdir; milletlerin dile bir güzellik ve bir güzel ses vermek için yaratılmış kadın erkek ve adsız evlâtlarıdır.”(2009) Bu görüş de yine yukarıdakilerle aynı doğrultuda görünmektedir. Görüldüğü gibi Türk aydınları dile verdikleri önemi oldukça çeşitli şekillerde dile getirmişler, dilin önemini çok sayıda ve oldukça etkili örneklerle topluma anlatmışlardır.

Atsız, dili milletle bağdaştırmakla beraber, dilin millet olmak için tek koşul olmadığı görüşündedir. Ona göre bir Türk toplumu dilini kaybetse bile, ırk bakımından Türklüğünü kaybetmediği sürece Türklükten çıkarılamaz. “Türk oldukları halde anadillerini kaybetmiş olan Polonya-Litvanya Türklerini, Türkçe bilmiyorlar diye Türklük kadrosundan çıkaramayız. Bunlar soy bakımından da, duygu bakımından da Türk oldukları için, günün birinde kendi istekleriyle Türk dili kadrosuna gireceklerdir.”(Atsız, 1997) Burada Atsız’ın bir millet için dil

birliğinden daha önemli olgunun ırk ve duygu birliği olduğu görüşündedir. Irktan gelen özellikler, duygu, dilek özellikleri burada yaşayış özelliklerinin önüne geçirilmektedir. Yani Atsız'a göre toplum için yaşayıştan önce gelen olgular vardır. “Bir felaket yüzünden Türkçeyi kaybedenleri Türklükten çıkarmak başka bir felaket yüzünden bağımsızlıklarını kaybedenleri Türklükten çıkarmakla eşittir ki, buna kimsenin hakkı yoktur.”(Atsız, 1997) Kısacacı yazara göre dil, bir millet için çok şeydir ancak her şey değildir. Atsız'ın bu görüşünü şu sözlerinde de görebiliriz: “Bazılarının dediği gibi milliyet yalnız anlaşma vasıtası olan dilin birliği ile izah edilseydi bir İstanbul Yahudisi'nin bize bir Kırgız'dan daha yakın olması lazım gelirdi.”(Atsız, 1997) “Bizim Türk dili deyince sadece Türkiye Türkçesini göz önünde bulundurmamız da yanlıştır. Türkiye dışında yaşayan Türklerin konuşma ve yazı dili de bizi ilgilendirir.”(Kaplan, 2008) Atsız'ı Mehmet Kaplan'la paralel bu görüşe iten başlıca neden onun Turancı kimliği olsa gerekir. Yeryüzüne dağılmış Türklerden birbirini anlamayan toplumların bulunması, onu böyle bir görüşe itmiştir.

Türkiye'de dilin önemi konusunda yazarların geneline bakıldığında da ortak bir görüş elde edilebilir. Dilde özleşme gibi yıllarca tartışılan, kapsamlı bir konuda büyük ayrılıklara düşen yazarlar, dile verilen önem konusunda büyük bir söz birliği içerisinde olma görüntüsü vermektedir. Ancak yazarların dilin önemini vurgularken çıktıkları noktalar doğal farklılıklar gösterir. Atsız, Peyami SAFA, Namık Kemal, Nermi UYGUR, Nihat Sami gibi aydınlar dilin önemini vurgularken çıkış noktaları toplum hayatı olmuştur.

Hüseyin Nihal ATSIZ'ın ısrarla üzerinde durduğu bir diğer konu da gümüz Türk alfabesinin durumudur. Türk dilinin ses özellikleri ile ilgili bilgilerine dayanarak, çeşitli yazılarında alfabemizi sert bir şekilde eleştirmiştir. “Bugünkü harflerimiz Türkçenin ne bugünkü, ne de yarıncı fonetiğini verecek güçte değildir. Özellikle kapalılık için sağır nun ve hı=kh harfleri, hatta kalın e için ayrı bir işaret mutlaka lazımdır.(Atsız, 1997) Ona göre yeni alfabenin amacı kolaylık sağlamak değil, dilin ses varlığını doyasıya kullanabilmeyi sağlamak olmuş olmalıdır. Türk diline olan düşkünlüğü bu noktada da göze çarpmaktadır. O, yalnızca günümüzdeki değil aynı zamanda geçmişteki seslerimizin de özelliklerini yansıtabilecek bir alfabe arzulamaktadır. Kültür Bakanlığı'nın resmi yazısına karşılık vermiş olduğu açık cevapta çekinmeden alfabemizdeki eksikliğe işaret etmiştir. “Türkçenin ilkel bir dil olmaktan kurtulması içine bu dört harfin eklenmesi ve imlanın kesin bir şekilde tesbiti lazımdır.”(Atsız, 1997) Alfabe konusunda Atsız'ın karşılaştığı belki de en ciddi direniş, alfabenin kolay olması gerektiğini savunan görüştür. Kimi karşıt görüşlere göre alfabe okuma-yazmayı kolaylaştırmak için değiştirilmiştir. Oysa alfabenin asıl işlevinin bir milletin dilindeki, kendine özgü ses özelliklerini yansıtmak olduğu görüşünde ısrar eden yazar, aynı yazısında Japonya ve İngiltere'nin alfabelerini örnek olarak göstermiştir: “ Bir milletin kültürü kolay alfabeyle bağlı olsaydı, İngilizlerin hele Japonların bugün emekleme çağında olmaları gerekirdi”(Atsız, 1997)

“Halbuki biz kolaylık olsun diye dilimizi zenginleştiren iki harfimizi feda etlik. Hem de bu harflerden birisi (yani sağır nun) yalnız Türkler'e mahsus bir harf olup on birinci asırda yaşayan Kaşgarlı Mahmut'un da söylediği gibi Türklerden başkası tarafından telaffuz olunmayan, yani Türkleri başkalarından ayıran bir harfti.”(Atsız, 1997) Yine Atsız burada sırf kolaylık olsun diye Türkçeye özgü bir sesin alfabeden atılmasına olan tepkisini dile getirmiştir.

ATSIZ'ın alfabe hakkındaki görüşlerini anlayabilmek için Turancı kimliğini de göz önünde bulundurmak gerekir. Yeryüzündeki tüm Türklerin bir bütünlük içerisinde olması gerektiğini savunan yazar, Türk alfabesinin, Türkçenin tüm şivelerinin ses özelliklerinin de birlik içerisinde ele alınması taraftarıdır. Ona göre bugünkü alfabe Türkiye dışındaki Türklerin şivelerinin de ses özelliklerini yansıtmak özelliğine sahip olmalıdır. Türk milletini tüm boylarıyla bir bütün olarak kabul edecek ölçüde gerçekçi yazarın, Türk dilini ve alfabesini de bir bütün olarak görmesi kaçınılmazdır. Bu yüzden Türkiye Türkçesi'nin olduğu kadar diğer şivelerin de ses özelliklerinin dikkate alınması yanlıştır. Göktürkçe, Uyğurca hakkında geniş bilgi birikimi olmasına, tarihçi bakış açısına, dilin özlüğüne önem vermesine rağmen günümüz alfabesine eski bir alfabemizi alternatif olarak göstermemesinin nedeni ise üzerinde

durulacak başka bir konudur. Ancak çağdaşı olan Türkçülerin Arap alfabesinden yana tavır aldıkları bilinmektedir. “Köprülüzade Mehmet Fuat ve Zeki Velidi (Togan) gibi Türkçüler böyle bir değişikliğin uzun vadede kültür buhranına yol açacağını savunuyorlardı.”(Altun, 2004) Cumhuriyetin kuruluş devrinde hemen hemen tüm hamlelerini fikirlerinin babası olarak nitelendirdiği Ziya Gökalp, Köprülü gibi Türkçü aydınların görüşleri doğrultusunda yapan Atatürk’ün Latin alfabesine geçişi sağlaması ise 1926’da Bakü’de toplanan Türkiyat Kongresi’nde tüm Türk cumhuriyetlerinin ortaklaşa bir Latin alfabesi benimsemesinin ardından onlarla alfabe birliğini sağlamak için gerçekleştirilmiştir.

Cumhuriyet dönemi yazarlarını en çok zora sokan sorunlardan biri imla sorunu idi. O devirde her şeyin baştan aşağı değişmesi gibi Türk alfabesi ve imlası da değişmiş; ancak toplum genelinde sağlam bir şekilde oturtulamamıştı. Dönemin aydınları da tam bir birlik içerisinde hareket etmiyordu. Ders kitapları, basın, edebi eserler imla açısından tam bir kargaşa içerisindeydi. Bu durum yurt genelinde imla noktasında ortak bir birliktelik yaratılmasını önlemekteydi. O dönem Türk imlasının içinde bulunduğu durum birçok aydını olduğu gibi Nihal ATSIZ’ı da düşünmeye ve yazmaya yönlendirmişti. Yazar, imla kargaşasından duyduğu rahatsızlığı sıkça dile getirmiştir. “Henüz mazbut bir imlâmız olmadığının farkında değiliz, gözümüz o kadar yükseklerde ki, imlâ gibi ehemmiyetsiz şeylere aldırış bile etmiyoruz. Hem ne çıkar? Harf inkılâbı yaptık. İmlâyı kolaylaştırdık. Konuştuğumuz gibi yazacağız, işin güç tarafı kaldı mı ki?”(Atsız, 1997) İşte bu sözlerle ortadaki durumu yeren yazar, Türk yazısının bu durumunu diğer milletler ile karşılaştırarak, işin ciddiyetini fazlasıyla duyurmaktadır. “Fakat dünyada bizden başka imlâsız bir medenî cemiyet olmadığını da düşünmüyoruz. Bulgarcanın. Ermenicenin, Gürcücenin, hatta Arnavutçanın imlâsı var. Türkçenin yok”(Atsız, 1997) O dönem Türk imlasının içinde bulunduğu durum, metin boyunca Atsız’dan yapılan alıntılarda da görülebilir.

Atsız imlanın bu içinden çıkılması güç durumuna neden olarak bilimsel bir tez ileri sürmemiş, bu durumun nedeni olarak kimi kesimleri göstermiştir. “Uutmayalım ki imlânın istikrarsız olmasında da millî düşmanlarımızın rolü vardır. Moskova’nın ajanları, imlâda dahi müttehit olmayalım, tek millet olmanın şartlarından birine malik bulunmayalım diye, imlâmızın bugünkü haşın manzarayı almasında başlıca âmil olmuşlardır. Yine unutmayalım ki ilkokullarla liselerde ayrı yazı sisteminin takip olunmasında da düşmanlarımızın büyük payı vardır. Bir milletin arasındaki bağlar başka nasıl çözülür? Nesiller arasına dil farkı, yazı farkı, imlâ farkı, âdet farkı sokmakla değil mi? İşte bunların hepsi yapılmıştır”(Atsız, 1997) İmla birliğinin bir ülkedeki insanlar arasındaki önemli bağlardan biri olduğunu gören yazar, suçladığı kesimi ülke bütünlüğüne kastetmekle itham etmiştir. Bu noktada isabetli bir yargıya varmak için dönemin siyasal şartlarının etkisini de göz ardı etmemek gerekir. O dönemde de Türkiye dış tehditlerle karşı karşıyadır ve Atsız’a göre içerideki ajanlar tarafından ülke içindeki her türlü birlik parçalanmak istenmektedir. İmla birliği de bunlardan biridir.

“Türk tarihindeki birtakım özel adların belli bir imlaya malik olmayışı da milli ayıplarımızdan biridir..”(Atsız, 1997) Atsız tarihçi kimliğinin de verdiği duyarlılıkla, tarihi kişilerin adlarının yazılmasında da birlik olmamasından yakınmaktadır. Türk dilinin ses özellikleri geçen binlerce yıl içerisinde, Türk toplumunun değiştirdiği kilometrelerce karelik sahalarda çeşitli devir ve alan farklılıkları geçirmiştir. Bu durum bir dilin doğal seyri adına oldukça normaldir. “Dil bu şekilde, yıpranan parçalarını yenileyerek hayatının daimliğini ve tazeliğini muhafaza etmektedir.” satırlarıyla (Ergin, 2008)’den de bunun ne denli doğal bir durum olduğu işitilebilir. İşte bu devir ve saha farklılıkları yüzlerce yıl önce yaşamış tarihi büyüklerin adlarının telaffuzunda ve yazımında da çeşitli değişikliklere yol açmıştır. “Türk tarihindeki özel adların belli bir imlaya malik olmayışı da milli ayıplarımızdan biridir. 13. yüzyıl kahramanının adı Cengiz mi, Cengiz mi? Sonra Temir mi, Temür mü, Timur mu”(Atsız, 1997) diyerek durumun ne denli belirsiz olduğunu gösteren yazar, kendi görüşü olarak tarihi kişiliklerin adlarının orijinal imlasında yazılmasından yanadır.

Türkçenin ses özelliklerine büyük önem veren Nihal ATSIZ, Türkçe sözcüklerin sonuna gelmeyen d’yi milli dilde t olarak söyleyen millete karşı orijinal imlasını kullanmakta, Türk milletinin oluşturduğu ses değişimine aykırı olarak d’nin sözcük sonunda

kullanılmasından yana tavır sergilemektedir. “Yeni harflerin kabulünden sonra azalacağına büsbütün artan imla anar sisi, tarihi adlara da sirayet etmiştir. Ben tarihi şahsiyetlerin adlarının asıllarındaki şekilleriyle, yani Ahmed, Mahmud şeklinde yazılmasına taraftarım. Bugün yaşayanlar ise kendi adlarını istedikleri imla ile yazmakta serbesttirler” (Atsız, 1997) satırlarına gerekçe olarak yazarın tarihçi kimliğinin etkisini göstermek mümkündür. Bu gerekçe, orijinal imlayı tarihi adların kullanımında sınırlandırmasıyla, bugünkü adların yazımında böyle bir koşulu olmamasıyla doğrulanabilir.

Buna karşın yazar Zade Değil O ul (Atsız, 1997) başlıklı yazısında, tarihi bir kişilik olan A ıkpa azade'yi, A ıkpa ao lu olarak yazmakta ve bunu yazanın yalnız kendisinin olmadığını kanıtlayarak tarihi bir ki ili in adını alı ıla gelmi in dışında kullanmaktadır. Aynı yazıda Atsız, zade ve oğul sözcüklerini anlam bakımından kar ıla tırarak kullanımına bir haklı gerekçe daha ekler. Burada yazarın Farsça zade s zc  u yerine Türkçe oğul sözcüğünü kullanmaktaki ısrarı onun Türkçenin kullanımında milli duyarlılığını göstermektedir.

ATSIZ'ın dil alanında kalem oynattı ı bir diğer konu da Türkçenin iç yapısı ile ilgilidir. Özellikle   e dizimi konusuna e ilen yazar bu konuya da büyük önem vermiş, karşıt görüşleri sert bir dille ele tirmi tir. Yine yazar, dilin i  yapısıyla oynanarak Türkçenin  zg n şeklinin yitilmesiyle dış unsurlara açılarak iç yapısının alt üst olacağını düşünür ve bunları siyasi nedenlerle ilişkilendirir. Ona göre o dönem Türkiye üzerinde oldukça etkili olan sol düşünce akımları Türkçenin her alanında olduğu gibi iç yapısında da kargaşa çıkararak, birliği  nleme, dil gelişimini engelleme çabasındadır. “Bu dilin en temel kaidesi olan fiilin sona gelmesini de i tirmekle cümle yapısını bozanlar bununla güzel bir söyleyiş yaptıklarını sanıyorlarsa kendilerine bildirelim ki sadece g l n  ve iğrenç oluyorlar, fiilin ba a veya ortaya gelmesi ya şiirde, ya da nesrin pek ender bazı hallerinde (heyecan, öfke, sevinç gibi) caizdir. Fakat iki  c cümlede bir bu kaideyi bozmak, Türkçeyi yutmak için yapılan sinsi bir davranıştan başka bir şey değildir” (Atsız, 1997) G r ld  u üzere yazar, devrik cümleyle karşı sert bir tavır sergiliyor; ancak kullanımının sıfıra indirgenilmesinden de yana değil. Ona göre yukarıda da sözü edildiği gibi ender durumlarda bu yola başvurulabilir ancak daha fazlası dile kast etmek anlamına gelir. Yine yazar, bu satırlarda devrik cümle ile dile zarar verenlerin kötü niyet sahibi olduğu g r    üzerinde durmaktadır.

Bilindiği üzere o dönemde Türkiye'de devrik cümlenin en önemli savunucularından biri Nurullah Ataç'tır. Ataç, dil konusunda kaleme aldıklarıyla hemen her noktada ATSIZ'ın görüşlerine aykırı d  m  t r. Onun devrik cümle konusundaki tutumu bamba kadır. Ataç devrik cümleyle yükseldiğini söyler. “Devrik tümcenin düzyazıya girişi 1943'te Ataç'la ba lamıyor. N zım, özellikle öykü ve masallarında ondan en az on yıl önce (1930-), her  c türü de kullanıyor. Ancak, devrik tümcenin yazarlar arasında benimsenmesine öncülük eden Ataç olmuş” (Demircan, 2004)

Devrik cümle tartışmalarında yazarların, düşünürlerin tutumlarını yine o dönemin sosyal-siyasal koşullarını da göz önünde bulundurarak ele almak gerekir. “Tutucular, “devirmek” eylemine ba lanan “devrik” s zc  u ile olumsuz bir ad ko arlar bu işleme: “devrik tümce”. Devrimden yana olanlar bu tümce biçimini kolayca benimser ama, 1950'den sonra okulda anlatım eğitiminden dı lanır bu tür söz dizimi.” (Demircan, 2005) Bu satırlarda durumun siyasi koşullarla olan ilişkisinden söz etmektedir. Burada sözünü ettiği tutucular kuşkusuz o dönemin muhafazakâr ya da sa  olarak adlandırılan milliyetçi kesimidir. Solun etkin olduğu yıllarda sol kesimin b y k ölçüde sahiplendi i devrik cümle sa  kesim tarafından dı lanmı tır. Ancak bunun siyaset   runa yapılmış k r  k r ne bir dışlama olduğunu söylemek güçtür. Devrik cümle, kimi zaman anlatım olanaklarını zenginleştirmek adına, kimi durumlarda herkes tarafından kullanılmıştır.

Devrik cümle o dönem edebiyata hevesli genç yazarlar arasında büyük bir beğeni görmüş, benimsenmiştir. Ancak bu durum daha deneyimli kimi yazarlarca bir  zentilik olarak görülmektedir. Devrik cümleyle karşı bir diğer bakış açısı da bu çeşit cümlenin araç olmaktan çıkartılarak amaç haline getirilmesinden duyulan rahatsızlığı dile getirir.” Yine göre ben de devrik cümle kullanırım. Fakat bunu hiçbir zaman devrik cümle kullanayım diye yapmam.

Cümle içimden öyle gelir öyle yazarım. Birçokları gibi ben onu sevmem yerine yapmacık bir değiştirmeyle sevmem onu ben diyemem.” (Özdesenli, 1954)

“Devrik cümle milli değildir. Türk ancak telaşlandığı, dili dolaştığı, kısaca şaşırıldığı zaman devrik cümleyle söyler. Zamanımızdaki devrik cümle bolluğu da böyle bir şaşkınlığın belirtisidir.” (Banarlı, 2009)

Görüldüğü gibi dilin iç yapısının en önemli konularından biri olan devrik cümle konusunda çeşitli görüşler sert bir şekilde karşı karşıya gelmiştir. Konu sık sık dil bilgisi alanından çıkartılarak siyasal sorunlara dayandırılmıştır. Durum böyle olunca uzun süren tartışmalardan alınacak sonucun da pek sağlıklı olacağı iddia edilemez. Ancak Atsız'ın savunduğu görüş ve yanlıları adına şu söylenebilir ki onlar devrik cümleye tümüyle karşı çıkmamış, gerektiği yerlerde gerektiği kadarıyla kullanılmasının dilin anlatım olanaklarını zenginleştireceğini savunmuşlardır. Karşı durdukları başlıca nokta devrik cümlelerin araç olmaktan çıkarılarak amaç haline getirilmeye çalışılmasıdır. Zira o dönem muhafazakâr kesim kendi geleneklerini, tarihten gelen süreklilikleri korumak ve yaşatmak anlayışı ağır basan düşünce yapıları sonucu, dilde bambaşka bir devrim olacak olan ve o dönemin sol devrimi kaygısı altında birçok geleneğin de yıkılmasına öncülük edeceği düşünülen bu harekete karşı bir duruş sergilemişlerdir.

Atsız, Türk dilini, Türkiye Cumhuriyeti ile sınırlandırmamış, tüm şiveleri ve lehçeleriyle birlikte Türk dünyasının konuştuğu dili bir bütün olarak görmüştür. Bu görüşü onun konu üzerine hâkimiyetiyle olduğu gibi Turancılık anlayışı ile de bağdaşmaktadır. Atsız, Türk dünyasının birliği için şivelerin birbirine olabildiğince yaklaştırılması, tüm dünyada ortak bir edebi Türk dili oluşturulması görüşünü savunur. Bu görüşünün gerçekçiliği ortadadır. Bilindiği üzere hangi düşünce ikliminde bulunursa bulunsun Türk dünyasını bir bütün olarak düşünen düşünmeyen her kesim bu gerçekliği kabullenmek durumundadır.

Atsız'a göre Türk dünyasının edebi ortak bir dile kavuşması, ortak bir güç oluşturmasını sağlar ki bu da Türk ülkeleri üzerinde egemen olan Rusya, İran, Çin gibi devletleri fazlasıyla rahatsız edecektir. O yüzden bu ülkelerin ve akımlarının yanlıları Türk dünyasının bu dil birlikteliğine karşı durmaktadırlar. “Özellikle çok korktukları Türkleri yutup Ruslaştırmak için her türlü düzenbazlıklara başvurdular. Türkistanlıların ortaklaşa edebî dili olan Nevâyîlerin, Buhurların güzel Çağatayca'sını ortadan kaldırarak mahallî ağızları ayrı dil diye öne sürdüler. Bunların alfabelerini iki defa değiştirerek birbirleriyle anlaşmalarını önlemeye çalıştılar. Bir yandan da Türkiye Türkçesi'nin Türkistanlılarla ortaklığını kesmek için edebî ve kültürel korsanlığa başlayarak "yeni akımlar", "ileri hamleler" diye Türkçenin yapısını bozmaya uğraştılar.” (Atsız, 1997) Atsız'ın sözünü ettiği gerçek, gerek geçmişte gerek günümüzde çoğu aydın tarafından kabul edilmiş ve çözüm önerileri düşünülmüştür. Bu konuda kalem oynatanlar arsında dilcilerimiz ve tarihçilerimiz başta gelmektedir. Sözgelimi Taha Akyol, Azerbaycan Sovyetler ve Ötesi adlı kitabında, yine Yavuz Bülent Bakiler Türkistan Türkistan adlı gezi notu derlemesinde bu konu üzerinde durmuşlardır. Zira söz konusu yapıtında “Geleneklerimizin, oyunlarımızın kaynağının Anadolu'da aramak kanaatime göre yarım kalmaktır.” (Bakiler, 1989) düşüncesini belirten Bakiler'in konu ile ilgili duruşu da eserin her kısmında görülebilir.

Günümüz Türk Dil Kurumu başkanı Şükrü Haluk Akalın da yaptığı kimi konuşmalarda bu konuya eğilmektedir. Değerli aydın, Türk Dünyasının Ortak İletişim Dili Üzerine başlıklı konuşmasında, konuya olan duyarlılığını ortaya koymuştur. Türk dünyasının nasıl ortak bir dile ulaşabileceğini, yapılması gerekenleri, TDK'nin çalışmalarını anlatarak bu alanda uğraşanlara büyük umut vermiştir. Aynı konuşmada Türk şiveleri arasındaki büyük yakınlığın üzerinde durmuş ve bunların değerlendirilmesi yolundaki çabalarından söz etmiş, konuşmasını “Önemli olan öncelikle ülkemizde, Türkiye Cumhuriyetinde dil birliğinin korunması, güçlendirilmesi, bununla birlikte bütün Türk dünyasında ortak iletişim dilinin oluşması uğrunda çalışmaların yürütülmesidir.” (<http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TÜRK%20DILI/5.php>) sözleriyle bitirmiştir. Akalın, Türk dünyasında yüz yıl öncesinde üç farklı yazı dili bulunduğunu, ancak günümüzde bu sayının

yirmiye çıktığını da ifade ederken Atsız'ın yukarıdaki iddiasının ciddi tanıklarından biri olmuştur.

Atsız'ın sözünü ettiği Türk dünyasının ortak edebi dile kavuşması çalışmalarının en büyük öncüsü kuşkusuz İsmail Gaspıralı'dır. O, Osmanlı döneminde kullanılan İstanbul Türkçesi'nin sadeleştirilmiş halinin Türkler için ortak bir edebi dil olabileceği görüşünü savunmuştur. "İsmail Bey Türklüğe ait faaliyeti için şu düsturu ittihaz etmişti; Fikir, lisan ve his birliği. Tabir-a ahirle İsmail Bey'in takip ettiği gaye, Türklere kendilerini tanıttırarak, şuur-ı milliyetini inkişaf ettirerek, onlara bir olduğunu telkin etmekten ibaret idi." (Ağaoğlu, 1330) Rusya'daki gerek siyasi gerek kültürel etkinlikleri ile Rusların Türklere Karşı uyguladığı ayrıştırmacı politika karşısında tüm Rusya Türklerinin birlik halinde olmaları adına büyük hizmetler vermiştir. O dönem, karşısında en büyük engel İlminsky'nin eğitim programı olmuş, ancak Gaspıralı gerek yıllarca yayınına sürdürdüğü Tercüman gazetesi ile gerek kurmuş olduğu Cemiyet-i Hayriye kurumu ile davasını sürdürmüştür. "Umumi Türk Dili meselesini ilk olarak Tonguç risalesinde ortaya koyan İsmail Bey, bundan sonra her tarafta anlaşılabilir bir Türk dili ile yazar" (Hablemitoğlu, 2009)

Görülen o ki Atsız'ın kendi döneminde savunmuş olduğu Türk dünyası için ortak edebi dil görüşü kendinden önceki devrin büyük aydınları tarafından hem eylem hem söylem olarak ortaya konmuştur. Günümüzde de bu görüş büyük taraftar bulmakta, ortak edebi dil için çalışmalar sürmektedir. Atsız'ın döneminde Rusya Türklerinin bağımsızlığını kazanamamış olması 21. yüzyılda siyasi gelişmelerin bu amaç adına olumlu yönde geliştiğini bugün Türk dünyasında kullanılan 20 farklı yazı dilini tek bir yazı dili haline getirme çabasının sürüyor olması, onun özellikle üzerinde durduğu bu konunun ne denli dikkate alındığını göstermektedir.

Türkiye'de dil tartışmalarında en geniş yeri özleşme konusu kaplamaktadır. Bu konuda her kesimden sayısız aydın görüş belirtmiş, dergiler, gazeteler bir türlü sonu gelmeyen tartışmalara sahne olmuştur. Dilde özleşme tartışmalarının taraflarını iki temel grup halinde gösterecek olursak bunlar eski dil savunucuları ve özleşmeciler olarak adlandırılabilir. Bilindiği üzere dilde sadeleşme Ömer Seyfettin, Ali Canip Yöntem, Mehmet Emin Yurdakul gibi yazarların Yeni Lisan hareketiyle başlamış ve sert bir direnişle karşılaşmıştır. Yeni Lisan hareketi üyeleri Türkçede karşılığı olan yabancı sözcüklerin atılmasından yana oldukları halde yerleşmiş kimi sözcüklerin korunmasından yanadırlar. Ardından o dönemin Türkçü aydınlarından Gökalp, "müferadit sözlerden Türkçesini almalı" (Develi, 2009) diyerek bu akımı destekleyenler arasında olmuştur. O dönem Divan Edebiyatı geleneğinin savunucuları anlaşılabilir olayı maharet sayan kesimler bu sadeleşme hareketine karşı cephe almışlar ve sade dille yapılan sanatın yavan olacağını savunmuşlardır. Bunlardan Tevfik Fikret: "1 Nisan 1315(1899) günlü Servet-i Fünun dergisinin Tasfiye-i lisan başlıklı yazısında şöyle yazar. "...lisan nasıl tasfiye edilecek? Osmanlıcanın yüzlerce seneden beri alışmış olduğumuz Arabi ve Farsi kelimelerini terkiplerini kaldırarak yerine Türkçelerini koymak suretiyle mi? Bu epeyce bir zaman için tevlit-i garabetü müşkilat etmekten başka bir şeye yaramaz... Şimdi ne yapacağız? Sırf Türkçe mi yazacağız? Zannetmem ki bu mümkün olsun; olsa bile hâlâ ihtilâfından şikâyet ettiğimiz lisân-ı tekellüm ile lisân-ı tahririmiz yine ittihat edemeyecektir, çünkü o zaman da yazacağımız Türkçe kelimeleri, tekellüm ettiğimiz lisandan değil, bize Arabî ve Farsîden daha uzak bir menba-ı metrukten alacağız." (http: turkoloji. cu. edu. tr'YENI%20TÜRK%20DILI/5.php) satırlarında Arapça- Farsça terkiplerin kaldırılmasının imkânsızlığını iddia etmektedir. Tevfik Fikret ve onun gibi düşünenler dilde sadeleşmenin karşısında sanat kaygısıyla dururlarken diğer bir kesim de dini inançları kaygısıyla bu harekete karşı gelmiştir. Lâstik Sait, özellikle Hacı İbrahim Efendinin dili dine peşkeş çekmesine ve "Arapça olmadan diyanet olmaz" sözüne 12 Ramazan 1299 günlü Tercüman-ı Hakikat gazetesinin 1115. sayısında şöyle karşılık veriyordu: "İslâm dini bize Tanrıdan geldi... Hiç Arapça bilmeyen Boşnak ve Arnavutlar da Müslüman'dır. Din ve iman denilen manevî keyfiyet, dil denilen şeyden tamamen ayrıdır. Düşmana göğüslerini geren bunca Müslüman çocuğu Arapça kuvvetiyle mi savaştılar?" (http: turkoloji. cu. edu. tr'YENI%20TÜRK%20DILI/5.php) Cumhuriyet öncesi bu

tartışmaların seyri sayfalarca uzatılabilir. Atatürk'ün dil inkılâbının ardından dilde sadeleşme adeta çığırından çıkmış, tam bir tasfiyecilik hareketi halini almıştır. Hatta öyle ki Atatürk döneminde buna dur diyebilmek adına tüm sözcüklerin Türkçe kökten geldiği iddiasında bulunan Güneş Dil teorisi ortaya atılmıştır. Artık özleşme hareketi Yeni Lisan anlayışından ayrılarak dile yerleşmiş olan sözcüklerin de atılması gibi zor bir işe koyulmuştur. Dilde özleşmecilerin başında gelenlerden Nurullah ATAÇ, çevresinde topladığı çok sayıda genç yazar ile bu akımı güçlendirmiştir.

Yani Lisan hareketinin Ataç'ın eline geçmesiyle, iyi niyetini kaybettiğini düşünen kimi aydınlar bu durumu eleştirmekten geri durmamış ve tartışmalar günümüze dek sürmüştür. Mehmet Kaplan, Türk Dili başlıklı makalesinde Şimdi akıl kelimesi Arapça diye onu çıkarmak, Türkçedir diye ölü us kelimesini diriltmeğe çalışarak, yirmiden fazla canlı deyimini yok etmek akıl karı mıdır?"(2008) diyerek tasfiye hareketinin dili hem kelime hem de deyimler bakımından yoksullaştıracağından söz eder. Dilde özleşmenin karşısındaki bir diğer kişi Nihat Sami Banarlı'dır. " Bir dilin doğuşunda, karakterinde, ananesinde ve dehasında başka dillerden derlenmiş kelimeleri millîleştirme hayatı ve kudreti varsa artık o dili öz dil yapmaya kalkmak, dili kendi tabiatından ve dehasından uzaklaştırmaktır ki, bunu ancak cehaletin ve dalâletin elleri yapar... Hakikat şudur ki Türk milleti gibi asırlarca hatta çağlarca dünya sathında konuşmuş büyük ve fatih bir milletin dili öz dil olamaz imparatorluk dili olur."(Banarlı, 2009) Yazar dilde arınma hareketinin Türk milletini geçmişinden koparmak için hafızasındaki sözcükleri silerek soysuz bir millet yaratma çabası olduğu görüşündedir. Ve tam bir vatansever edası ile harekete karşı sert bir tavır sergilemiştir.

Görüldüğü gibi Türk dilinin dış yapısı hakkında yüzlerce yıldan beri süregelen sert tartışmalar yaşanmaktadır. Bu tartışmalar 15. yüzyıla, Nevai'ye, Aydınli Visali'ye kadar dahi götürülebilir. Ancak konu gereği bunlara geniş ölçüde değinmek imkânı yoktur. Özleşmeci ve özleşme karşıtı olarak iki temel gruptan söz edilebilir. Atsız'ın bu tartışmalar içerisindeki yeri diğerlerine göre bir farklılık gösterir. Tüm bu kapsamlı alan içerisinde onun anlayışını sağlam bir yere oturtabilmek için kendi kaleminden yola çıkmak en büyük yardımcı olacaktır. Zaten kendisi dilde özleşme ile yakından ilgilenmiştir

Denebilir ki; Atsız, dilde arınmayı savunmaktadır. Zaten kendi kaleminden çıkan satırlarda "Arınmış Türkçeciyiz"(Atsız, 1997) diyerek ilkelerinden birini belirtmektedir. Dilimizin arı olmayışından rahatsızlık duyan yazar, bu durumu Türk kültürünün tarihte geçirdiği üç farklı dönem sonucu ortaya çıktığı görüşündedir. Yani dilin arılığını yitirme sürecinin başlangıcını Uzak Doğu uygarlığı dönemine dek götürür. "Türkçenin melez bir dil olduğu ve Türkleşmeye muhtaç bulunduğu da bir hakikat... Bütün tarih boyunca Türkçe üç büyük buhran geçirdi. Bu üç buhran, Türklerin kabul ettiği üç medeniyetle birlikte dilimize yayılan üç yabancı istilâdan doğdu."(Atsız, 1997) Görüldüğü üzere Atsız, dilde arınma karşıtlarının aksine Türk dilinin arı olmamasını bir sorun olarak görmektedir. Dilin arılığını yitirmesi Türk milletinin tarih serüveninde birçok medeniyetle etkileşime girmesinden kaynaklanmış ve bu medeniyetlerin en büyük üç tanesi Türk tarihi boyunca her alanda olduğu gibi dilde de büyük etki bırakmıştır. Arınma karşıtları bu etkilerin dil adına bir zenginlik kaynağı olduğunu, ileri sürmüşlerdir. "Yeryüzünde tarihin hiçbir devrinde ve coğrafyanın hiçbir yerinde, hiçbir medeniyet dilinin öz dil olduğu görülmemiştir." (Banarlı, 2009)Oysaki Nihal ATSIZ:" Dünyada yabancı dilden söz almamış hiç bir dil yoktur demek kuvvetli bir itiraz değildir. Böyle hiç bir dil olmadığı halde Türkçenin böyle olması fena mıdır?"(Atsız, 1997) satırlarıyla da Türkçenin bir imparatorluk dili olmasından dolayı yabancı unsurları barındırmasının doğal karşılanması görüşüne karşı çıkmaktadır. Diğer dillerin durumunun öne sürülmesi de onun için yeterli bir savunma olmamıştır. Türk dilinin öz olmayışının doğallığını kanıtlamak amacıyla sık sık İngilizcenin öne sürülmesini yersiz bulmakta, iki dilin ve iki milletin anlayışının bu noktada karşılaştırılamayacak yapıda olduğunu düşünmektedir.

Dilde arınmanın karşısındaki bir düşünce de bu hareketin amacının imkânsız istediğidir. Bir kesime göre hiçbir dil tamamıyla arınamaz. Buna karşı da Atsız'ın görüşü nettir: "Bu iş başarılabilir diyen bedbinler var... Ne çıkar? Biz yüzde yüz yapmak için çalışırız.

Yüzde yetmiş muvaffak olursak kayıp mı ederiz?"(Atsız, 1997) Görüldüğü gibi yazar, tam bir özleşme olmasa dahi, öz olmaya yaklaşmış olmayı da olumlu değerlendirmiştir.

Ancak Atsız'ın yukarıda sözü edilen gruplardan, özleşme karşıtlarına muhalif olması, diğer özleşmeci kesimin yanında olduğunu göstermeye yetmez. Öyle ki yazar, birçok kez dilde özleşmecilerin de karşısında olmuştur. Dilde özleşme yanlısı olan yazar, özleşmecilerin bu hareketi yanlış olarak yapmalarından yakmaktadır. "Bu işle ifrata gidilmeseydi, bir iki ayda dilimizden bir kaç bin kelime atılarak yerine binlerce yeni kelime sokmak gibi imkânsız bir düşünce ardında koşulmasaydı muvaffak olunacaktı. Fakat ifrat her şeyi bozdu."(Atsız, 1997) "Savunduğu görüşün sırf yanlış uygulanmasından dolayı büyük tepkilerle karşılaşmış olması, görüşün önde gelen savunucularının Atsız'ın karşısında bir siyasi görüş benimsemiş olmaları bu noktada Atsız'ı onlara tam bir destek vermekten alıkoymuştur. Bu talihsiz durum onun arı Türkçeyi savunmasını önlememiş; ancak bunun için kendi yöntemlerini sunmuştur. Yazar, bu dönemde dilde özleşme tartışmalarını yalnızca dışarıdan yorumlamakla kalmamış, aynı zamanda birçok öneri de sunmuştur. Bu önerileri daha sonra Türkçülere Teklifler başlıklarıyla kaleme almıştır.(Atsız, 1997)

Atsız'ın Türkiye'nin adı konusunda ortaya attığı görüş tam bir arı Türkçe arzusunu ortaya koymaktadır. "Bu yeni devletin adı yarısı Türkçe yarısı Arapça mı İtalyanca mı olduğu belli olmayan Türkiye değil, bütünüyle Türkçe Türkeli olacaktır." (Atsız, 1997) Burada yazar, devletin bin yıllık, yerleşmiş adına dahi alternatif sunmaktadır.

Yine Türkiye'de yaklaşık bin yılda oturmuş olan il adlarını da değiştirmek düşüncesindedir ve bunları milli ruhun canlanmasına bağlar. "Anadolu'nun yabancı köklü ad taşıyan şehirlerine Türk fatihlerinin adlarını vermek milli şuurun şahlanacağı zaman düşünülen ilk şeylerden biri olacaktır. Zararı yok, ansiklopedilerin bazı maddeleri değişsin, varsın yabancılar biraz bocalasın, Biz Bursa'ya Orhankent yahut Orhanbalık, Edirneye Muratkent yahut Muratbalık diyelim de, bu topraklarda maddeden isme her şeyi Türk yapalım da dünya ne derse desin. Vaktiyle Keşiş Dağı'nı nasıl Uludağ yaptıksa, Ayestefanos nasıl Yeşilköy oldu ve herkes buna alıştıysa günü gelince bütün büyük küçük şehir adları da Türkleşecek ve milli şuurun gereği yerine getirilecektir." (Atsız, 1997) Görüldüğü gibi bu Türkçeleştirme uğrunda engel olabilecek durumları da hiçe sayar. Adrianopolis adının Türkçe ses yasalarına uyarlanarak Edirne olmuş olması Atsız için yeterli değildir. "his kelimesi bazen Türkçe'ye benzediği halde bazen da Arap damarı tutunca dilimizin kaidelerini bozmaktan çekinmiyor. Bunun gibi Arapçadan gelme "hak", "sır", "şer", "zan" kelimeleri de ara sıra şeddelenmekte ve şedde yalnız Arapçaya yakıştığı için de dilimizde yabancı karakterlerini saklamaktadır. Bunların yanında her bakımdan Türkçenin kanunlarına uyanlar da vardır. Fakat yabancı kelimeler hakkında "tenkil kanunu" çıkarken bunlardan bazılarına iltimas yapmak doğru değildir. İltimas ne de olsa gayri ahlâki bir harekettir." (Atsız, 1997) Bu satırlarda ATSIZ'ın millet kavramı ile dil kavramını ne denli bağdaştırdığını görmek mümkündür. Zira millet tanımı içerisinde kabul ettiği topluluklarda aradığı özellikler ile Türk dili içerisinde kabul ettiği sözcüklerde aradığı özellikler arasında büyük bir paralellik vardır. Bu da yazının başında sözü edildiği gibi dil görüşünü ırkçı-Turancı görüşünden ayrı olarak incelememek gerektiğini bir kez daha gösterir. Yani Atsız, Türkçeleşmiş Türkçe yanlılarının sözünü ettiği kadar kolay bir şekilde Türkçeye sözcük kabul etmez. Bu konuda genel olarak ayrıldığı Peyami Safa'nın şu görüşü ile her ne kadar benzeşse de: "Tebaasını değiştiren her yabancı Türk olamayacağı gibi, imlasını değiştiren her kelime de kolayca Türk lügatinde yer alamaz."(Atsız, 1997) dile sözcük kabul etmek konusunda Safa'dan daha keskin bir tutum sergilemiştir.

Atsız'ın Türkçeleşmiş Türkçe yanlılarına karşı tutumu, son olarak şu satırlarından en net şekilde görülebilir: "Nasıl, yabancıların bir takım Türklerle karışarak Türkleştiği halde bir takımı da yabancı olarak kalmışsa yabancı sözlerin de birazı Türkleşebilir. Fakat çoğu Türk dili üzerinde yara olarak kalır ve nitekim kalmıştır." (Atsız, 1997) Yine Türkçeleşmiş Türkçe kavramına tümüyle karşı olmadığı da buradan anlaşılır. Zira arıcılığın karşısındaki aydınlarımızdan Mehmet Kaplan da öz Türkçe sözcüklerin tamamına karşı durmamış, gerekli görülenlerden yararlanılması yoluna gitmek gerektiğini savunmuştur. Bu noktada iki zıt görüş

için ortak bir paydada buluşma ihtimali doğmaktadır. Tüm bu görüşleriyle Banarlı, Kaplan, Güngör gibi aydınların büyük ölçüde karşısında olan yazar, dilde özleşme hareketini tasfiye hareketine çeviren Ataç, Hikmet gibi yazarların da görüşlerine karşı olduğunu yazmaktan kaçınmamıştır. "Sayın Faik Ali beyden beni uydurma sözlere taraftar sanmamasını rica ederim. İlmî yolda yürünmesini ve işin dil bilginlerine bırakılmasını isterim." (Atsız, 1997) Görüldüğü gibi yazar, yukarıda sözü edilen her iki gruba da dâhil edilememektedir. O dilde arınmayı savunmasıyla Türkçeleşmiş Türkçecilerin karşısında olduğu kadar, arınmayı bir yıkım haline getiren öz Türkçecilerin de karşısında olmuştur. Ona göre arınma yabancı sözcüklerin çıkarılarak yerlerine uydurma sözcüklerin değil, eski Türkçeden ve diğer şivelerden sözcüklerin alınması gerekir. " ...ölü İbrani dili bile dirildikten sonra, kahraman bir ırkın dili olarak yaşayan Türkçedeki ölü kelimelerin biz istersek, dirilebileceğine inancım var. Yalnız şunu da derhal söyleyeyim ki yeni kelimeler yapılırken bunların Türk dili kaidelerine uygun olmasını isterim. Uydurma "üçgen" bana uydurma olmayan "müselles"ten daha yakın geliyor. Fakat "yardirektör"ü veya "işyar"ı, dünya yerinden yıkılsa Türkçe diye kabul etmem." (Atsız, 1997) Görüldüğü üzere, Atsız'ın dilde arınma tutumu Türkçe köküne bağlı olmak kaydıyla kabul edilebileceği yönündedir. Türk dili çalışanlarından Muharrem ERGİN'in "canlı ek kök, işlek ek ve uygun ahenk uyumu ilkelerine" (2008) bağlı kalmıştır. "Türkistan Türkçesinde inkılap karşılığı zaten mevcut olan özgeriş kelimesi alınsaydı.." (Atsız, 1997) Yine burada, Türkiye dışındaki Türk varlığına verdiği büyük önem görülebilir.

Atsız eski Türk dili ile ilgili olarak, özleşmeciler kadar inkâr yanlısı olmamıştır. O, Osmanlı, Selçuklu döneminde dilin arılığını yitirmesini geçmişte yapılan bir hata olarak görürken, özleşmecilerin genelinden farklı olarak tarihini inkârdan kaçınmıştır. Onun Osmanlı'nın dil anlayışına karşı söylemleri sitemden öte gitmemiştir. Bu nedenle Kaplan, Banarlı gibi öz Türkçe karşıtlarının "kötü niyet" kaygılarını gideren bir tavrı görmek mümkündür." Gerçi, Osmanlıca dediğimiz dil kudretli bir lisandı: Kendisine mahsus ve tercüme edilemeyecek incelikleri vardı. Fakat acaba Türkçe kendi şartları içinde inkişaf etseydi bundan daha mı geri kalacaktı? Orhun âbidelerinde. Dede Korkut masallarında. Aşık Paşa Zade tarihinde Türkiye'nin kendi şartları içinde inkişaf imkânını bulsaydı pek olgun bir dil haline geleceğini teslim etmemek imkânsızdır." (Atsız, 1997) Osmanlıca dilinin de gücünü kabul eden yazar, arı Türkçe ile yapılabilecek olanların da hakkının verilmesinden yana olmuştur.

Görüldüğü gibi Atsız, özleşme tartışmaları içerisinde farklı bir yere sahiptir ve bu tartışmaları dışarıdan izlemekle kalmamış aynı zamanda çözüm önerileri de sunmuştur. Birçok alanda Türkçeleşmeye gidilmesini; ancak bunun ifrattan, kötü niyetten, yapaylıktan, çirkinlikten uzak olarak; imkânsızlığa inanmadan büyük bir istek ile yapılması gerektiğini savunmuştur. Dilimizi Türkçeleştirmek İçin Ameli Yollar başlıklı yazısında tasarladığı eylemlerin genel hatlarını görmek mümkündür.

Atsız'ın yabancı sözcüklerin tasfiyesi konumundaki tutumu, mensubu bulunduğu akımın genel hatlarını tam anlamıyla özetlememektedir. Zira Ziya Gökalp'in ve yine öncesinde gelen Yeni Lisan Hareketi'nin yabancı kökenli sözcüklerin tasfiyesi konusundaki tutumu göz önüne alındığında böyle bir sonuç çıkarılabilir.

Hüseyin Nihal ATSIZ'ın, Türk Dili'nin önemi, imlası, alfabesi, arılığı-melezliği, kullanım hassasiyeti, çağ ve saha içindeki durumu üzerine görüşleri Türk düşünce sahasında önemli bir yer tutar. Bu yazıda yazarın tüm bu konularda ortaya attığı görüşlerinden yola çıkarak, yaşadığı dönem içerisinde Türk Dili'nin çeşitli sorunları ve yazarın sunmuş olduğu çözüm önerileri üstünde durulmuş ve hem kendi döneminin hem de günümüzün ilgililerinin görüşleri ile arasında ilişkiler kurulmuştur. Bu ilişkilerin, dönemin çeşitli koşullarından etkilenme ölçüleri doğrultusunda ortaya atılan fikirlerden doğan geniş tartışmalara, döneminin diğer aydınlarıyla karşılaştırılarak, Atsız'ın gözü ile bakılmıştır. Umulan odur ki, Türkçenin güncel sorunlarını tartışırken bu alanda büyük emek harcamış Atsız'ın görüşlerinin de göz ardı edilmemesi, daha sağlıklı sonuçlara ulaşmada önemli bir etki sahibi olacaktır. Zira güncel sorunlara bulunacak çözümler için, önceki kuşak aydınlarının görüşlerinin önemi böylesine

kavranmışken, Türkçenin çağdaş sorunları söz konusu olduğunda Hüseyin Nihal Atsız'ın da görüşlerine yer verilmesi isabetli olacaktır.

KAYNAKÇA

- Akalın Ş. (2008) “Atatürk Döneminde Türkçe ve Türk Dil Kurumu”, <http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TÜRK%20DİLİ/5.php>
- Akçay Y. (2007) “Peyami Safa ya Göre Türk Dili”, http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TÜRK%20DİLİ/akçay_safa.pdf
- Altun M. (2004) “Alfabe Değişiminin Tarihsek Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme”, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürlüğü, Cumhuriyetimizin 81. Yılına Armağan, s.57-63
- Ağaoğlu A. (1330) Türk Yurdu, cilt:6, sayı:12, s.1405-2409
- Atsız H. (1997) Makaleler 1, (2.Basım) İstanbul, İrfan Yayınevi
- Bakiler Y. (1989) Türkistan Türkistan, İstanbul, Polat Ofset
- Banarlı N. (2009) Türkçenin Sırları, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat
- Kaplan M. (2008) Kültür ve Dil, İstanbul, Dergâh Yayınları
- Demircan Ö. (2004) “Nazım Hikmet ve Devrik Tümce”, TDD 73, cilt:19, sayı:12
- Develi H. (2006) Osmanlı Türkçesi Kılavuzu, İstanbul, Kesit Yayınları
- Ergin M. (2008) Türk Dil Bilgisi, İstanbul, Bayrak Basım
- Hablemitoğlu N. (2006) İsmail Gaspıralı, İstanbul, Birharf Yayınları
- Özdesenli N. (2009) “Devrik Cümle”, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, cilt:3, sayı:35, s.645-647

(4)
ESKİ TÜRKLERDE ASKERLİK
Yüsüpcan YASİN⁴

İnsanların binlerce senelik kültür tarihinden açık olarak görülüyor ki, Tarihin eski devirlerinde dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan muhtelif kavimler, içinde bulunduğu yerlerin çevre ve iklimleri, iktisadi koşullar ırk, düşünce ve kültüründeki farklılar dolayı, kendi bünyesinde değişik özellikler arzemiştir. Böyle bir özellikler ve düşünceler aynı kavimlerin tarihi ve kültürün her yanlarını büyük ölçüde etki altına almıştır. İklimi sürekli olarak değişmekte olan Orta Asya'nın yüksek dağlık ve tepeliklerinde, bozkırlarında ve kumluklarında yaşayan ve tarihinin ilk çağlarında başlıca olarak avcılık ve hayvancılık iktisadına dayanan Türkler, yaşam gereği sürekli göç ederlerdi. korkulu dağ ağızlarından, tehlikeli yüksek tepeliklerden ve sonsuz cezirlerden geçerek yeni hayatlık yerlerini ararlardı. Sürekli olarak otun ve suyun bol olduğu yerleri takip etmek gibi müşkül ve sıkıntılı hayat tarzı ve bu arada belirli bir ölçüde birlik, dayanışma ve teşkilatçılığı bekleyen yaşam yolu, aynı milletin ruhunda ve cisminde çeşitli sıkıntılara tahammül etmek, aniden ortaya çıkan tehlikelere karşı göğüs germek, kahraman, cesaretli, fedakar, azimkar, savaşçı, disiplinli ve toplumcu seciyeleri ve bunu temel yapan ahlaki sistemleri yaratmıştır. Böyle bir özellik gittikçe gelişme gösterep Türkleri tarihte “askeri millet” olarak tanıtmıştır. Arap düşünürü Cahizi şöyle tarif etmiştir: “Yunanlılar bilimde, Çinliler sanatta ün kazanmıştır. Türklerin kazandığı ünü ise savaştadır”(1) İbn Hassül'ün Türkler hakkında söyleyen “bütün kavimler arasında kahramanlık ve cesaret bakımından Türklerden üstün, büyük hedeflere ulaşmak için onlardan daha dirayetli hiç bir millet yoktur. Cenab-ı Hak onları Arslan sıfatında yaratmıştır. Türklerin en büyük meziyeti bir kavme hükmetmekte gösterdiği istidatlarıdır. Onlar doğuştan hükümdar ve komutan olarak emir vermek ve kavimleri idare etmek için yaratılmıştır”(2) şeklindeki beyanları ve Kaşgarlı'da geçen Tanrının Türk adlı bir ordusun var olduğu ve her hangi bir ulusa kızarsa Türkleri o ulus üzerine musallat kılacakları hakkındaki menkibeler aynı askeri seciyenin açık belirtileri olabilir.(3) Sasan Çeçen çok haklı olarak “Türkler evde doğur, savaş meydanında can verir” diye tarif etmiştir.(4) tarihte Ariler yani Germanlar da aynı meziyetle maruf olmuştur. Fakat, şu bir noktayı çok açık olarak belirtelim ki, Türkler arasında Uygurların askeri başarıları daha da göze çarpıcıdır. Bu hususta Mas'udi şöyle diyor: “Türkler arasında hiç kimse onlar(Dokuz Oğuzlar) gibi cesaretli ve kahraman değildir. Hakimiyeti de onlarınki gibi müstahkem değildir.... Dünya hükümdarları arasında Dokuz Oğuz Hakanının askerleri en cesaretlidir. Onlar tehlikeden bir türlü korkmaz.(5) Türklerin atlı ve göçebe yaşam tarzları onları iyi binici ve okcu kavim olarak tanıtmıştır. Gerçekten, Türklerde çocuklar dört ve beş yaşındayken binicilik ve atıcılık yapmaya başlıyordu. Genç yaşına geldiğinde iyi bir asker hüviyetini kazanıyordu.(6) Hükümdardan beklenen özelliklerin biri de askeri bakımından istidatlı olmasıdır. 11.yüzyıl müellifi olan Arap coğrafya alimi Şeref İdrisi: “Türklerin Padişahları eyi muharıp, mükemmel mücehhez, cemiyetlerde iş görmesini bilir ve tedbirlerde kat'ı olmakla beraber ihtiyatlı, adalete sadık, güzel sîret insanlardır.” demiştir.(7)

Bahsedildiği gibi, Türkler cesaret, savaşçılık, fedakarlık ve kahramanlık göstermek, tahammüllü ve sabırlı olmak bakımından bütün kavimlerin önüne geçmiştir. bu tür özellikler onların savaşta başarı kazanmasının en önemli etkenlerindendir. Bu yüzden, Türklerin askeri gücü karşısında acızlık duyan kavimler, her şeyden önce onları propaganda yoluyla mahvetmeğe baş vurmuştur. Bu hususta Çin kaynaklarında pek çok kayıtlar vardır. Ama, Türkler savaş meydanında hiç bir zaman kendi nizamları dışında kötü icraatlara baş vurmamıştır. Cahizi, **Türklerin Faziletleri** adlı kitabında şöyle diyor: “savaş sanatı Türk

4 Yüsüpcan YASİN Uygur Türklerinden yetişen bilim adamı. Çin'e bağlı Sinkyang Uygur özerk bölgesinde başkent lisesinde Yüksek dereceli (kıdemli)Tarihçi öğretmen; Şıncan-UYGURİSTAN/ÇİN.

bilgi, tecrübe, siyaset ve sair yüksek vasıflar kazandırmıştır. Türk daima sözünde durur ve hile bilmez. Türk Hakanı hileyi sadece savaşta da olsa yapmak zorunda kaldığını üzülererek belirtir ve iki yüzlü olanları daima en kötü insan sayar.... Arap ordularını Türkler kadar titreten başka bir millet yoktur. Türkler daima soylarıyla iftihar eder, vatanlarına ve dillerine çok bağlıdırlar. Düşmanları esir alınca onlara iyilik ve ikram eder, alicenablık gösterir.”(8) Bahsedildiği gibi, Türklerin savaşları haksızlık, yağmalamak, üstünlük kazanmak ve sömürgecilik gibi maksatlardan uzak ve beynelmilel bir barışı korumak amacıyla yapıldı. İpek yolu’nun açıklığı ve güvenliğini sağlamak için Hunların Hen devletine, Göktürklerin Süi,Tang devletlerine ve İran’a, Uygurların Tangutlara karşı yaptığı savaşları bu fikrin en güçlü delilleri olarak gösterilir. Komşu kavimlerin anlaşmaya sirt çevirmesi de Türklerin savaş açmasının mühim sebeplerindendir.

Türklerin askerliğe ne kadar ilgi gösterdiği, onların düşünce ve kavim adlarında yansımıştır. Çin kaynaklarında Türkler için kullanılan “Rong”□□□adının “asker” veya “silah” anlamına geldiği bilinmektedir.(9) aynı Çin kaynakları, tarihte büyük başarılar kazanan Türklerin dört bin senelik tarihi bilinen büyük “Türk”□□□□adının da askerlikle ilgili olduğunu kaydetmeği unutmamıştır ve söz konusu adın “miğfer” anlamında geldiğini bildirmiştir.(10) Bu, elbette çok dikkat çekici bir husustur. şunu ayrıca belirtmek icap ederki, çeşitli kaynaklarda Uygur adının da askerlikle ilgili olarak ortaya çıktıklarından söz açılır. Oguz Kağan destanında, savaşta Oguz Kağanın çevresine toplanan ve onunla iş birliği yapmış kütleye Uygur adının verildiği dile getirilmiştir. Kaşgarlı Mahmud da aynı adın menşe’i ve anlamından söz açarken şöyle anlatmıştır: “Zülkarneyn Uygur illerine geldiğinde Türk Hakanı ona dört bin kişi göndermiş, tulgalarına takılan kanatlar şahin kanatları imiş. Bunlar öne ok attıkları gibi arkaya da ok atarlarmış. Zülkarneyn bunlara şaşa kalmış ve “inan Huzhurend” demiş. “Bunlar kendi kendilerine geçinirler, başkasının yiyeceğine muhtaç olmazlar, çünkü bunların elinden av kurtulamaz, istedikleri zaman avlayıp yiyebilirler”demek istemiş ve bu vilayete Huzhur adı verilmiş.”(11) Büyük Türk dircisi Kaşgarlı Mahmud menkıbe mahiyetinde anlatan bu beyanlarında Uygur adının “Bahadır”, “atıcılık ve savaşçılıkta üstün bir düzeyde olan insanlar” anlamında geldiğini vurgulamakla birlikte, bunu tarihte büyük istilacı olarak tanılan Zülkarneyn ağzından vermek yoluyla Türklerin savaş sanatının çok geliştiğini işaret etmiştir. Buna benzer bir kayıt Çin kaynaklarında da geçer. Buna göre, 788’de(diğer bir Çin kaynağında 787’ de gösterilmektedir) Uygur hükümdarı Çin imparator sarayına elçi göndermiş, bu tarihten sonra Uygur adının Çince yazılırken, “Şahin sürati ile dolaşan ve hücum eden” anlamında gelen Hui-Hu□□□□ adına değiştirilip kullanılmasını emretmiştir.(12) bundan maada Türklerde bir çok boyların adı da ok sözüne bağlanmaktadır. Bu kayıtlar, Türklerin askerlikle olan bağlarını anlamak bakımından büyük önemi haiz olmakla birlikte, Türklerin her şeyi askeri yönden düşünmeye çalıştığını bildirmektedir. eski Türklerde sivil veya asker diye bir ayırım yapılmamıştır. Bu yüzden, Türklerin giydikleri elbiseleri(bökr, çeket, kaftan, pantolon, çizme, kemer takma) de hem çobanlık, imalet işlerine, hem savaş yapmaya uygun olarak planlanmıştır ve her zaman yanlarına silah takıyorlardı. dolayısıyla, tehlikeli bir durum ortaya çıksa , onlar hemen savaşa geçebilirdi. askerliğe hususi meslek gözü ile bakılmıyordu. savaş alanında ölmek büyük şeref sayılırdı. İslamiyetten sonra bu şehitlik makamına kavuşmak şeklinde düşünülüyordu. Ünlü Türk tarihçisi B.Ögel’in bildirdiği gibi, “Türklerde halk ordu, ordu da halktır.”(13)

Türk askerlik tarihinin özel bir tarafı varki, kadınlar da erkekler ile beraber okculuk yaparlardı ve savaşlara katılırdı. bazen Katunlar savaştaktıklarını belirlemek, savaş ilan etmek ve askerlerin geri çekilmesi hususunda kendi başına karar alırdı. Ezcümle, Türklerde her bir insan savaşta gösterdiği kahramanlığı ve katkıları sayesinde toplumda yerini bulurdu. Kadınlar da böyle bir hava içinde büyümüştür. Bu arada, Kahramanlık Türklerde bir ideal hayat olarak kabul edilmiştir. Böyle bir yaşam düşüncesi Türklerde Destan edebiyatını doğurmuştur ve geliştirmiştir. Söz konusu Destan edebiyatı Türklerde çocuk eğitiminde önemli bir ders kitabı olmuştur ve büyük maksatlar uğrunda çaba göstermek duygusunu aşlamakla büyük bir millet olma düşüncesini yaratmıştır. Atlı savaş ve göçler Türklere hür

duygu bağışlamakla birlikte, onları uzak yerlere gidmek ve bir çok kavimleri idare etmek yoluna itiyordu. Bununla, Türkler fatih bir millet olarak tarih sahnesine çıkmıştır.

Türkler, döneminin en kudretli askeri gücünü meydana getirmiş. Her hangi bir savaşta büyük başarı elde eden Türkler, çağın tekniklerine göre en tesirli silahlarla donatılmıştır. Çin kaynaklarında bu hususta söz açılırken “hızlı koşan süvarileri ve vurucu silahları vardır” denilir. Türkler bütün kavimlerinin askeri işlerine örnek olarak şöyle üç büyük keşfi ortaya çıkarmıştır. biri, Atı ilk olarak evcilleştiren Türkler, gene atlı ordu kurmuş. At askeri sahada süratli bir nakliyat aracı olmuştur. Böyle bir techizat dünyada 20.yüzyıla kadar sürmüş. ama, atlı ordunun devletlerce henüz tam olarak terk edilmemiş olduğunu unutmamak gerekir. Diğeri, Demir madeni tarihte ilk olarak Türkler tarafından keşfedilmiştir. Demirden yapılmış silahları da savaşta ilk olarak kullananlar yine Türkler olmuştur. İleri bir teknolojiye dayanan ve Asya’da maruf olan eğri kilicinin öldürücü gücü çok üstündü.. Başlıca silahlarından olan ok ve yayları da komşularını şaşa altına almıştır. Top Türklerinin en büyük keşiflerindendir. Onundan yararlanan Moğol ordusu Çin’i kolayca zaptettikleri gibi, Osmanlı ordusu da Top gücüyle İstanbul’u fethetmiştir. Ancak Avrupalılar bu toptan etkilenmişlerdi. Hem bu top olmasaydı Avrupalıların yaratacağı toplar iki yüz yıl geç üretilenirdi.(14) Sonucusu, Türkler çok disiplinli bir ordu kurmuş millettir. Onlu sistemine dayanan ordu birliği Tarihte ilk olarak Türklerde görüldüğü gibi, savaştan önce manevra yapmak usulü de yine Türklerde ortaya çıkmıştır. Gece yarısında aniden saldırı yapmak, yalandan geri çekilmek ve düşman ordularını pusuya almak, düşman ordusu arasına propaganda yaymak gibi taktikler de Türk savaş sanatının başlıca özellikleridir. Bahsedilen ileri teknolojiler, Türklerin askerlik sahasında diğer kavimlere nazaran büyük ölçüde araştırma yaptıklarını göstermektedir. Aynı teknolojilerin Türklerden diğer kavimlere geçtikleri hakkında fikir ayrılığı yoktur.

Tesirli bir kültür belirtisi olarak ortaya çıkan Türk askeri teknolojisi, tarihin her çağlarında kuvvetlenmek isteklerinde olan komşu kavimlerin çok dikkatini çekmiştir. Söz konusu milletlerin yetiştirdiği imparatorlar, devlet adamları, komutanlar, asker adamları ve taktikçiler Türklerin askeri teknolojisi üzerinde özel araştırmalar yapmış ve onun tatbik edilmesi için çalışmıştır. Tarihçileri de bu hususta çok teferruatlı bilgiler vermiştir. Çin her zaman Türklerden müteşekkil bir orduya dayanmak yoluyla kendini korumak veya sınırlarını genişletmek için çaba göstermiştir. Çin’in en kudretli bir hale geldiği Tang devleti döneminde kazandığı büyük başarıları Türk komutanları ve Türk askerlerinin eliyle vuku bulmuştur. Sonra müslümanlar dünyası da Türklerin askeri gücüyle kendi şerefini korumuştur. Osmanlı ordusu müslümanların hanceri olmuştur.

Denilebilirki, milattan önce 4.yüzyıldan milattan sonra 16.yüzyıla kadar Dünya Türklerden pek çok askeri teknolojiyi öğrenmiştir. Türklerin yetiştirdiği askeri adamlar Moğollar dönemi başta olmak üzere bir çok milletlerin askeri biliminin gelişmesi için büyük emek harcamıştır. Tarih onlardan çok saygı ile söz açar. Ezcümle, aynı dönemlerde Türkler Asya ve Avrupa milletlerinin “askeri hocaları” olmuştur. Tarihte askerlikle ün kazanan büyük Türk milletinin aynı sahada gösterdiği gelişmeleri tanıtmak böyle kısaca bir yazının yazılması ile yeterli olmaz. bu özel kurumlar tarafından seri kitapların ve büyük Ansiklopedilerin hazırlanmasını bekleyen bir konudur. Bu yolda çalışmak Türk bilim adamlarının omuzlarına düşen büyük ve şerefli bir görevdir.

KAYNAKLAR:

- (1) **Altay bilimine dair makaleler mecmuası**, Çince, 1.cilt, s.101, 1994,Ürümçi, Şincang üniversitesi yayınevi.
- (2) ÖZTUNA,Yılmaz , **Büyük Türkiye tarihi**, Türkçe,2.cilt, s.390,1977, İstanbul, Ötüken neşriyat.
- (3) KAŞGARLI, Mahmud, **Divanü Lugat-it-Türk**, Uyurca,1.cilt, s.456, 1980, Ürümçi, Şin cang halk yayın evi.
- (4) TOGAN, A.Z.Validi, **Türk ve Tatar Tarihi**, Tatarçe, s.18,1912, Kazan.
- (5) Hua - Tao, **Batı eller tarihi üzerine denemeler**, Çince,s.115,116 ,2000, Shang-Hai, Shang- hai eski eserler yayın evi

- (6) Si-Ma-Chian, **Tarihi kayıtlar**, Uygurca, s.391, 1989, Ürümçi, Şin cang halk yayın evi.
- (7) TOGAN, A.Z.Validi, **Umumi Türk tarihine giriş**, Türkçe, s.139, 1981, İstanbul, endurun kitab evi.
- (8) Ebu Osman Amr B.Bahr el CAHİZ, **Hilafet Ordusunun menkibeleri ve Türklerin faziletleri**, Türkçe, s.76-,77-,86-,87, 1988, Ankara, Türk kültürünü araştırma enstitüsü yayınları.
- (9) TURSUN, İmin, **Eski Uygur kültürü**, Uygurca, s.52, 2000, Ürümçi, Şin cang halk yayın evi.
- (10) Li-Yan-Shu, **Kuzey hanedanlar Tarihi**, Uygurca, s.529, 2002, Ürümçi. Şin cang halk yayın evi,
- (11) KAŞGARLI, Mahmud, **Divanü lugat-it-Türk**, Uygurca,1.cilt, s.151, 1980, Ürümçi, Şin cang halk yayın evi.
- (12) Lin-Gan, Gao-Zihu, **Eski Uygur tarihi**, Uygurca, s.61, 2000, Ürümçi, Şincang halk yayın evi, SÜLAYMAN, Ahmed, **Orhun Uygur devleti üzerinde tarihsel özet**, Uygurca, s.298, 2005, Ürümçi, Şin cang halk yayınevi. OZKAN, İzgi, **Çin elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur seyahatnamesi**, Türkçe, s.14, 1989, Ankara, Türk tarih kurumu basımevi.
- (13) ÖGEL, Bahaeddin, **Türk kültürünün gelişme çağları**, Türkçe, 2.cilt, s.109, 1971, İstanbul, milli eğitim basımevi.
- (14) Jean- Paul Roux, **Türklerin tarihi**(Pasifikten Akdenize 2000 yıl), Türkçe, s. 357, 2007, İstanbul, Kabalcı yayınevi

(5)
**AZERBAIJAN BAŞBAKANI HASAN HASANOV'UN ÇOCUKLUĞU VE
1940'LARIN GÜRCÜSTAN'I**

Yrd. Doç. Dr. Yılmaz POLAT*

ÖZET

SSCB'nin dış dünyaya kapalı olduğu dönem ile Türk Cumhuriyetleri'nin durumunu çeşitli yönleri ile bilinmesi gerekmektedir. Her açıdan bu bölgeyi tanımak SSCB dışındaki dünya ve Türkiye için aktüeldir ve önemlidir. Bu bağlamda o dönemin içinde yaşayan eski başbakan, eski dışişleri bakanı ve şimdiki Azerbaycan'ın Macaristan Büyükelçisi Dr. Hasan Hasanov, tarihe tanıklık yapmaktadır. Bu makalede Hasanov'un tanıklık yaptığı Gürcistan ve Azerbaycan'ın ekonomik, siyasi, tarihi ve sosyal durumu bizzat kendisi ile görüşülerek hazırlanmıştır. Hasanov bu dönemin önemli bir şahididir, bazı olaylar yönünden birinci derecede kaynaktır. Türk Dünyası yönüyle değerlendirme yaptığımızda Hasanov, bağımsızlık öncesi, genelde Azerbaycan, Türk ve İslam Kültürüne sahip çıkmış bir idareci, ilim adamı ve kültür insanı olarak tanıtılmaktadır. Öte yandan, bu çalışma, SSCB'nin 1940'lı yılları, Gürcistan ve bünyesinde barındırdığı Müslüman halkı birçok cihetten az da olsa tanıtmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hasan Hasanov, SSCB, Azerbaycan, Gürcistan

ABSTRACT⁵

After the Soviet Union disbanded, the attachment of Turkey increased in this region. Especially neighboring state of Turkey, Georgia and Azerbaijan which is independent in many facets, come into Turkey's domain. In recent years of USSR, first of all Baltic Republics stirred to clear off and they celebrated their independence. Azerbaijan also merged to this procession but it was under constraint of Gorbacov and Polit Bureau. This compulsion turned in to massacre in Azerbaijan; first of all in Baku, in 20th of January, 1990. Azerbaijan nationalist Hasan Hasanov was made president by Moscow in order to reconcile administration and public. Turkish Republic and Turkish community want to learn closed period of USSR. Dr. Hasan Hasanov who lived this period as an administrator answered our questions. It is important and topicality for Turkey and the World out of USSR to know this district with all respects. This work has been prepared like a book but I want to submit first part as an article by means of this congress. It is known that memoirs are important for history science. Hasan Hasanov is an important witness of that period and he is the first source for some events. When we examine carefully, we understand that Hasan Hasanov as an administrator and man of letter; generally attended Azerbaijan, Turkish and Islam culture before independence. Additionally, this work establishes Georgia during 1940's and Muslim community in Georgia.

Keywords: Hasan Hasanov, USSR, Azerbaijan, Georgia

Giriş

Hasan Azizoğlu Hasanov, Azerbaycan'a Moskova'nın tayin ettiği 1990'lı yıllardaki son başbakanı ve ayrıca bağımsızlığında ilk başbakanı oldu. H. Hasanov'u 8 Nisan 1991'de Başbakanlık Makamında Zaman Gazetesi Heyeti olarak bizi kabul ettiğinde⁶ tanıdım. Türkiye ile ilişkilerin gelişmesini çok arzu ettiğini belirtmiş ve özellikle Rusların 20 Ocak 1990 Bakü

* Yılmaz POLAT Hüseyin oğlu; Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi E - mail:ypolat@dicle.edu.tr, dr.yilmazpolat@hotmail.com

5 Childhood of Hasan Hasanov, Prime Minister of Azerbaijan and Georgia during 1940's

6 A. Çerkezoğlu, O. Uçak, Zaman Azerbaycan, Müstakil Azerbaycan'ın Yaşatı, Azerbaycan, Zaman Azerbaycan Yayınları, Bakü 2006, sayı:1, s. 42

ve çevresindeki katliamın duyurulması⁷ ve engellenmesini çok arzu etmiş lakin dönemde bu mümkün olmamıştır. 1994 yıllarından sonraki dönemde Haydar Aliyev tarafından Azerbaycan Dışişleri Bakanlığına getirildiğinde defalarca şunu bana söylemiştir: “O dönemde size sahip çıkmak çok zordu. Devrin Cumhurbaşkanı Ayaz Muttalibov, Dışişleri Bakanı Sadıkov, size karşı idi. Bakû’de kalmanızı istemiyordu. Ben bütün sorumluluğu üzerime aldım. Benim için de sizin öneminiz sadece Türkiye’den gazeteci olmanızdı. Türkiye’den hangi gazete ve gazeteci gelse sahip çıkacaktım. Çünkü Azerbaycan’ın dışı açılımı yoktu. Derdimizi kimseye anlatamıyorduk, sesimizi dış dünyaya duyurmamız gerekiyordu.”⁸

H. Hasanov’la çok samimi bir şekilde yüzü aşkın görüşme yaptım. Zaman içinde onu tanıdım ve Türk Dünyası içerisinde yetişen samimi ve bir şeyler yapmaya çalışan nadide değerli aydınlardan, devlet adamlarından biridir. Rahmetli Bahtiyar Vahapzade’nin de en çok sevdiği, değer verdiği, desteklediği gerçek dost, milliyetçi vatanperverdir. 1991 yazında Gorbaçov’un darbeye maruz kaldığı bir dönemde tekrar SSCB’nin katı rejiminin tekrar ihya olmasından korkarak ve Türkiye/dış dünya bağlantıları kopar, kapılar kapanır düşüncesi ile yine Rahmetli Azerbaycan ve Tacikistan’daki Türk Okulları’nın kurucusu Hacı Kemal Erimez yanına Azerbaycan’ın Vatan-millet Şairi B. Vahapzade’yi yanına alır ve Başbakan Hasan Hasanov’un makamına çıkarlar ve ilk olarak Azerbaycan’dan Türkiye’ye okumak için ortaokul, lise talebesi gönderilmesine yardım etmesini isterler ve bunu başarırlar. Eğitim, kültür sahalarında da Hasanov görevde bulunduğu bütün makamlarda Türk-İslam düşüncesine sadık kalmış ve bu yönde faaliyet göstermiştir. Yusuf Akçura’nın fikirlerinin hayata geçirilmesinin önemini kavramış kâmil insandır, lakin zaman ve şartlar ona bu imkânı yeterince vermemiştir. Türk Dünyası’nın böyle bir şahsiyeti tanınması milletimizin her devirde hangi şartlarda olursa olsun böyle değerli güzel insanlar yetiştirdiğini bir daha ortaya koymaktadır. Bu çalışma benim Azerbaycan’ı H. Hasanov’la tanıma tanıtma maksatlı kendisine sorduğum onlarca sorunun neticesinde hazırlamaya çalıştığım kitabının ilk bölümüdür. Makalemiz okununca görülecektir ki, hem H. Hasanov ve yetiştiği muhit hem de onun dünyasından SSCB, Azerbaycan, Gürcistan bir nebze daha samimi tanınacaktır.

Kısa Özgeçmişi

Hasan Hasanov Aziz oğlu, 20 Ekim 1940’ta Tiflis’te doğdu. İlk, orta ve liseyi 1958’te Tiflis’te, üniversiteyi Bakû’deki Azerbaycan Politeknik Enstitüsü’nde 1963’te bitirdi, daha sonra Bakû Âli Parti Mektebi’nden⁹ 1981’de mezun oldu.

Talebeliği sırasında fakülte ve enstitü komsomol¹⁰ komitesinin sekreteri olarak çalıştı. Moskova-1962 HIV Genel Birlik Komsomol Kurultayı’na Azerbaycan talebelerinin temsilcisi seçildi. SSCB’nin¹¹ ve Azerbaycan’ın bazı gençler teşkilatının üyesi oldu.

1960-1963 Bakû Şehir Talebe Şurası Başkanlığı, 1962-1966 Bakû Şehir Komsomol Komitesi ideoloji Başkanı, Bakû Yasamal ilçesi Komsomol Komitesi Sekreteri, Azerbaycan Cumhuriyeti Komsomol Komitesi Merkezi Komite’de şube müdürü görevlerinde çalıştı.

1966-67’de İnşaat Malzemeleri ve Konstruksiyonları İlmi-Araştırma Enstitüsü’nda Doktora Talebesi olarak ilmi araştırma yaptı. 1967’de Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi İdeoloji Başkanı oldu.

1969-1971 Moskova’da Genel Birlik Komsomolu Merkezi Komitesi’nde Sorumlu Teşkilatçı çalıştı. 1971 yılında Azerbaycan’a dönerek Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesinde İdeoloji Başkanı, şube müdürü gibi çeşitli görevlerde yer aldı.

7 Bkz. Yılmaz Polat, Azerbaycan Başbakanı Hasan Hasanov’dan Zaman’a: “Türklerin ses ve gönül birliği olun”, Zaman Azerbaycan Gazetesi, 24 Mayıs 1991, sayı:1, s.1

8 A. Çerkezoğlu, O. Uçak, Zaman Azerbaycan, Müstakil Azerbaycan’ın Yaşıtı, Azerbaycan, Zaman Azerbaycan Yayınları, Bakû 2006, sayı:1, s.38

9 Bakû Âli Parti Mektebi: Bakû Yüksek Komünist Parti Okulu, şimdiki adıyla Azerbaycan Devlet İdarecilik Akademisi.

10 Komsomol: Genç komünistler veya Komünist Partisinin Gençlik Kollarında çalışanlar denilebilir.

11 SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

1975 Bakû Sebayıl İlçesi¹² Parti Komitesi Başkanı, 1978-1979 Sumgayıt Şehir Parti Komitesi Başkanı sonra da Gence Şehir Parti Komitesi Başkanlığı yaptı.

1981-1990 yılları arasında Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi Başkanlığı ve Büro üyesi, 1989-1990 Merkezi Komite'nin Ekonomi Başkanlığını ve Azerbaycan tarihinin son döneminin en ağır yılları olan 1990-1992 yazına kadar Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Başbakanı¹³ oldu.

H. Hasanov, 1992-1993 Azerbaycan'ın ilk BM Temsilcisi ve ABD'deki Büyükelçisi, 1993-1998 Dışişleri Bakanı, BM ve YUNESKO, İslam Konferansı Teşkilatı'nda Azerbaycan Temsil Heyeti'ne Başkanlık yaptı.

23 yıl aralıksız bağımsızlık öncesi ve sonrasında milletvekillik: 1977-1995 Azerbaycan Âli Sovyeti¹⁴, 1979-1984 SSCB Âli Sovyeti¹⁵, 1995-2000 Azerbaycan Milli Meclisi Milletvekilliği ve Milli Meclisin Uluslararası İlişkiler Komisyonu üyeliği yanında Bağımsız Azerbaycan'ın ilk anayasasını hazırlayan Anayasa Komisyonu üyeliği de yaptı.

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nde «Neriman Nerimanov'un milli devletçilik görüşleri ve faaliyeti» konusunda doktora tezini yazmış ve 2002'de Tarih Doktoru unvanını aldı.

2004'ten itibaren Azerbaycan Budapeşte Büyükelçisi olarak çalışmakta, evli, iki çocuğu ve torunları var. Gürcüce, Rusça, İngilizce ve Türkçe bilmektedir.

Hasan Hasanov'un Doğumu ve Gençlik Yılları

Hasan Hasanov'un büyük babalarından biri 18. asrın ortalarında Güney Azerbaycan'ın¹⁶ Zencan şehrinden Tiflis'e gelip yerleşmiş ve baba soy köküne Şormekan ve Kuşnar, anne soy köküne ise Acar denilmektedir.

Hasanov baba ve annesi gibi kendisi de Tiflis'te doğdu. Ailesinin 8. evladı olarak doğduktan bir kaç ay sonra ikinci Dünya Muharebesi başladığı için ailesinde kendisi için «ayağının ağır»¹⁷ denilmiştir. Bu dönemde yaşam şartları çok ağırlaşmış, fiyatlar oldukça artmıştır...

19 ve 20. asrın ortalarında Tiflis Azerbaycan kültürünün merkezi konumundadır ve hatta Azerbaycan'ın bir kısım aydınları Tiflis'te yaşamış, eserlerini vücuda getirmişlerdir. Bunlardan en meşhurları, M. F. Ahundov, H. Zerdabi, Ü. Hacıbeyov vb... Azerbaycan'da Cumhuriyet kurulduktan sonra Bakû'de aydınların çalışmalarını yapabilmeleri için güzel zeminlerin hazırlanması, birçok aydının Azerbaycan'a göçmesine sebep olduğu için Hasanov'un doğduğu yıllarda bu kültür muhit önemini kaybetmeye başlamıştır. Ama yine de Azeri kültürü tesirini az da olsa Tiflis'te devam ettirmekteydi.

Azerbaycan'ın ilk mühendisleri olan dayılarının Hasan Hasanov'un yetişmesinde önemli rolü olmuştur. Hasanov dayıları gibi o dönemde yetişen aydınlar için Azerbaycan Cumhuriyeti'nin milli kadrolarının yetiştirilmesinde büyük rolleri olduğunu belirtmiştir. Azerilerin Şeytanpazarı veya Meydan Gürcülerin ise «Tatarların meydanı» dedikleri Azerbaycan mahallesi Kür çayının sağ tarafında yerleşmekteydi. Azerilere «Tatar» ismi de verilmişti.¹⁸ O meydanın etrafında birçok Azeri Mahallesi vardı. Mahallelerden botanik parkının yanında bulunana «Botaniçeski, diğerine de Kabristanlık denilirdi. Maalesef, bugün

12 Sebayıl İlçesi: Baku'nun merkez ilçesi, Cumhurbaşkanlığı, Meclis ve Başbakanlık gibi kurumların bulunduğu ilçe

13 Gobaçov'un Ocak 1990 Baku katliamı üzerine halkı sakinleştirmek için Azerbaycan halkının itimatını kazanmış H. Hasanov Başbakan tayin edildi. Böylece SSCB'ye bağlı Azerbaycan'ın son Bağımsız Azerbaycan'ın da ilk Başbakanı oldu.

14 Azerbaycan Âli Sovyeti: SSCB döneminde Azerbaycan Yüksek Şurası, bir nevi meclis

15 SSCB Âli Sovyeti: SSCB'ye bağlı bütün ortak cumhuriyetlerin temsilcilerinin oluşturduğu asıl Yüksek Şura, meclis

16 İran'ın kuzeyi

17 «Ayağı ağır» ifadesi Türkiye Türkçesinde de olan ve menfi olan hadiselerin bir insana bir nevi bağlanmasına denilen bir halk deyimidir.

18 Çarlık Rusyası zamanından beri genel olarak Türklere Ruslar Tatar dediklerinden dolayı Gürcüler de müslüman Azerilere Tatar demişlerdir.

Tiflis'te Azeri Mahallesi diye anılan bu yerler artık yoktur. Hasanov'un mahallesine “Harpuh” denilmekte ve Şeytanpazar'ın tam tepesinde yerleşmekteydi.

O zamanlar çok az insanın kendi evleri gib üç katlı evinin olduğunu belirten Hasanov, orta halli bir hayat sürdüklerini ifade etti. Babası ve amcaları dönemin iyi sanatkârlarındandı. Tiflis'te kelağayı (bir tür başörtüsü) üretiminin banileri sayılmakta ve bu arada Gürcülerin bir tür ayak giyimi çora da dikiyorlardı. Çora bir tür ince çarık. Stalin de rivayetlere göre ölene kadar çora giymiş. Her zaman çizme giyermiş ama çizmenin alt bölümü askeri çizmelerdeki gibi değil, çora gibiymiş.

Hasanov'un gençlik yıllarında da Gürcistan'da Azeriler çok güçlüydü ve Azerbaycan Türkçe'si en çok konuşulan dillerdendi. Hatta Azerbaycan mahallelerinde yaşayan diğer azınlıklar dahi Türkçe konuşuyordu. Ahalinin büyük bir bölümü sanatkârlardan ibaret olup, ticaretle meşgul olurlardı.

Tiflis kükürtlü su(kaplıca) üzerinde kurulduğu için birçok hamama sahiptir ve bu bölgede ekseriyetle Azeriler yaşıyordu ama bütün Tiflis halkı bu hamamlara gelmekteydi. Yani Şeytanpazarı'nda bütün Tiflis halkı görülmekteydi.

Azeriler arasında okumayan çok olduğundan okumuş adama saygı gösterilirdi. Mesela Azerbaycan mektebinin 1. sınıfında 50 çocuk okuyorsa, 10. sınıfta bu rakam 10'a kadar düşerdi.

Hasanov 1958'de üniversitede okumak için Bakü'ye göçtüğünde, yerli ahaliden hayli farklı olduğunu hissetmiş ve bunu Gürcistan'da yetiştiği iki farklı muhite bağlamıştır. Annesi ve mahalle çocuk bahçesinden¹⁹ Gürcüce, teyzesinin kocasından da Rusça'yı öğrendi. Annesi Gürcü mektebini bitirdiğinden Gürcü dilini güzel bilir ve evde Hasanov'a öğretirdi. Babası muharebeye gittiğinden büyük kardeşleri mektebi çalışmaya mecbur oldukları için bitirmemişlerdi. Tiflis'te vaziyet kötülüğünden annesi hiç bir şekilde çalışmadı.

Ailesi evvela Hasanov'u Gürcü mektebinde okutmayı düşünüyordu, lakin 7 yaşına geldiğinde Gürcü mektebine babası götürdüğünde çok iyi karşılanmalarını menfi değerlendirir ve Rus Mektebinde okutma kararını verir. Rus mektebine gittiklerinde ise Rusçası zayıf diye kaydını yapmazlar. «Evde, mahallede Azerice konuşuyorduk, hatta Gürcülerle Ermeniler bile birbirleriyle Azerice konuşuyorlardı.» şeklinde konuşan Hasanov, tekrar çocuk bahçesine gönderildiğini ve ailemde hiç kimsenin Rusça'yı bilmediğini bundan dolayı Rusça'yı iyi öğrenmek için teyzesinin kocasına gönderildiğini anlattı.

Hasanov'u babası iyi bir mektebe²⁰ göndermek için bir yıl araştırma yapmış ve neticede Tiflis'in bir başka mahallesindeki, 43 numaralı erkek mektebini uygun bulmuştu. O dönemde bütün SSCB'de kız ve erkek mektepleri ayırdı. Tiflis'te en iyi mektebin bu olduğunu söylenmektedir. Fakat Hasanov bu okula da ilk etapta kabul edilmez. Babası Rumen adında demiryolu mühendisi ve evi mektebin yanında olan Ermeni bir dostu vasıtasıyla bu mektebe yazdırabilir. Mektepte savaşın yeni bitmesinden dolayı çoğunlukla “nahlebnik”²¹ denilen öksüz ve yetim çocuklar mevcuttur. Ermeni Rumen de rica üzerine Hasanov'u “nahlebnik” gibi kayıt işlerini yaptırmıştır. Okulda tekrar tekrar imtihan olmuş ama uzun müddet kabul etmeye yanaşmamışlardı. Çünkü o mektepte Azerbaycan Türkçesi'ni bilen olmadığı gibi o mahallede Azeriler de yaşamıyordu. Uzun birçok görüşmeden sonra okula kabul edilmiş ve altı ay bu Ermeni ailesi yanında kaldı. Rumen'in hanımı her gün Hasanov'u elinden tutup mektebe götürürdü. Ev ile mektep arası 3-4 km.lik bir yoldu. Bu çevre Gürcü ve Ermeni kibarlarının mahallesi idi ve şehrin diğer bölgelerinde yaşayan Ruslar ve Gürcüler de bu okulda okumaya gelirdi. Çok kuvvetli muallim kadrosu vardı. Böylece Hasanov Şeytanpazar ve ahalisinin münasebetleri, tarihi, muhiti ile diğer taraftan Sullak mahallesinin görgü kurallarıyla yetişti.

19 Çocuk Bahçesi, genelde okul öncesi çocukların bakılması ve ilk eğitimlerini aldıkları bakımevleridir.

20 Mektep, malum okul demek ama SSCB'de ilk, orta lise hepsi bir arada on yıllık okul idi...

21 “Nahlebnik” öksüz ve yetim çocukların herhangi bir aile tarafından alınıp bakılması.

Eğitim aldığı okul Tiflis'in en iyi Rus mektebi olmasının yanı sıra öğrencilerini 1. sınıftan 10. sınıfa kadar tiyatroya, 4. sınıftan başlayarak da her yıl 4-5 defa opera ve bale gösterilerine götürmekle kültürel yönden gelişmesini sağlıyordu.

Bu mektebi bitirenlerden biri Gürcistan'ın Dışişleri Bakanı, Hasanov'la beraber okuyan bir arkadaşı da Otomobil Nakliyat Bakanlığı yaptı.

Kürt Değil, Ahıska Türküyüm

Azeri zannettiği Said Alimhanov adında hiç Azerice konuşmayan bir sınıf arkadaşının Kürt değil Türk olduğunu yıllar sonra hayretle öğrendiğini açıklayan Hasanov o devrin nasıl bir despotik baskı oluşturduğunu, insanlara zulüm yaptığını şöyle anlattı:

İdeoloji üzerine Merkezi Komite Kâtibi olduğum için Azerbaycan Temsil Heyetinin Başkanı olarak 1982'de SSCB'nin kuruluşunun 60. yıl dönümü için, Moskova'ya gittim, televizyonda bir konuşma yaptım, sonra misafirhaneye geldim, telefon çaldı, ahizeyi kaldırdım, karşıdaki Said'di ve öğrendim ki, Moskova'da yaşıyor. “Nasıl buldun beni?” dediğimde cevabı: “televizyonda gördüm.” oldu. Konuşmamızda amcasının bir oğlunun Saatlı Şehri'nde²² yaşadığını O'na yardım etmemi istediğini söyledi. “Senin amcanın oğlunun Saatlı'da ne işi var, oraya ne zaman gitti.” dediğimde: “O zamanlar sana doğruyu söyleyemedim, ben Kürt değil, Ahıska Türküyüm.” karşılığını verdi.

“Peki, o zaman bana niye öyle söyledin.” deyince, o zaman Ahıska Türklerini sürgün ettiklerini ve babasına yapılan tavsiye üzerine korkusundan milliyetlerini Kürt yazdırdıklarını belirtti. Mektebi bitirdikten 24 yıl sonra hala aklımda ki, bu Azerbaycanlıdır, Türk'tür... Ayrıca Ahıska Türkü deyince, aklıma gelmişken ilginç bir hadise anlatayım:

Gece yarısı sürgün

Sürgüne kadar adı Uster olan teyzemin yanında yaşıyordum, kocasının adı Kulu'ydu ve iki kızları ve Akif adında benden üç-dört yaş büyük bir de oğulları vardı. Kızlar Gence'ye gelin gitmişlerdi. 1950'nin ocak ayına kadar onlarda yaşadım bu tarihten sonra teyzemin kocası dersime yardımcı olsun, dilimi geliştireyim diye evden gidip gelmeye başladım. Teyzemler fakir olduğu için yemeğimi de evimizde yer öyle giderdim.

Ocak 1950'de bir gece teyzem evde gürültü kopardı. Uyandım gördüm ki, odanın içerisinde Rus askerleri var, teyzemlerden bir şeyler talep ediyorlar. O vakit her şeyi derk edemiyordum. Bizi evden eşyalarla birlikte çıkarttılar, sürgün ediyorlardı. Sokakta büyük yük arabaları vardı, sonra başka mahallelerde de bu arabalardan gördüm. Bütün eşyalarımızı arabaya yüklediler ve beni de arabaya bindirdiler. Teyzem ve eniştem benim için telaşlandılar: “Bu çocuk bizim değil, başkasındır. Bizi sürgün edin, ama bu çocuğu bırakın.” diye dil döküyorlardı. Rus askerlerinin ellerinde de düzgün bir liste yoktu. Askerlere verilen adreslerde kimler varsa hepsini alın götürün demişler, benim ile de sonra ilgileneceklerini belirttiler. Bu arada sürgün edilenlerin hepsi Azeri'dir.

«Bizi sürgün ediyorlar» diye her yere haber ulaştırıldığını vurgulayan Hasanov, «Babam, annem ve kardeşlerim geldiler. Artık saat gündüz 2-3 olmuştu ve 10 yaşında olsam da meydana gelen her şeyi anlamıyordum. Kardeşlerim gelip, beni arabadan almak istediğinde askerler silahlarını bunlara karşı doğrulttu. Orada bulunanlar çılgık atınca, heyecanım iki kat arttı ve anladım ki, mesele ciddi, daha sonra bir gün kendime gelemedim. Araba giderken annem ağlamaya başladı, arabanın yük bölümünde teyzem, kocası Kulu, Akif, ben ve 3 yaşında bir torunları vardı ve kardeşlerim arabanın arkasından koştu. Yanımızda oturan asker de silahını onlara “vuracağım” diye doğrulttu, vs...

Bizi Tiflis'te demiryolu istasyonuna götürdüler. Gece vakti sürgün edilen insanlar çoktu. Sürgün için yük vagonları hazırlamışlar ama, bizi arabadan indirmek için hiç acele etmiyorlardı. Yer ayırtıyorlar ve bunu muntazam şekilde etmiyorlardı. Teyzem ağlıyordu, sonra mektepteki muallimem ile büyük kardeşimin birlikte bizim arabaya doğru geldiğini gördüm. Beni buldular ve askerden sürgün listelerinin hazırlandığı merkezi sordular ve oraya

²² Saatlı: Azerbaycan'ın bir şehri ve genellikle ahalisi bugünde Ahıska Türkleri'dir.

gittiler. Bir müddet sonra bir adam gelip, beni arabadan indirdi. Sonradan öğrendiğime göre, bizimkiler mektebe gitmişler, müdüre beni tanıyıp tanımadığını sormuşlar ve müdür bey de tanıdığını söylemiş ve babamlar bize inanmazlar diye teyzemlerim Yahudi komşusundan da benim teyzemin çocuğu olmadığına şahitlik etmesini istemişler. Öte yandan bu Yahudi komşunun oğulları ile beraber okuyordum. Yahudi de korkmuş, çok heyecanlanmış, sakinleştikten sonra lehimize şahitlik etmiş ve beni bundan sonra aileme vermişler. Ama halamlar öylece iki gün daha istasyonda kaldılar.

Hadise bana o kadar kötü tesir etmişti ki, 10 gün mektebe gitmedim, strese girmiştım. Teyzemleri Alma Ata vilayetinin Kirin köyüne sürgün ettiler. Yıllar sonra öğrendik ki, Kulu enişte İran pasaportu taşıdığı için onları İranlı diye sürgün etmişler.

Kulu enişte ve halamın oğlu Akif orada vefat etti ve defnedildiler. Teyzemle torunu Arif 1956'da göçüp geri geldiler. Ben, yazı yazmayı halama mektup yazmakla öğrendim diyebilirim. Rus dilinde okumama rağmen mektupları Azerice yazardım. Cümleleri annem kurar, ben ise yazardım.

Gariplik Duygusu...

Mektepte sadece Azerbaycanlı ben olduğum halde çocukların bana karşı münasebetinde yabancılık hissetmiyordum. Ama hafızamdadır ki, 10 yıl zarfında bir-iki gün derse gecikmişim, o zaman müdür üzerime gelerek: "Hasanov bir defa daha gecikirsen, seni öz Tatar mektebine göndereceğim." diye korkutmuştu. Mektepte iyi okuyordum. 10 yıl zarfında derslerimi zayıflatsam, hoş olmayan bir iş yapsam mutlaka geleceğime menfi tesir edecek. 10. sınıfı 2 tane 4'le bitirdim. Bu 4'ler olmayabilirdi, ama o vakit gümüş madalya vardı ve Azerbaycanlının Rus mektebinde gümüş madalya alması mümkün değildi. (Notlar 5'lik sisteme göredir.)

Çocukların arasında ben katiyen kendimi yabancı hissetmiyordum. O mektepteki 10 yıllık hayatımda öz benliğimi her manada korumuştum. Benim o Şeytanpazarı'nda aldığım hasletler dururken, bu kibar cemiyetin de hasletlerini kavradım. Dini düşüncelerimi korudum, bu muhitteki Yahudi ve Hristiyan dinine de medeni nazarla baktım. Azerbaycan dilini bile-bile Rus dilini, Gürcü dilini öğrendim. Bilmiyorum, bu benim şahsi karakterimden aslı oldu veyahut umumi muhit böyle idi. Gariplik duygusu...

Düşünüyorum da New-York'a 3 günde alıştım, ortama uyum sağladım. Öyle geldi ki, ömrüm boyu New-York'ta yaşamışım, yani kendimi yabancı hissetmedim. Garipliğin irsi duygu olduğunu düşündüm. Babam ve dedem de yeni gittikleri yere çabuk uyum sağlıyordu.

Beni 7. sınıfta mektebi bitirene kadar sınıf başkanı seçtiler. Ama komsomola (Genç Komünistler Teşkilatı) 8. sınıfı okurken kabul ettiler. Lakin nedendir bilmem toplantılara hiç götürmediler. Komsomol olmaya çok da can atmiyordum. Ailemizde hiç bir zaman siyasetçi olmamıştı. Babam ve küçük amcam Sovyet hâkimiyeti kurulurken 2-3 gün komsomolcu olmuşlar, sonra büyük amcam onlara çok sinirlenmiş: "Sizin komsomolla ne işiniz var," diye, onlar da giderek adlarını sildirmişler. Yani bizim ailede komsomol veya parti üyesi olup olmamak öyle bir heyecan oluşturmuyordu.

Tiflis'te İlk Bağımsızlık İsyanı

Bakü'ye geldiğimde artık komsomolcu idim. Bakü'ye gelmeden evvel Tiflis'te olan 1956'da Mayıs hadiseleri hayatımda büyük rol oynadı. O zaman Tiflis'te isyan oldu. Bu isyan hakkında o zamanlar hiçbir şey konuşulmuyordu. 5 Mart 1956 Stalin'in ölüm yıldönümü günüydü ve Tiflis'te 1954. ve 1955. yıllarda ölüm yıldönümü merasimi tertip edilmiş, ama 1956'da merasim yapmamışlardı. Biz de mektepte okuyorduk ve mektebimiz de Tiflis'in merkezindeydi. Çocuklar insanların meydanda toplandığını söylediler. Biz de meseleyi öğrenmek için kalabalığa doğru gittik. Çok insan toplanmış, Kruşşov'a ağır küfürler yağıdırıyor ve Stalin'i öğüyorlardı. Bir gün sonra meydana yine insanlar toplanmışlardı, biz de onlara katıldık, sonra çocuklar daha da cesaretlenerek, mekteplerde derslere katılmadılar. Orada konuşmacılardan biri: "Moskova emir vermiş, Ağstafa'dan bir alay Tiflis'e gelerek

burayı zapt edecekmiş. Ama Ağstafa Alayı itirazını bildirmiş ve gelmeyecek. Sağ olsun Azerbaycan'da olan Ağstafa Alayı ” dedi.

Benim arkadaşlarım Azeri olduğumu biliyordu, aynı zamanda Ermenilere karşı durum gergindi ve sınıfımızda okuyan Ermeniler mitinge gitmiyordu, “Sizin Alay gelmiyor. Hasan bari sen git, Azerbaycan gençlerinin adına konuşma yap.” dediler. O vakit 16 yaşındaydım. Beni iteleyle-iteleye miting konuşmacılarının yanına getirdiler. Yanımdakiler: “Bu Azeri’dir, onların adına konuşmak istiyor, Azerbaycan gençleri ile Gürcistan gençlerinin aynı düşüncede olduğunu dile getirecek.” Dediler. Ben de dayımın Ağstafa’da demiryolunda çalıştığını ve orada da bulunduğumu belirttim.

Konuşmak isteyen çok olduğu için sıra bana gelmedi, ama benim adımlı söyleyerek şöyle dediler: “Burada Azerbaycan gençlerinin de temsilcisi var ve bizimle dayanışma içinde olduklarını bildiriyor. Yaşasın Azerbaycan gençleri.” Ayrıca o günden itibaren Ermenilerle münasebet çok gerginleşti. Halk arasında güya 2 - 3 Ermeni’nin öldürüp Kür nehrine atıldığı dahi söyleniyordu.

Öyle otobüse bindim ki, karşısında Stalin’in fotoğrafını, arkasında ise baş aşağı vaziyette Mikoyan’ın resmini asmışlardı. Sokaklara da çıkmış, “Stalin”, “Stalin” diyerek bağırıyorduk. Her yere iştirak ettim, 3-4 gün bu vaziyet devam etti.

Bakmayarak ki, Stalin halamı sürgün etmişti, ama evde o zamanlar bu mevzuda konuşmak normaldi. Sonra yaşım ilerledikçe bunu hissettim, derk ettim. Belki de bu ağır babamın, anamın kalbinde vardı, lakin bunu o zaman dillerine getiremezlerdi. Ama nedense o zaman mektebimizin müdürü bu harekete bizi mecbur etti. Mektebimizde olabilsin ki, bizim gibi ailelerin çocuğu çoktu. Azatlık hissi ile yaşayan ailelerden gelmişlerdi. Çünkü aslında maksat orada Stalin’i övmek değildi, o zaman Gürcistan’ın SSCB’nin terkibinden çıkma meselesi vardı. Mitingin dağıtıldığı gece ben orada kalmadım, ailemizde eve geç gelmek büyük kabahat sayılırdı.

Akşam eve geldim, öğrendim ki, Tiflis radyosu vasıtasıyla Gürcistan’ın SSCB’nin terkibinden çıktığını bütün dünyaya ilan etmek için. Gürcü gençleri haberleşme evine hücum etmişler ve orayı zaptetmek istemişler.

Yani SSCB’nin bu seviyede dağılmasının ilk haberi 1956 yılının 7-8 Martında işitildi. Ona göre artık o söze de alışmıştım. Sonraları SSCB dağılmasına ben sıradan gözle bakıyordum, yani benim için bu mümkün olan bir şeydi.

Lakin, o zaman göstericileri kendi kanlarında boğdular, tank ve otomatik silahlarla hücum edip onları kırdılar. Hadise zamanı evdeydim, ama amcaoğullarında biri orada olmuştu. Gece saat 2-3 gibi soluk soluğa geldi ki, yalnız cesetleri ve sağ kalanları otobüse doldurup şehirden dışarıya götürüyorlarmış. Bir gün sonra cesetlerin sahiplerini bulup götürüyorlarmış ki, kendininkileri götürüp defnetsinler. Yakalananların ise ekseriyetini bırakmıştı. O zaman benim sahneye yakın gelmem de bana pahalıya mal oldu ve sonraları mahkeme zamanı müdür gelerek benim yakamdan yapışarak: “Sen kimsin ki, orada konuşma yapmışsın.” dedi. “Ben konuşma yapmadım, ama orada oldum.” dedim. Mektepte sınıf arkadaşlarımın velileri okula sık sık gelip-giderlerdi. Bizimkiler ise az geliyorlardı, çocuklar velilerine: “Hasan’ı nedense incitiyorlar” deyince, onlar da gelerek benim için ricada bulunmuşlardı. Lakin beni adam gibi 2-3 gün git-gele saldı, sonra bu mesele unutuldu.

İnsanların sokaklara çıkıp Stalin-Stalin diyerek bağırıldığı zaman, ben de onlarla birlikte Tiflis’in sokaklarını adımladım. Bu hadiselerin, denilebilir ki, her biri benim hafızamdadır ve ona göre de cumhuriyetimizde malum hadiseler başladığında ben bunlara çok sıradan bir gözle bakıyordum. 1985’te de Daşkesen’de hadiseler oldu, o zaman gazeteler bu mevzuda bir şey yazamadılar. 1956’da Tiflis’te gördüğüm hadise 1985’te Daşkesen’de oldu ve 88. yılda da Bakü’de başladı.

Siyaset Merakı

Babam siyaseti çok severdi. Ona göre de birçok gazete alarak eve gelir ve bana okuturdu. Yazmayı halama mektup yazmakla öğrendiği gibi okumayı da babası için siyasi makaleleri okumakla öğrendim. O yıllarda Kore’de vaziyet gergindi. Babam o ülkedeki

vaziyeti öyle izliyordu ki, sanki bu hadiseler doğrudan ona aitti. İzlemesinin de sebebi vardı. Kardeşlerimin artık askerlik yaşı geliyordu. Kendisi de askerlikten hastalanarak gelmişti. “Çocuklarım da gidecekler” diye rahatsızlık duyuyordu. Onun için her gün meraklanırdı ki, dünyada hangi hadiseler oluyor. Sonra yaşım ilerledikçe ben de siyasi hadiselerle merak göstermeye başladım. 16 yaşımda “Bakinski Raboçi” (Bakü İşçileri) gazetesine abone yazıldım. Para ve mektup gönderdim, gazeteden mektubuma cevap da geldi.

Kitap Okuma Düşkünlüğü

Okuduğum kitapların ekseriyeti Rus Dili’nde idi. Gürcü Dili’nde mektepte ders görüyordum, kaçınıcı sınıftaysa karar kabul edildi ki: “Diller serbesttir, Gürcü dilini kim istiyorsa öğrensin, kim istemiyorsa öğrenmesin.” Evde kararı söyleyince müzakere ettiler. Babam: “Çocuk okumalısın” dedi. Çünkü o vakit Bakü’ye göçeceğimi bilmiyorlardı.

Ama kitaplara benim haddinden artık merakım vardı, hatta bizim mahallenin pazarının içinde kütüphane vardı. Bana evde görev vermezlerdi ki, pazarlık falan edeyim. “Hasan ders okuyor, onunla işiniz olmasın.” Ama kardeşlerime her görevi verirlerdi. kışta odun yarmak lazımdı ve yardım etmek istiyordum: “Yok, git dersini oku.” diyorlardı.

Mahalle pazarının içindeki kütüphaneden kitapları alıp okuyordum. O da çok hızlı okuyordum. Kütüphaneci Gürcü kızı Melli idi. Bana dedi ki: “Sen nasıl olur, kitabı götürüp 1-2 günden sonra geri verirsin?” Bir defa kitabı götürdüm, eve ulaşmaya sabrım yetmedi. Gittim ışıklı bir yerde oturup, kitabı baştan sona kadar okudum, getirdim. Kütüphaneci kitabı almadı. “Niye almıyorsun?” dedim. Dedi: “Sen beni aldatıyorsun, 2 saatte nasıl o kitabı okudun?” “Okudum da senin ne işin var, al, başka kitap ver.” dedim. “Bütün kitabı okuduğunu ispat et?” dedi. “Ver suallerini” dedim. Bütün suallerine cevap verdikten sonra inandı ki, kitabı okudum.

Bundan başka benimle mektepte okuyan çocukların arasında çok güzel aile kütüphaneleri olanlar vardı. Bizim de dayımdan kalma kitaplarımız vardı, ama azdı ve muasır kitaplar değildi. Halamların Yahudi komşuları vardı, onlardan çok kitap alıp, okuyordum. Esas dostluk ettiğim çocuk Ermeni’ydi. Onların evinde büyük kütüphane vardı, yüzde 90’ı tarihi romanlardı. Ermeni müelliflerinin tarihi romanlarını diyebilirim ki, hepsini 18 yaşıma kadar okudum.

Sınıfımızda sonradan asistanlığa hazırlanan bir oğlan vardı. O, 1956’dan İngiliz diline şiir tercüme etmeye başladı. Bana: “Azerice şiir ver, Gürcü diline tercüme edeyim” dedi. Benim de Faik adında bir tanışım vardı. O, bana Memmed Rahim ile Bakü’de komşu olduğunu daha önceleri söylemişti. Ona: “Faik benim bir dostum var, şiir tercüme ediyor ve ben şair tanımıyorum. Memmed Rahimden bir kitap al, gönder.” diye ona mektup yazdım. Faik de M. Rahim ile konuşmuş, ancak bana dememişti. Bir de gördüm, eve bir kitap geldi... Şimdi kütüphanemdedir. M. Rahim, kendisi mektup yazmıştı ve kitabın üstünde “mektepli Hasan için” ibaresi vardı. Dostum bu kitabı tercüme etti. Sonra M. Rahim’e 2-3 sayfalık bir mektup yazdım. Umumiyetle tarihi romanlara büyük hevesim vardı. Droyzer’i, London’u ve Dinnens’i mektepte okurken okumuştum. Hatta Droyzer’in her hangi bir kitabını bulmak için çok yerleri gezmişim.

Filmlere gelince ise benim yaşitlarımın kismetine Trofey sinemaları düştü. O vakit dışa açıldığımızda Amerika sinemalarının hepsini seyretmişim. Robin Hut ve Tarzan filmi hafızamda kalan filmlerdir.

Dostluk

Umumiyetle hayatımda ne insanlarla münasebette, ne düşüncemde, ne de hareketlerimde böyle ani değişiklikler olmaz. Dostluktan düşmanlığa veya düşmanlıktan dostluğa da geçmem nadir hallerde olur. Bazı adamlarla da o gündelik dostluk ki var; her gün bir yerde olmak, her gün telefonlaşmak... Öyle adamlar var ki, onları kendime dost sayıyorum, ama hiç 10-15 yıldır görüşmüyorum.

Tiflis’te yaşarken 1955-56. yılların yazında Gence’de de oldum, Göygöl’de istirahat ettim. Azerbaycan muhitinin benim için bir gayri adılığı vardı, yani hepsi Azerbaycanlıydı ve Azerice konuşuyordu.

Şiir Okuma Sevgisi

Çocukken Rus mektebine giderken şiir okumayı çok seviyordum. Hatta anam 3-4. sınıftan sonra eve misafir geldiğinde beni masanın üstüne çıkartır ve şiiri masa üstünde ayakta okuttururdu. Ama üst sınıflarda, Sofya Leonidova adında Rus dili muallimemiz vardı ve çok güzel kadındı. Hissederdim ki, herkes bu kadının Vladimir Mayakovski'nin sevgilisi olduğunu söylerdi. Derste bu muallime kimden bahsederse etsin sonunu getirip Mayakovski'ye çıkarırdı. Nihayet Mayakovski konusu "Levıy marş" şiiri ile programa girdi.

Muallime yanlış hatırlamıyorsam bu şiiri bana havale etti. Ben de öğrendim geldim, sıradan bir şekilde şiiri okudum. Muallime birden yerinden sıçradı, ileri-geri gidip gelmeye başladı ve: "Ay oğlan sen çok Mayakovski'ye benzedin." Dedi ve bana şiiri tekrar ettirerek: "Sana bundan sonra beş vereceğim, iyi okusan da, okumasan da." dedi. O zaman düşündüm ki bende muayyen derecede diksiyon var. Bunun bana sonraki, hayatımda cemiyete müdahale sürecinde faydası oldu.

1. sınıftan 10. sınıfa kadar bütün yaz tatilimi dinlenme merkezlerinde geçirirdim. Tiflis'te güzel kaplıcalı dinlenme merkezi vardı. Babam orada ev kiralardı. Ailecek gider, orada kalırdık. Bizden başka orada çok dinlenenler de olurdu. Gençken sanatoryumlara da giderdim. Çok gezdiğim ve çok insanla tanıştığım için daha çocukluktan kısa zamanda çevreye uyum sağlar ve insanlarla anlaşırdım.

Eserleri:

1. Nizami Gencevi, M. F. Axundov, Sabir Rüstəm, İsmail Şihli gibi Azərbaycan'nın değerli şair ve yazarları hakkında gazete ve dergilerde çıkan makaleler...

2. "Keçən əsrdən məktublar" "Azərbaycan" dergisi, 1978. Bu araştırma yazısı 1991 yılında kitap olarak basılmış ve H. Hasanov buna ayrıca geniş bir şerh yazmıştır.

3. Bahtiyar Vahabzade'nin "İstiklal" (1999) kitabına yazdığı önsöz. "Azərbaycan'ın Bahtiyarı, yahut "Gülüstan"dan "Şehitler'e giden yol!" adı verilen bu incelemenin ara başlıkları ise şöyledir: "Bahtiyar'ın siyasi tefekkürü", "Bu dünyanı oyuncak mı bildin?", "Zaman sana üvey olsa vay haline", "Öz dilinde danışmasan, söyle kim sana azat der?", "Azatlık alınır, yaddan umulmaz!", "Biz ışıklı fikirliler bir fikirsiz, akidesiz kula kul olmuşuz", "Allah'a ulaşmanın ne imiş yolu?", "Ahı kim bu hakkı vermiştir, sizi kim çağırmış vatanımıza?", "Cesaret mülkünü dikti şehitler".

4. "Dilimiz, devletimiz, milletimiz, adımız" kitabı, 1996.

5. "Sazın və sözün vahdetini yaradan şair" Zelimhan Yakup'un şairliği hakkında makale.

6. "Cemaleddin Afgani müterakki milletin ideologu gibi", "Elm" Gazetesi, 15 Aralık 1999.

Sonuç:

Hasan Hasanov, Türk Dünyasının son dönemde yetiştirdiği değerli devlet adamlarından biridir. Aynı zamanda tarihe merakından ve milliyetçiliğinden dolayı İnşaat mühendisi olmasına rağmen tarih sahasında doktora yapmıştır. Türk ve İslam Dünyası sevgisi ile yaşamış ve 1991'de Başbakanken bulunduğu ilk Umman gezisini fırsat bilerek oradan mukaddes topraklara geçerek umre ziyaretini²³ gerçekleştirmiştir. Vatan millet ve Türkiye sevgisiyle dolu bir insandır. Kendisi ile 1991-1992 yıllarında yaptığım onlarca görüşmede daima bu yönü ortaya çıkmıştır. SSCB döneminde yetişmiş yüzlerce Türk kökenli vatanperver devlet adamı, ilim adamı, şair mevcuttur. Zaman içerince biz bunları tanımalı ve tanıtmalıyız. Ayrıca onların ağzından yaşadıkları dönemi öğrenmek pek tabii ilim çevresince daha tutarlı olacaktır. İdeolojik nedenlerden dolayı uzun zaman zarfında SSCB her yönüyle dış dünyaya kapalı kutu konumunda ilmi devir dışında tutula gelmiş ve üzerinde yeterince araştırmalar yapılamamıştır. Oysaki Hasan Hasanov, Bahtiyar Vahabzade, Alihan Töre, Neriman

23 Zaman Azərbaycan Gazetesi, "Başbakan Hasanov: Umre sonrası mutluyum", Serdar Çakır, Bakü-4 Şubat 1992

Nerimanov, Erkin Vahidov, Cengiz Aytmatov gibi hayatı, mücadelesi ve fikirleri araştırılıp öğrenilecek olan bu ve bunun gibi büyük şahsiyetlerin Türk siyasi ve tefekkür tarihine önemli katkılar sağlayacağı şüphesizdir. Hasan Hasanov mütefekkir âlim, İslam'ı devlet idareciliği ile kavramış arif, aynı zamanda ileri gelen içtimai erbab, yetenekli siyasetçi, bir aksiyon adamıdır. Onun uzlaşmacı fikirleri ve olayları yatıştırıcı serinkanlılığı vardı. Birçok meselenin barışla çözüleceğine inanmakta ama bağımsız bir devletin de, bağımsız ekonomiye, bağımsız siyasete ve bağımsız orduya sahip olması gerektiğini söylemiş ve ilk bağımsızlık günlerinde bunu hayata geçirmeye çalışmış, lakin dönemin Azerbaycan hâkimi Halk Cephesi ve onun lideri Cumhurbaşkanı Ebulfeyz Elçibey tarafından Amerika ve BMT büyükelçisi olarak tayin edilmiş ve Azerbaycan'dan uzaklaştırılmıştı. Ezcümle, Hasanov'un şahsiyeti ve görüşleri olaylara bakışı, şahit olması mühim önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

ÇERKEZOĞLU A., Uçak O. (2006), Zaman Azerbaycan, Müstakil Azerbaycan'ın Yaşıtı, Azerbaycan, Zaman Azerbaycan Yayınları, Bakü, sayı:1

http://en.wikipedia.org/wiki/Hasan_Hasanov

<http://pipl.com/directory/people/Hasan/Hasanov>

<http://www.turan.org.tr/tdav/www/default.asp?part=makale&gorev=oku&id=41&cat=>

69

<http://www.azerembassy.hu/browse.php?lang=az&page=0007>

[http://www.adam.az/az.php?subaction=showfull&id=1227972723&archive=&start_fr](http://www.adam.az/az.php?subaction=showfull&id=1227972723&archive=&start_from=&ucat=28,46&go=headlines&category=46)

<http://www.borchali.net/forum/showthread.php?p=1744>

http://www.anl.az/el/alf7/eh_me-g.pdf s.45-46

(6)
**İSLAMİYET’TEN ÖNCE KURULAN ORTA ASYA TÜRK DEVLETLERİ
DÖNEMİNDE KULLANILAN MÜZİK ALETLERİ**

Feyzan Göher VURAL²⁴

ÖZET

Orta Asya Türkleri, askeri, siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan son derece güçlü devletler kurmuşlardır. Ortaya koydukları kültür ve sanat ürünleri, bu uygarlıkların geldikleri seviyeyi gösterir niteliktedir. Bir ulusun gelişmişlik düzeyi, o ulusun müziğinin yapısına, müzik çeşitliliğine ve müzik aletlerine verilen değere yansır. Bu anlamda Orta Asya Türk Devletleri’nde kullanılan müzik aletleri, incelenmesi ve tanıtılması gereken değerli özelliklere sahiptir.

Betimsel tarama yöntemine dayalı olan bu çalışmada, Hun, Göktürk ve Uygurlarda kullanılan müzik aletlerinin neler olduğu; bu aletlerin kullanıldıkları yerler, toplumsal, askeri ve siyasal değerleri vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya Türkleri, Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Orta Asya Türk Müziği, Türk Müzik Aletleri

GİRİŞ

Çeşitli belge ve buluntulara göre tarihte tam teşekkül etmiş ilk Türk devleti olan Hun İmparatorluğu²⁵ ; muhteşem Orhun Kitabeleri’ni oluşturan Göktürkler ve İslam öncesi Türk tarihinin en parlak çağı olarak tanımlanan Uygur Devleti^{26, 27} dönemleri Türk kültür ve sanatına dair muhteşem ürünlerin verildiği çağlardır.

Orta Asya Türkleri güzel sanatlara büyük bir ilgi göstermiştir.²⁸ Resim, heykel, maden işlemeciliği, ahşap oymacılık, dokumacılık, keramik sanatı, deri işlemeciliği, mimari gibi sanatsal ürünlerle birlikte, müzik de oldukça gelişmiş bir sanat dalıdır.

Orta Asya Türklerinde Müzik

Müzik, Orta Asya Türklerinde sadece bir eğlence aracı değildir. Askeri, toplumsal ve dini yaşamın ayrılmaz bir parçasıdır.

Hunlardan itibaren Türk kağanlarının sarayları ve boy başkanlarının (beylerin) kaldıkları yerler devletin ve toplumun sadece yönetim merkezleri değil, aynı zamanda en önemli kültür, sanat ve müzik merkezleri olmuştur. Buralarda müziğe büyük ilgi duyulmuş, müzikçiler ve müzik toplulukları bulundurulmuştur.²⁹

Hunlar zamanında mod öncesi aşamadan modal aşamaya geçen ve pentatonik bir yapıya sahip olan Türk müziği, Göktürkler döneminde modal açıdan zenginleşerek, Uygurlar’da 7-8 sesli modal müzik aşamasına ulaşmıştır. Orta Asya Türk müziği türleri içinde, mehter müziğinin kökenini teşkil eden tuğ müziği, dini müzik, eğlence amaçlı müzikler, güncel konuları işleyen müzikler yer alır.

Türklerde, Türk Halk Müziği ve Türk Sanat Müziği ayrımı, Hunlar döneminden itibaren şekillenmeye başlamış, Göktürklerde belirginleşmiş, Uygurlar döneminde ise tamamen

24 Yrd.Doç.Dr. Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi. Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü. Müzik Eğitimi Anabilim Dalı öğretim üyesi.

25 Öztuna, Yılmaz (2008), Cumhuriyet Dönemi Öncesinde Türkler, Babıalı Kültür Yayınları, İstanbul. s.31

26 Şerafettin, Turan. (1990), Türk Kültür Tarihi. Bilgi Yayınevi, Ankara, s.75

27 Hey’et, Cevat (1996), Türklerin Tarihi ve Kültürüne Bir Bakış, Yazıldığı yıl:1838, Türkiye Türkçesine çeviren ve hazırlayan: M.Müderrişzade, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara. s.19

28 Anadol, Cemal, F.Abbasova, N.Abbaslı (2007), Türk Kültürü ve Medeniyeti, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul. s.617

29 Uçan, Ali (2000), Geçmişten Günümüze Günümüzden Geçmiş Türk Müzik Kültürü, Müzik Ansiklopedisi Yayınları, Ankara.

netleşmiştir. Bu müzik türleri ile birlikte, kullanılan müzik aletleri de çeşitlilik göstermiştir. Vurmalı, nefesli, yaylı çalgılar Türk müzik kültüründe gelişerek zenginleşmiştir. Bugün Anadolu’da görülen pek çok müzik aletinin kökleri, Orta Asya’ya dayanmaktadır.

Orta Asya Türklerinde Müzik Aletleri

Müzik aletleri, Orta Asya Türkleri için çok önemli bir yere sahiptir. Hunlardan itibaren Türklerin müzik aletlerini ibadetlerinde, savaşlarda ve yola çıktıkları zaman beraberlerinde götürdükleri ve çaldıkları^{30, 31}, çeşitli kaynaklarda yer alır. Bu müzik aletleri, Türk kültürünün zenginliğini ortaya koymaktadır.

Orta Asya Türklerinde kullanılan müzik aletlerinden başta gelenler şunlardır:

Davul/Tümrük: Orta Asya Türklerinde “davul” tuğ ile eş anlamdadır ve devletin simgesidir.³² Hun, Göktürk ve Uygurlarda davul hem devletin varlık, bağımsızlık ve egemenlik simgelerinden biri,³³ hem de askeri müzik topluluklarının önemli bir parçasıdır. Orta Asya Türk devletlerinde hâkimiyet belirtileri otağ veya hakanın çadırı, kotuz(şapka tüyü), yay, tuğ ve davuldur.³⁴ Bu nedenlerle davul, Türkler arasında büyük bir öneme sahiptir. Türklerde davula “tümrük, tömrük, tuğ, köbürge” gibi isimler verilmiştir.^{35, 36, 37} Davul ve bayrak Orta Asya Türklerinde aynı zamanda ordunun sinyal düzenini oluşturmaktadır. Davul, haberleşme, sevk ve idare aracı olarak kullanılmaktaydı ve bu kullanım, Türk ordularında uzun bir süre önemini korumuştur. Hücum, baskın, geri çekilme, toplanma ve tehlikeyi haber verme gibi amaçlar, davulla farklı ritimler eşliğinde yapıldı. Kuşkusuz belirtilen bu savaş olayları, savaşların gidişatını etkileyeceği için, davul çaldırma yetkisi sınırlanmıştı. Bu da yetkili kişilere davul çaldırma izni vermeyi gerektiriyordu.³⁸ Türk ordularında davul ve bayraklar birliklerin sayısı kadardı. Yani her birliğe bir davul ve bir bayrak veriliyordu.³⁹

Bağımsızlık simgesi, siyasi önemi ve askeri amaçlarının yanı sıra, davul, özellikle Türk Halk Müziğinin en önemli parçalarından biri olmuştur.

Küvrük (Küvrüğ/Kös): Türklerde farklı zaman ve yerlerde çeşitli büyüklük ve biçimlerde kullanılmış olan küvrüğün kökeni Orta Asya Türklerine dayanmaktadır. Küvrük kelimesi, küvrüdetmek (gümbürdetmek) fiilinden türemiştir.⁴⁰ İri bir kabın ağzına deri gerilmek suretiyle yapılan küvrüğü çalan kişiye küvrükçü denilmiştir.^{41, 42} Türklerde daha sonra kös adını alan bu müzik aleti, Türklerden pek çok ülkeye yayılmıştır.

Def: En sık kullanılan vurmalı çalgılardan birisi de “def”tir. Gerek Şamanist törenlerin bir ögesi olarak, gerekse dünyasal müzik türleri içinde def, Türkler arasında kullanılagelmiştir. Hun ve Göktürklerde kullanılan defler, genellikle geniş bir çapa sahiptir. Uygurlar da ise daha küçük boyuttakilere rastlanmaktadır.

30 Şapolyo, Enver B. (1972), Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Güven Matbaası, Ankara. s.237

31 İzgi, Özkan. (2000). Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları II. Dizi – sayı:26-1. Ankara, s. 74

32 Ögel, Bahaeddin (1984), Türk Kültür Tarihine Giriş VI. Türklerde Tuğ ve Bayrak, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, s.21

33 Ögel, Bahaeddin (2001). Türk Kültürünün Gelişme Çağları 1. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, s.692

34 Hey’et (1996) a.g.e. s.52

35 Öztuna, Yılmaz (1969), Türk Musikisi Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul. s.153

36 Gazimihal, Mahmut R. (1955), Türk Askeri Muzıkları Tarihi, Maarif Basımevi, İstanbul. s.3

37 Erendil, Muzaffer (1992), Düünden Bugüne Mehter, Genelkurmay Basımevi, Ankara, s.4

38 Erendil (1992), a.g.e., s.13

39 Ögel (1984), a.g.e., s.81

40 Tuğlacı, Pars (1986), Mehterhane’den Bando’ya, Cem Yayınevi, İstanbul, s.4

41 Gazimihal (1955), a.g.e., s.3

42 Sanal, Haydar (1964), Mehter Musikisi, Milli Eğitim Basımevi. İstanbul, s.1

Çenk ve Zil: Orta Asya Türklerinde farklı büyüklükte ve biçimde zillerin, özellikle dini müzikte kullanıldığı bilinmektedir. Bunların günümüze gelen en eski örneği, İç Moğolistan'da Shu-ch'i-kou buluntu yerindeki Hun mezarlarında bulunan 4 adet zildir. Buraya oldukça yakın diğer Hun mezarlarında da 4 adet zil çıkarılmıştır. Burada bulunan ziller üzerinde “^” şekline benzer desenler yer almaktadır.⁴³ Orta Asya Türklerinde, çeng veya çank günümüzdeki çingirak ve ya parmak zili anlamına gelmektedir.⁴⁴ Çenk, tuğ takımlarında yer alan zil anlamında da kullanılmıştır.⁴⁵

Diğer Vurmalı Aletler: Türklerde dini törenlerde taş, tahta gibi maddelerden yapılan, çeşitli vurmalı aletlerin kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca boynuzdan yapılmış vurmalı çalgılar da kullanılmıştır.⁴⁶ Uygur minyatürlerinde, bir çeşit ayaklı trampet çalan bir müzisyen yer almıştır. İki küçük bagetle çalınan bu müzik aleti, yatar vaziyette bir defî andırmaktadır.

Kopuz (Kobus/Komis): Bilinen en eski Türk telli çalgısı olan “kopuz”un kökü ilkçağ Hunlarına dayanır. Hun kurganlarında bulunan telli saz parçalarının⁴⁷ büyük olasılıkla kopuz parçaları olduğu düşünülmektedir. Türklerde Şamanların kopuz çaldığı bilinmektedir.⁴⁸ Kimi şamanların davul yerine, kobuz adı verilen iki telli bir çeşit kemençeleri vardır. Bunların kenarları zillerle ve ses veren madeni parçalarla süslenmiştir.^{49, 50}

Türkler hem bir çeşit kemençe olan yaylı kopuzu hem de bağlamanın atası olan kopuzu çok sık kullanmışlardır. Yaylı (oklu) kopuz, “ıklığ” olarak adlandırılmıştır. İkiliğ özellikle Göktürkler döneminde büyük gelişim göstermiştir.⁵¹ Kopuz’da kullanılan teller genellikle at kılından yapılmıştır.⁵² Kopuzun ruhları dinlendiren, kötülükleri kovan bir etkisi olduğuna inanılmıştır. Kopuz, melodilerinden kullanılan malzemelerine kadar tüm ruhunda Türk kültür damgasını taşır.

Hunlar ve Göktürkler gibi Uygurların da en çok kullandığı müzik aleti olan kopuz,⁵³ Türk folklorunda çok önemli yeri olan bir çalgıdır. Destanlar, kahramanlık menkıbeleri, aşk türküleri kopuz eşliğinde çalınarak söylenmiştir.⁵⁴

Kopuz, Kalyanamkara ve Papamkara gibi çeşitli Türk hikâyelerine de konu olmuştur.^{55, 56} Uygurlardan günümüze adı gelen en eski ozan-çalgıcı Boganuç’dur. Bu ünlü kopuzcunun adı 8. yy. ait Uygur harfleriyle yazılmış bir kazık yazıtta kaydedilmiştir.⁵⁷

Günümüz bağlaması, Teleüt Türkleri tarafından çalınan Tobşugur, iki telli Dutar, kuzey Altay’da çalınan Tobşulurum, Tubşur ve Dombra ve Rebab(rubab) gibi müzik aletlerinin kökenleri kopuza dayanmaktadır.

Pipa ve Ud: Pipa günümüzde geleneksel bir Çin müzik aleti olarak bilinir. Bu çalgının Orta Asya Türklerinde de kullanılan bir alet olduğu kaynaklarda yer almaktadır. Çin

43 Sarıtaş, Eyüp (2010), Çin’de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslamiyet’ten Önce Türklerde Kültürel Hayat, Scala Yayıncılık, İstanbul, s.117

44 Tuğlacı (1986), a.g.e., s.4

45 Gazimihal (1955), a.g.e., s.5

46 Diyarbakirli, Nejat (1972), Hun Sanatı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s.17

47 Çoruhlu, Yaşar (2007), Erken Devir Türk Sanatı – İç Asya’da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, s.93

48 Ögel (1984), a.g.e., s.118

49 Ögel, Bahaeddin (1987), Türk Kültür Tarihine Giriş IX. Türklerde Halk Musikisi Aletleri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, s.7

50 Caferoğlu, Ahmet (1968), Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul, s.179

51 Budak, Ogün Atilla. (2006). Türk Müziğinin Kökeni-Gelişimi. Phoenix Yayınevi, Ankara, s.25

52 Ögel (1987), a.g.e., s.3

53 Çeçen, Anıl (2006), Türk Devletleri, Fark Yayınları, Ankara, s.174

54 Kafesoğlu, İbrahim (1995), Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları 13. Baskı, İstanbul, s.328

55 Ögel, Bahaeddin (1985), Türk Kültür Tarihine Giriş I. Türklerde Köy ve Şehir Hayatı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, s.208-209

56 Budak (2006), a.g.e., s.30

57 Uçan (2001), a.g.e., s.31

kaynakları Hunların kendilerine ait pipa, davul ve bir tür kaval gibi çalgılarının olduğunu açık şekilde ifade etmektedir.⁵⁸ Maurice Courant, Çin'e Doğu Türkistan musiki makamlarını götürüp tanıtan bir Türk "pipa" çalıcısının, sarayda uyandırdığı takdir ve tartışmaları yazılarında nakletmiştir.⁵⁹

Uygur minyatürlerinde ud benzeri bir müzik aleti çalan müzisyenlere sık rastlanır. Bu udlar, pipa çalgısına benzemektedirler ve Orta Doğu'daki Farabi "ud"larından farklılık göstermektedirler. Çin etkileri görülmekle birlikte, Uygur "ud"ları veya "pipa"ları burgu bakımından Çin ve Japon "pipa"larından ayrılırlar.⁶⁰, Uygur udları teknesi geniş ve dar olmak üzere iki çeşittir.⁶¹ Aynı zamanda geleneksel pipa gibi dik değil, kucağa yatırılarak çalınmaktadırlar.

Arp: Bugün Altaylarda bulunan, Hunlara ait ikinci Pazırık kurganının ilk safhasında, buzlar arasında bozulmadan günümüze gelen çeşitli malzemeler arasında harp benzeri bir müzik aletine ait parçalar bulunmuştur.⁶² Ölen kişiye ait değerli eşyalar arasında bulunan bu harp parçaları, hem Hunlarda müziğe verilen önemi işaret etmektedir hem de Hunların harp benzeri bir aleti tanıdıklarını ortaya koymaktadır. Daha sonra Uygurlar döneminde de farklı biçim ve büyüklüklerde arplar kullanıldığı bilinmektedir. Uygur arpları, Çin arpından farklıdır ve daha sonraki İlhanlı ve Timur arplarının atası niteliğindedir.⁶³

Boru (Borguy/Bur/Buğ/Nefir) ve Zurna (Yırağ)

Hunlar döneminde sadece tuğ ve davul devletin simgesi iken, Göktürkler döneminde bunlara boru da katılmıştır. Tuğ takımının temellini oluşturan müzik aletlerinden olan borguy (boru) Türklerin sık kullandığı müzik aletlerinden birisidir.

Uygurların resmi çalgıları 'kövrük' denilen altınlı davul ve altınlı boru idi. Bu altınlı davul ve boru ile altınlı bayraklar (sancaklar) kağanlık simgeleri idi.⁶⁴ Türklerde altınlı davul ve boru geleneği büyük önem taşır: "At saldı, karu vardı, kılıç vardı, gümbür gümbür davullar çalındı, burması altın borular çalındı...."⁶⁵

Uygur bandolarının varlığını pek çok kaynakta belirtilmektedir. Uygur bandolarında davul başta olmak üzere çeşitli boru ve farklı çalgıların bulunduğu bilinmektedir.^{66, 67}

Şahnay: Hun borusuna verilen isimdir.

Hou Kya: M.Ö.II. yüzyılda, görevli olarak Türk âlemine yollanan bir Çin generalinin dönüşünde, Türklerden alıp getirdiği çalgılarla sarayında bir müzik takımı kurdurup Türk melodileri çaldırdığı çeşitli kaynaklarda yer almaktadır. Bu müzik aletlerinin Hunlara ait olduğu, o çağın tarihçileri tarafından günlük saray kayıtlarına geçirilmiş bulunmaktadır. Bu sazlardan birinin "Hou Kya" adında, ileriden boynu dönük, üzerinde perde delikleri bulunan ve müthiş sesiyle ün yapmış bir üflemeli çaldı olduğu yine aynı kayıtlardan anlaşılmaktadır.⁶⁸ Doğu Göktürk Kağanı Ch'i-min'in kuzeni olan A-shih-na Chung'un⁶⁹ mezarında bulunan ve Shaan-hsi Müzesi'nde sergilenen bir resimde⁷⁰ görülen aletin, Hunlar zamanında kullanılan "Hou Kya" adı verilen ileriden boynu dönük üflemeli müzik aleti olması kuvvetle muhtemeldir. Göktürk dönemine ait bu resimde yer alan çalgı, büyük ihtimalle Hunlar döneminde de çalınmış olmalıdır.

58 Sarıtaş (2010), a.g.e., s.117

59 Budak (2006), a.g.e., s.21

60 Ögel (1985), a.g.e., s.4

61 Ögel, Bahaeddin (1991), Türk Kültür Tarihine Giriş, Kültür bakanlığı Yayınları, Ankara, s.222

62 Diyarbakirli (1979), a.g.e., s.228

63 Ögel (1987), a.g.e., s.47-380

64 Gazimihal (1955), a.g.e. s.65

65 Ögel (1984), a.g.e. s.365

66 Kafesoğlu (1995), a.g.e., s.328

67 Göher, Feyzan (2009), "Büyük Uygur Medeniyeti ve Uygur Müzik Kültürü". Folklor Edebiyat Dergisi. Cilt:15 sayı:58 2009/2 s.188

68 Tuğlacı (1986), a.g.e., s.3

69 Baykuzu, Tilla D (2006), "Çin Topraklarındaki Bazı Türk Soylularının Kurganları", Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt:21 Sayı:1 Temmuz, s.5

70 Sarıtaş (2010), a.g.e., s.463

Ağız Orgu: Orta Asya'nın en özgün buluşlarından olan demet kamışlı ağız orguna Uygurlar sızıgu adını vermişlerdir. Uygurlarda bu çalgıya kentsel kesimlerde rastlanırdı.⁷¹ Uygurlara ait resimlerde, ağız orgu (sızıgu) çalan müzisyenlere rastlanır. İsim benzerliği olmakla birlikte, üflemeli bir Türk müzik aleti olan sızıgu'dan tamamen farklıdır.

Sızıgu (Sipsili nefir/bru): Ağaç veya kamıştan yapılan dilsiz bir üflemeli alettir. Pentatonik ezgiler çalmaya uygun olan sızıgının en eski çeşitlerinin üzerinde üç delik bulunur.

Kaval: Kaval, Orta Asya Türkleri tarafından sık kullanılan bir alettir. Kavalı kırsal kesimde yaşayanlar ve göçebeler yukarı, kentliler aşağı indirerek tutup çalıyorlardı.⁷² Türk Sanat Müziği ve Türk Halk Müziğinde müzik aleti kullanımındaki tarz farkı bu dönemlerde oluşmaya başlamıştır.

Flüt çeşitleri ve Ağız Mızıkası: Uygur minyatürlerinde yan flüt ve üstten üflemeli bir çeşit ney çalan müzisyenlere rastlanmaktadır.⁷³ Uygurlarda saray flütçüleri olduğu bilinmektedir.⁷⁴ Bu flütler farklı büyüklük ve biçimlerde resmedilmiştir. Mıskal benzeri bir ağız mızıkası çalan müzisyenler de Uygur minyatürlerinde yer almıştır.⁷⁵

Çin Zurnası: Hunlar hakkında yapılmış bir Çin resmi, Hun hakanının hatununun konak yerinde çalan nevbeti konu almaktadır. Resimde, birisi sancakların altında duran dört davul ve dört Çin zurnası görülmektedir.⁷⁶ Çin Zurnası olarak adlandırılan müzik aleti, yaklaşık 1m. uzunluğunda gözükmektedir. Üst kısmı (ağız bölümü) ince uzun, alta doğru bombeleşerek genişlemektedir.

Diğer Üflemeli Müzik Aletleri: İç Moğolistan'daki Yü-lung-t'ai Hun mezarlarından pirinçten yapılmış bir tür nefesli çalgıya benzeyen eşyalar bulunmuştur. Üzerinde iki delik bulunan bu tür aletlerin, atların başına takılan süs eşyaları olabileceği savunulmaktadır. Kimi arkeologlar ise bunların araba süsleri olabileceğini tahmin etmektedirler.⁷⁷ Bu aletler, at iskeletleriyle birlikte bulunmasından ötürü at süsü olarak nitelendirilmiş olabilir. Oysa büyük ihtimalle atlara bağlanarak taşınan bu aletlerin, Türklerin at üstünde birbirleri ile haberleşmelerini sağlayan bir çeşit müzik aleti olarak değerlendirilmeleri mantıklı gözükmektedir.

Sonuç ve Çıkarımlar

Orta Asya Türklerinde müzik, devlet, toplum ve birey yaşamının, din ve devlet törenlerinin, bayram, şölen ve eğlencelerin ve günlük yaşamın vazgeçilmez öğelerinden biri haline gelmiştir.⁷⁸ Bu durum müzik aletlerine verilen değere ve kullanılan müzik aleti çeşitliliğine yansımıştır. Vurmalı, telli, nefesli pek çok saz, Orta Asya Türk müziğinde kullanılagelmiştir. Özellikle davul, zurna, kopuz gibi müzik aletleri ise toplumsal, siyasal ve dini özellikler barındıran birer kültürel değer olmuştur.

Ancak kimi Batılı araştırmacılar, Orta Asya Türklerinin kültür, sanat ve müzik ürünlerini görmezden gelmeye çalışmışlar ve çalışmaktadırlar. Türklerin en eski çağlardan beri faaliyetlerde bulundukları bölgelerde bulunan arkeolojik buluntulara, başka ulusların damgasını vurmak, kimi Batılı yazarlar arasında alışkanlık haline gelmiştir. Örneğin Alman araştırmacı Helmut Uhlig İpek Yolu ile ilgili yazdığı kitapta, bu yol üzerinde bulunan Hun ve Göktürk dönemlerinde yapılmış Türklere ait buluntulardan hiç söz etmemektedir. Üstelik Uygurlara ait duvar resimlerindeki müzik aletlerinin, binlerce yıl önce Mezopotamya'dan geldiğini ve Kuça'dan doğuya, Çin, Japonya ve Koreye yayıldığını iddia etmektedir. Ancak

71 Uçan (2000), a.g.e., s.30

72 Uçan (2000), a.g.e., s.31

73 Ögel (1999), a.g.e., s.222

74 Ögel (1985), a.g.e. s.11

75 Ögel (1987), a.g.e. s.229

76 Ögel (1988), Türk Kültürünün Gelişme Çağları-Dünden Bugüne. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, s.32

77 Sarıtaş (2010), a.g.e., s.84

78 Ak, Ahmet Ş (t.y.), Türk Musiki Tarihi, Akçağ Basım, Ankara, s.37

bunları elinde kesin bir kanıt olmadan ileri sürmektedir.⁷⁹ Kùltürler arası karşılıklı iletişimin var olduğu ve olacağı şüphesizdir. Ancak Türklerin kullanmış olduğu müzik aletlerinin ya da diğer kùltür unsurlarının tamamen dış etkili olduğunu iddia etmek tamamen boş ve yanlı bir yorum olacaktır. Nitekim Uygurlarda sanata ve müziğe verilen önem son derece büyüktür. Bu da müzik aletlerinde çeşitliliğe ve gelişmeye yol açmıştır.

Darko, Lattimore, Minns ve Thompson gibi Batılı kimi araştırmacılar ise Orta Asya Türklerinin (bilhassa Hunların) sanat ürünlerini kendilerinin ortaya koymuş olamayacağını, her anlamda yeteneksiz ve cahil(!) olduklarını belirtmişlerdir.⁸⁰ Bu araştırmacılar (!) şüphesiz Orta Asya Türkleri ile ilgili gerçekleri ya bilmiyorlar ya da bilmek istemiyorlar. Sanatın diğer alanlarında ve müzikte harikalar ortaya koymuş olan Orta Asya Türklerini bir şeyden anlamayan cahiller, vahşiler olarak nitelendiren zihniyet, kimin cahil olduğunu kendisi ortaya koymaktadır. Unutulmamalıdır ki savaşlardan çok “yanlı tarihçilik”, insanlığa karşı yapılan en büyük vahşettir.

Bu anlamda Türk tarihine ilişkin müzikolojik çalışmaların yapılarak, bu alandaki bulguların ortaya konması ve tanıtılması büyük önem arz eder. Müzik ve müzikal öğeler, Türk kùltürünün öneminin ve zenginliğinin altını bir kez daha çizmektedir.

KAYNAKÇA

- AK, Ahmet ř (t.y.), Türk Musiki Tarihi, Akçağ Basım, Ankara.
- ANADOL, Cemal, F.Abbasova, N.Abbaslı (2007), Türk Kùltürü ve Medeniyeti, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul.
- BAYKUZU, Tilla D (2006), “Çin Topraklarındaki Bazı Türk Soylularının Kurganları”, Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt:21 Sayı:1 Temmuz
- BUDAK, Ogün Atilla (2006), Türk Müziğinin Kökeni – Gelişimi, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1968). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. İstanbul.
- ÇEÇEN, Anıl (2006). Türk Devletleri. Fark Yayınları. Ankara.
- ÇORUHLU, Yaşar (2007), Erken Devir Türk Sanatı – İç Asya’da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- DİYARBEKİRLİ, Nejat (1972), Hun Sanatı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- GAZİMİHAL, Mahmut R. (1955), Türk Askeri Muzıkları Tarihi, Maarif Basımevi, İstanbul.
- GÖHER, Feyzan (2009), “Büyük Uygur Medeniyeti ve Uygur Müzik Kùltürü”. Folklor Edebiyat Dergisi. Cilt:15 sayı:58 2009/2 s.179-196
- ERENDİL, Muzaffer (1992), Dünden Bugüne Mehter, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- HEY’ET, Cevat (1996), Türklerin Tarihi ve Kùltürüne Bir Bakış, Yazıldığı Yıl:1838, Türkiye Türkçesine çeviren ve hazırlayan: M.Müderrişzade, Kùltür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- İZGİ, Özkan. (2000). Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı:26-1. Ankara
- KAFESOĞLU, İbrahim (1995), Türk Milli Kùltürü, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- ÖGEL, Bahaeddin (1984), Türk Kùltür Tarihine Giriş VI. Türklerde Tuğ ve Bayrak, Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ÖGEL, Bahaeddin (1985), Türk Kùltür Tarihine Giriş I. Türklerde Köy ve Şehir Hayatı, Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ÖGEL, Bahaeddin (1987), Türk Kùltür Tarihine Giriş IX. Türklerde Halk Musikisi Aletleri, Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ÖGEL, Bahaeddin (1988), Türk Kùltürünün Gelişme Çağları-Dünden Bugüne. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.

79 Sarıtaş (2010), a.g.e., s.71

80 Thompson, Elizabeth (2008), Hunlar, Çev. Sibel Dinçel, Phoenix Yayınları, Ankara, s.17-18

- ÖGEL, Bahaeddin (1991), Türk Kültür Tarihine Giriş Kültür bakanlığı Yayınları Ankara
- ÖGEL, Bahaeddin (2001). Türk Kültürünün Gelişme Çağları 1. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları:2170. Ankara
- ÖZTUNA, Yılmaz (1969), Türk Musikisi Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- ÖZTUNA, Yılmaz (2008), Cumhuriyet Dönemi Öncesinde Türkler, Babıali Kültür Yayınları, İstanbul.
- SANAL, Haydar (1964), Mehter Musikisi, Milli Eğitim Basımevi. İstanbul, s.1
- SARITAŞ, Eyüp (2010), Çin’de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslamiyet’ten Önce Türklerde Kültürel Hayat, Scala Yayıncılık, İstanbul.
- ŞAPOLYO, Enver B. (1972), Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Güven Matbaası, Ankara.
- ŞERAFETTİN, Turan. (1990). Türk Kültür Tarihi. Bilgi Yayınevi. Ankara
- THOMPSON, Elizabeth (2008), Hunlar, Çev. Sibel Dinçel, Phoenix Yayınları, Ankara.
- TUĞLACI, Pars (1986), Mehterhane’den Bando’ya, Cem Yayınevi, İstanbul.
- UÇAN, Ali (2000), Geçmişten Günümüze Günümüzden Geçmişe Türk Müzik Kültürü, Müzik Ansiklopedisi Yayınları, Ankara.

(7)
TÜRK KÜLTÜR KAYNAKLARINDA YURTSEVERLİK BİLİNCİ
Cengiz ASLAN⁸¹

“Eğer Allah dileseydi sizi tek bir millet yapardı.” (Maide 48)

“Sizi milletlere ve kabilelere ayırdık ki, birbirinizle kolayca anlaşsınız.”
(Hucarat 13)

Tarih boyunca Türklerin kültürü, inancı ve töresi, düşman uluslar tarafından içimizdeki bedhahlar kullanarak yok edilmek istenmiştir. Türkleri birbirine düşman ederek, birbirini bölüp zayıflatarak içeriden parçalanmayı kolaylaştıran bu tuzağa en çok düşen ulus dramatik gerçektir ki, Türk ulusudur. Bu aymazlığa son vermek için, Köktürk Kağanı Bilgehan’dan günümüze pek çok Türk devlet başkanı ve Türk filozofları, halkına öğüt veren eserler ile, yasa niteliğinde söylevleri miras bırakmışlardır.

Göktürk yazıtlarının diğer bir adı da **Bengütaş**’dır. Yani benliğimizi ve özümüzü hem işaretleyen hem de ifade eden taşlar. Bu taşların dikilmesi ve kutsal bir anıt olarak biz Türklere miras edilmesi üzerine, düşünmemiz ve araştırmamız gerekmektedir. Bu anıtlar niçin dikilmiş ve üzerindeki yazılar neden yazılmıştır?

Devlet Başkanı Bilge Kağan ve Başbakan Tonyukuk, bu taşlara hem Çince hem de Türkçe olarak Türk tarihini ve Türk töresini irdeleyen söylevlerini han nedenlerle kazıttırdı...?

Millet olarak nükseden bir hastalığımız var. Adı, “**mankurtluk..!**” Bu hastalık, tam tedavi edilmediği için bin yıllardır tekrarlıyor ve biz Türkler yeniden ulusal sağlığımızı kazanmak için büyük bedeller ödüyoruz. Nedir bu **mankurt** deyimi ile ifade edilen hastalık? Türk Dil Kurumu sözlüğünde “**ulusal kimlikten uzaklaşan, içinde bulunduğu topluma yabancılaşan**” veya özüne karşı düşmanlaşan kişidir. Kişi veya kişiler, kendi ulusuna ve halkına karşı düşmanlaşabilir mi?

Orhun yazıtları ve Atatürk’ün ölümsüz eseri Nutuk/Söylev’de bu konu döne döne anlatılmakta ve hatta vatana ihanete kadar giden eylemler üzerinde ısrarla durulmaktadır. Cengiz Aytmatov’un 1980 yılında yazmış olduğu “**Gün Uzar Yüzyıl Olur** veya **Gün Olur Asra Bedel**” adlı romanında yer verdiği bir Kırgız efsanesinde, “**mankurt**” sözcüğü ve “**mankurtlaştırmak**” deyimi geçmektedir. Kırgız efsanesine göre Çinliler, Türk yurtlarını işgal ettikten sonra, köleleştirilmiş halkın güçlü ve dayanıklı olanlarını seçerek bunların beyinlerini dumura uğrattırlarmış. Bu yöntem, saç kıllarının beyne batacak biçimde ters yönde uzaması için, tutsağın başının üzeri kazındıktan sonra, sağlam bir hayvan derisinin tutsağın başına sıkıca geçirilmesi ve bu derinin çöl sıcağında işkence ve ödül ile birlikte, deri kurudukça tutsağın başının sıkıştırılması tekniğine dayanır. Başın üzerine sonradan geçirilmiş ve doğal deri üzerine baskı yapan ilave deri cansız olduğu için hızla kurumakta ve daralmaktadır. Bu daralma arttıkça tutsağın şuur kaybını da armış olur. Saç kılının dönerek yumuşamış doğal baş derisinden beyne doğru büyümesi [kıl dönmesi gibi] sonucunda, tutsağın akıl ve ruh dengesi kaybolur.

Kendisine yemek ve su veren efendisinden başka hiç kimseden emir ve komut alamaz hale gelir. Şifreli bir robot gibi, izin verileni tanıyarak komutlara itaat etmesine ise **mankurtluk** denilmiştir.

Kırgız efsanesine ait “**mankurtluk**” benzetmesi ile, gelecek kuşağa önemli bir hastalığımızın haberi verilmektedir. “**Nayman Ana**”nın oğlunun özüne dönmesi için mankurtlaşmaya karşı verdiği mücadelenin filmi yapılmıştır. Cengiz Aytmatov’un bu ölümsüz eserinin ana vurgusu elbette, Çin ve Rus asimilasyonuna uğramış ve yozlaştırılmış Türklerin kendi özüne bilinçsizce düşman olmasıdır. Bu düşmanlığın temel sebebi ise, “**ulusal benliğine ve öz değerlerine karşı yürütülen yozlaştırmaya ve koşulsuz itaate karşı çıkmamaktır.**”

81 Araştırmacı, aslan@mkutup.gov.tr, Türkiye Cumhuriyeti, Milli Kütüphanesi, Ankara/TÜRKİYE.

Kırgız Manas destanları da, bir devletin ve milletin var olma mücadelesinin süreçlerini sözlü olarak kuşaktan kuşa anlatarak atalar sözüne dönüştürmüştür. Türklerin sözlü edebiyatının en muhteşem örneği olan Manas halk destanı “**Irçı**”⁸² veya “**Comokcu**”⁸³ adlı Halk Ozanları tarafından yaşatıla gelmiştir. Destan; Türk töresindeki sapmaları, yozlaşmaya karşı verilen savaşları, halkın birlik içinde yaşadığı dönemlerin törenlerini, halkın biri birine ve özüne düşmanlaştığı dönemlerin acılarını sözel yasa olarak beyinlere ve gönüllere adeta kazımıştır.

Yine bu anlamda, Kaşgarlı Mahmud’un derlediği **Divan-ı Lügat-it Türk** adlı ansiklopedik sözlük de, yozlaşma ve mankurtlaşmaya karşı Türk dilini ve kültürünü, hem Türklere hem de Türk kültürünü bilmeyen diğer uluslara öğretmek amacıyla yazılmış, dünyanın belli başlı kültür kaynağı şaheserlerindendir. Ancak Türk Dünyası bu eser ile henüz okullarda tanışmamış buluşmamıştır.

Balasagunlu Yusuf Has Hacib’in 11. yüzyılda yazdığı ve **Tabgaç Buğra Han** adlı Karahanlı Müslüman Türk Lidere sunduğu, “**Kutadgu Bilig**” adlı ve şiir dili ile yazılmış ansiklopedik siyaset eseri de, Türk hükümlerini dört ana şahsiyetle tasvir etmektedir. **Adalet, Mutluluk, Akıl ve Ölüm** üzerine rol alan “**Gündoğdu, Aydoğdu, Övülmüş ve Uyanmış**” adlı kişilerin, Türk kut ve töresi ile ilgili yükümlükleri, 1053 beyitte ifade edilmiştir. Bu esre devlet olmanın bilimsel felsefesini ve mantığını tiyatrolaştırmıştır. Ancak Türk Dünyası Tiyatrolar Birliği ve Türk Dünyası Sinemacılar Birliği henüz bu eserlerden yeterli düzeyde yararlanma girişiminde bulunmamışlardır.

Yine Türk devletler tarihinde önemli bir eser olan ve Ebü'l Gâzi Bahadır Han’ın “**Şecere-i Türk**” adlı eserinde, 17 değişik biçimi tespit edilen “**Cengiz-Nâme**” veya “**Destan-ı Nesl-i Cengiz Han**” veya Cengiz Kanunnameleri de Türkler için önemli bir vasiyetnamedir. Bu eser hakkında Türkistan söylenceleri de henüz derlenmemiş, belgesel yapılmamıştır.

Türk tarihinin ve Yeniçağ’ın en bilge hakanı, **Fatih Sultan Mehmet Han** tarafından oluşturulan ve Osmanlı Devleti Anayasası özelliğini taşıyan “**Fatih Kanunnamesi**” de, Türk devletinin yıkılmaması için alınan tedbirleri içermektedir. Üç bölümden oluşan yasa metninin birinci bölümü; devlet yetkililerinin padişah tarafından kabul edilmesini ve istişarelerini, ikinci bölüm; devlet teşkilatının kademelerinin ve teşkilatlarının törenlerinin uygulama yöntemlerini, üçüncü bölüm ise; suçların ve cezaların tanımları ile, gelir sahiplerinin yükümlülüklerini ve egemenlik altındaki Müslüman olmayan devletlerin vergilerinin tahakkuk ettirilmesine ilişkin kuralları tespit etmiştir.

Kanunname ile medreselerin veya günümüzdeki adı ile, yüksek öğretim kurum ve kuruluşlarının müfredatı veya ders programları ve uygulamaları olan, yüksek öğrenim politikası belirlenmiştir.

Bütün bu eserlerin ayrıntıları ile bilinmesi ve öğretilmesi ne yazık ki, Türk devletlerinin okullarında ve üniversitelerinde henüz mümkün olmamıştır. Neden Türk kültür kaynakları Türk okullarında Türkçe olarak okutulmaz ve niçin yüksek Türk kültürünün araştırılması için Nobel benzeri bir Tonyukuk ödülleri verilmez..? Sinema, tiyatro, belgesel ve festivallerinin yapılması şarttır. Bu konuda Türk Dünyası Akademisi’nin temel sorumluluğu, ön plana çıkmaktadır. **Türk Dünyası Kültür Kaynakları Envanteri**’nin hazırlanması için planlama başlatılmalıdır. Türk ulusunun bilgi birikimi dünyanın en zengin kültür kaynaklarından doğup gelişmiştir.

Yoksa, Türk kültürünün yerine Arap ve Fars kültürü ikame etmek isteyen molla tacirlerin tahtlarına zeval mı gelir?!

Yüksek Türk kültür kaynaklarında ve Bilgehan ile Atatürk’ün söylevlerinde vurgulanan “**vatana ihanet fikir ve eylemleri**” üzerinde önemle, ısrarla durulması gerekir.

Kültüğün ve Bilge Kağan Yazıtların’da ulusu sahiplenmek, toplumları ulus kimliği ile bir arda tutmak, yönetmek ve yöneltmek erdemliliği, liderin veya önderin kendi can ve

82 Şiirci, Şarkıcı

83 Masalcı, çocuk masalcısı, Ninnici

mallarından önce gelmektedir. Bu özellikleri nedeniyle Bilgehan ve sonraki Göktürk yöneticileri, üstün bir yurtseverlik binci ile halkını sahiplenerek onların yok edilmesini önledikleri gibi, yükselip yücemesi için üstün çaba ile çalışmışlardır. Türk töresinde devletin varlığı ve birliği, milletin fertlerinin ve ayrıcalıklı sınıfların kazanımlarından önceliklidir. Hatta devlet, Atatürk'ün de dediği gibi “**kimsesizlerin kimsesidir.**” Çünkü devleti olmayanın milleti de olamaz.

Bu nedenle öncelik, devletin varlığı ve geleceği için canını ve malını feda eden sıradan halkın üstünlüğüdür. Bu üstünlük, liderlerin basiretli yönetimi ile adaletli kararlarına bağlı bir kazanımdır. 2000'li yılların Türk devlet erklerine bakıldığında, halkın iradesinin ve taleplerinin meclislere, kanun ve diğer yaptırım kararlarına yansımadağı gözlemlenmektedir. Hatta küresel ekonomik bağımlılık ve askeri yetersizlikler nedeniyle, ulusları yöneten emperyalist organizasyonların dış bağımlılığı dayatan baskıları, tartışmasız bir gerçek olarak kabullenilmektedir.

Bu gün halkının ve insanlığın çıkarlarının önceleyen liderler, yok denecek kadar az ve ülkesinin bağımsızlığı ile iktidarının devamlılığı arasında sıkışmıştır. Basiretsiz siyasilerin dış güdüme eğdiği boyunun onursuzluğu, halkına yansımakta ve dikkatleri çekmektedir. Ne acıdır ki, bu onursuzluğa ve acze düşen liderlerin çoğu İslam medeniyetine mensup görünen kişilerdir ve uluslar arası **tröstler** ulusal organizasyonların ve siyasi elitlerin küresel üst sınıflarıdır.

Mankurtluğa, köleliğe ve zulme karşı Göktürk Lideri Bilgehan halkını ve ulusunu uyarmış ve anıtsal bir tebliğ ile yüz yıllara miras bırakmıştır. İltiş Kutluğ Kağan ve oğlu Bilge Kağan'ın mücadelesi sonucunda, yeniden Türk Birliği kurulmuş ancak çok büyük bedeller ödenmiştir. Köl – Tiğin veya Kültigin Yazıtları üzerindeki metinlerde, devletin kuruluş süreci, düşmanların yurttan çıkarılışı ve etkisiz duruma getirilişı, muzaffer kağanlar ile yurtsever üst düzey yöneticilerin kahramanca mücadelesi ile ülke sınırlarının genişletilmesi üzerinde durulmuştur.

Ve aynı kitabelerde yine basiretsiz, korkak, bilgisiz, güçsüz, hain ve işbirlikçi kağanlar ile bunlara karşı çıkmayan devlet adamlarının sürekli iktidar hırsı ve çıkarıcı çevrelerin hilesi sonucunda, düşmanın tuzağına nasıl düşüldüğü vurgulanmıştır.

Yazıtın Doğu Cephesi 4-8. sütunlarda; “ **... tahta bilgisiz kağan oturmuştur. Elbette buyruğu (veziri) da bilgisizmiş, kötü imiş. Beyleri ve milleti adaletsiz ve uyumsuz olduğu için, milleti hilekar ve sahtekar olduğu için, aldatıcı olduğu için, küçük kardeşle büyük kardeşi birbirine düştüğü için, beyle milleti karşılıklı çekiştiği için, Türk milleti devlet haline getirdiği ilini elden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş. Çin milletine bey olmaya layık erkek evladı kul oldu. Hanımlığa layık kız evladı cariye oldu. Türk beyleri Türk adını bıraktılar. Çin'deki beyler Çin adını alıp Çin kağanına itaat etmişler**”⁸⁴

Bu tespit, Türkler için önemli bir tespittir. Türklerin depreşen hastalığına Bilge Kağan ta o zaman teşhis koymuş ve bu hastalığa karşı tedbirleri de sıralamıştır. Ancak, tarih yine tekerrür etmiş, Avrasya Türk devletleri birbiri ile rekabete girdikten sonra, yani 14–19. yüzyıllar arasında Türk devletleri kendi yurtlarında esir düşmüşlerdir. 19–20 yüz yıl, Türklerin kölelikten kurtulmak için yeniden kurtuluş savaşı verdiği yüzyıllardır. Destansı bir kurtuluş savaşı veren Türkiye Cumhuriyeti'nin lideri Mustafa Kemal Atatürk, kendi ölümsüz eseri Nutuk'da, tıpkı Bilge Kağan gibi tespit ve tahlillerde bulunmuştur: “ **Bilahare**

elde edilen mevsuk malumat vesaik ile teeyyüt etti ki, İstanbul Rum Patrikhanesi'nde teşekkül eden Mavri Mira ile Ermeni Patriği Zaven Efendi (...) hemfikir olarak çalışıyor. Trabzon, Samsun ve bütün Karedeniz sahillerinde teşekkül etmiş ve İstanbul'daki merkeze merbut Pontus Cemiyeti, (...) İstanbul'dan idare olunan Kürt Teali Cemiyeti, İstanbul'da muhtelif muhtelif maksatlarla hafi ve aleni olmak üzere de, bir takım fırka ve cemiyet unvanı altında teşekküller vardı. İstanbul'da mühim

84 Korkmaz, Zeynep, “ Türk devlet kurucuları olarak Bilge Kağan'dan Mustafa Kemal Atatürk'e”.- Ankara: Türk Tarih Basımevi, 1992, s.246-247 (Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten 1987'den ayrı basım.)

addolunacak teşebbüslerden biri İngiliz Muhipler Cemiyeti idi. Bu cemiyete intisap edenlerin başında Osmanlı Padişahı ve Halife-i Ruy-i Zemin unvanını taşıyan Vahdettin, Damat Ferit Paşa, Dahiliye Nezaretini İşgal eden Ali Kemal, Adil ve Mehmet Ali Beyler ve Sait Molla bulunuyordu. İstanbul'da bir kısım rical ve nisvan da halas-ı hakikinın Amerikan mandasını talep ve teminde olduğu kanaatinde bulunuyorlardı. Muhasun devletler Osmanlı devlet ve memleketine maddeten ve manen tecavüz halinde; imha ve taksime karar vermişler. Padişah ve halife olan zat, hayat ve rahatını kurtarabilecek çarden başka bir şey düşünmüyor. Hükümet de aynı halde. Farkında olmadığı halde başız kalmış olan millet, zulmet ve müphemiyet içinde tecelliyata muntazır. Felaketin dehşet ve sıkletini idrake başlayanlar, bulundukları mühit ve hissedebildikleri tesirata göre çare-i halas telakki eyledikleri tedbirlere mütevessil. Ordu, ismi var cismi yok bir halde. Kumandanlar ve zabıtlar, Harb-i Umuminin bunca mihnet ve meşakkatleriyle yorgun, vatanın parçalanmakta olduğunu görmekte dilhun, gözleri önünde derinleşen karanlık felaket uçurumu kenarında dimağları çare, çare-i halas aramakla meşgul. (...) Millet ve ordu, padişah ve halifenin hıyanetinden haberdar olmadığı gibi o makama ve o makamda bulunana karşı asırların kökleştirdiği dini ve an'anevi rabitalarla muti sadık. (...) Bu akideye muhalif rey ve içtihat edeceklerin vay haline! Derhal dinsiz, hain, merdut olur..."⁸⁵

Atatürk'ün ve Bilge Kağan'ın tespitleri doğrultusunda araştırıldığında, tarihteki Türk devletlerinin ve hanlıkların yıkılışı, yeniden değerlendirildiğinde görülecektir ki, Türk ulusunun egemenlik haklarını ve iktidarını kaybedişi, iç ve dış odakların işbirliği ve örgütlü ihaneti ile gerçekleştirilmiştir.

Bu gibi ulusal çöküntülerin sosyal ve bilimsel yetersizliklere bağlı olduğu bilinmektedir. Bilim ve teknoloji ile donanmamış toplum ve ulusların köleleştirilmesi daha kolay ve bu toplumları sömürmek için aşırı emeğe ihtiyaç yoktur. Doğu milletlerinin lider odaklı hayat mücadelesinde, dini ekollerin ve özellikle tasavvuf ehli farklı tarikatların yozlaşmaya ortak olması ve dogmatik bağımlılıktan kaynaklanan bilim dışı etkisi, devletin siyasi ve yasal etkisinden çok daha fazla olmuştur. Doğu milletlerinin, 11. yüzyıldan sonra hızla çöküşünün nedenleri arasında, bilimsel zihniyetten hızla uzaklaşılarak kaderciliği esas alan, uhrevi âlemin keşfine yönelmiş softaların, kolektif karakter dönüştürücü ve asimilasyoncu rollerini de vurgulamakta yarar vardır.

İslam dünyasının başkahramanı Fatih Sultan Mehmet Han ile Atatürk'ün ortak bir din algılaması olduğunu henüz kimse araştırmak istememiştir. Fetihlerine Şeyhlerinin manevi gücü ile çıkan Sultan Mehmet'in din ve devlet işleri konusundaki tutum ve eylemleri hakkında Franz Babinger şu tespitleri yapmıştır: "...Ancak Mehmed, bir konuda hoşgörüsüzdü. (...) Tasavvufi hareketlere açıkça düşmandı. Bu hareketler 15. yüzyılın başında Osmanlı bölgelerine, Rumeli'ye ve hatta Arnavutluk'a dek yayılmıştı. Halktan büyük destek görüyorlardı ve belirgin bir siyasi nüfuzları da vardı şüphesiz. (...) [Sultan] onların ülkenin her yanına yayılıp yerleşmesinden huzursuz oluyordu. Faaliyetlerini kısıtlamak ve yasaklamak için elinden geleni yaptı. Kaynaklarda bazı tarikatların mallarına el koyduğundan söz edilir. (...) Fanatizmleri, çılgınca davranışları ve giysilerinin hırpaniliği yüzünden şeyhleri deli ilan etmişti ve onları sık sık imparatorluğundan kovuyordu."⁸⁶

Bu tespitlerden çıkarılacak sonuç şudur: Türk milletinin dinini ve vicdanının sömürmek çok kolaydır. Onların dini duygularının kuvvetliliği ve yüreklerinin yufkalığı ve vicdanlarının akıllarına üstün gelmesi, en zayıf noktalarıdır. Türkleri bu noktalardan kandırıp birbirine düşman etmek çok kolaydır. Türklerin inançlarına ve ortak vicdanlarına fitne sokmak için Muhammed (AS) Peygamberin gerçek tebliği olan Kur'an ayetlerine dayalı sünnetinden uzaklaştırılması esasına dayanan dini yozlaştırma ve biat kültürü; insana, tarikata, şeyhe,

85 Atatürk, Gazi Mustafa Kemal / Nutuk.- Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001, s. 2-9

86 Babinger, Franz / Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı.-7.bsk.- Çeviren: Dost Körpe.- İstanbul Oğlak Yayıncılık, 2010, s. 354-357.

türbeye ve hatta hiçbir ilahi değeri olmayan objelere gönül vermek ve imama iman etmekle sınırlandırılmıştır. Allah’a ve O’nun peygamberine tam iman yerine, aracı tarikatlar ile dinin emirlerini uygulamak doğu milletlerinde **“batıla saygı ve hoşgörüyü”** de beraberinde getirmiştir. Yalana ve hurafeye hoşgörülü olmak Allah’a ve peygamberlerine nankör olmaktır.

Araplar gibi Müslüman Türkler de, 1550’den sonra, Emevi ve Abbasi devletlerinin dini yozlaşma sürecine maruz kalmıştır. Bu yozlaşma, **“ cihad inancını zayıflatmış ”** ve ümmet olma bilincini küçülterek parçalamıştır. Ve birbiri ile gizli veya açık rekabete düşmüş olan tarikat ve şeyhlik müessesini doğurmuştur. Bu oluşum hem devletin siyasi otoritesinden kopuk olmayı tercih etmiş hem de doğal olarak tek din anlayışını yozlaştırıp dünyevileştirmiştir.

21. Yüzyıla girerken tam bağımsız bir Arap devletinin olmadığını üzülerken gözlemlemekteyiz. Bunun nedeni, kavmiyetçi çekişme ve softalığa dayalı bilim dışı tarikatçı toplumsal iktidar rekabetidir. Devlet ile dini hayatı birleştiremeyen ve devletin hükümlerini bilimsel akıl ile milletin vicdan ölçüsüne sistemleştirmek yerine, milleti kendi inanç dairesine çekerek devletten uzaklaştıran bilim ve ilim dışı din odaklı örgütlenmelerin cenderesine mahkûm eden yöneticilerin basireti konusunda, dinen ve ilmen tartışma vardır ve fitneye sürekli yol açacaktır. İslam dünyasının başat ülkelerinden olan İran, Pakistan, Mısır ve Türkiye, din ve devlet otoritesinin terazisini, sahibini ve ilahi irade ile halk iradesinin kuvvetini bulamamışlardır. Bu yetersizliğin gerçek nedenleri üzerinde tartışılması bile, halen bu ülkelerin sınırları içerisinde yasaktır.

Bu gün Türkiye Cumhuriyeti ve bazı Türk cumhuriyetleri, örneğin; Kırgızistan, Kıbrıs, Özbekistan gibi ülkelerin bağımsızlık ve egemenlikleri, hala iç ve dış tehdit ile karşı karşıyadır. Tehlike altında kalan ülkenin ve milletin birliği ve bağımsızlığı noktasında en büyük yükümlülük, elbette liderlerin ve iktidarların yönetimlerine aittir.

Bilge Kağan, Fatih Sultan Mehmet ve Atatürk’ün devlete ve tam bağımsızlığa ilişkin eserlerini ve bu eserlerin çok çeşitli yorumlarını, Türk gençliği mutlaka tarih derslerinin başvuru kaynağı olarak okuyup anlamalıdır. Aynı şekilde, Türk filozoflarının ve bilim insanlarının eserleri de ortak Türk tarihi dersleri kapsamında veya yine yardımcı ders kitapları kapsamında okutulmalıdır.

Günümüzde **“ Türküm ”** demeyi günah sayan ve hatta daha da ileri giderek, tarih boyunca Türklüğe ve İslamlığa karşı savaş veren haçlı kalıntıların söylemlerine ortak olan sözde din insanlarının aşağılamalarını ve hatta hakaretlerini **“ mankurtluk düzleminde”** ibretle dinlemekteyiz. Sadece dinlemekteyiz ve susmaktayız. Acı gerçek ki, susturulmuş durumdayız. Mankurt robot, bizler dilsiz, kör ve sağırız...!

Ancak geleceği kendi zamanından bakarak gören ve ikiyüzlü din tacirlerinin hilekârlığını ilan eden, **gerçek Müslüman Türk fikir insanı Erol Güngör**, İslamcı söylemi maske olarak kullanan dincilere ilişkin bu durumu şöyle açıklıyor; **“ Bu manada İslamcılık şimdiye kadar hep hâkim milliyete karşı hoşnutsuzluğunu doğrudan doğruya belirtmeyen etnik azınlıkların ideolojisi olmuştur. Bunların maksadı İslam ülkeleri arasında birlik sağlamaktan ziyade kendi yaşadıkları ülkede milliyetçi politikayı nötralize etmektir. Bu azınlıklar ayrılıkçı bir politika takip edecek kadar kalabalık ve güçlü olduklarını hissettikleri an kendi istikametlerinde bir milliyetçilik hareketi açıklamaktan hiç geri kalmazlar; böyle bir güce erişemedikleri müddetçe İslâm davasının şampiyonu olarak görünürler.”**⁸⁷

Bilge Kağan diyor ki; --Yukarda mavi gök çökmezse, aşağıda yağız toprak delinmezse, senin devletini kim yıkabilir!...

⁸⁷ <http://www.bayburtpostasi.com.tr/yazarlar-zeki-onsoz/204-zeki-onsoz/2995-devletimizi-kuran-millet-ve-kultur> (Zeki Önsöz, Kasım / 2010)

(8)
FİZİKANIN TƏLİMİNDƏ ANALOGİYANIN YERİ VƏ ROLU
Naxçıvan SƏFƏROV Yusub OĞLU⁸⁸

İstənilən ali məktəb kursu ikili təbiəti ilə xarakterizə olunur: bir tərəfdən, tələbələr müəyyən biliklər sistemini mənimsəməlidirlər (burada kurs tədris predmeti kimi çıxış edir), digər tərəfdən, onlar elmi fəaliyyətin əsaslarını, onun metodlarını və priyomlarını mənimsəməli, tədqiqat işi aparmalıdırlar, onun gedişində yeni obyektiv nəticələr almalıdırlar (burada kurs elm kimi çıxış edir). Bu baxışların hər birində analogiyanın tətbiqinin öz xüsusiyyətləri vardır. Birinci halda analogiya təlim metodu, ikinci halda elmi idrak metodu kimi çıxış edir.

Bundan başqa, tələbələrin təlim fənninin məzmununu təşkil edən nəzəri problemləri müstəqil şəkildə mənimsəməsi zamanı (məsələn, problemlə təlim şəraitində) analogiya tələbələr üçün vasitə kimi çıxış edir və onun köməyiylə təlim fənninin məzmununu mənimsəyirlər.

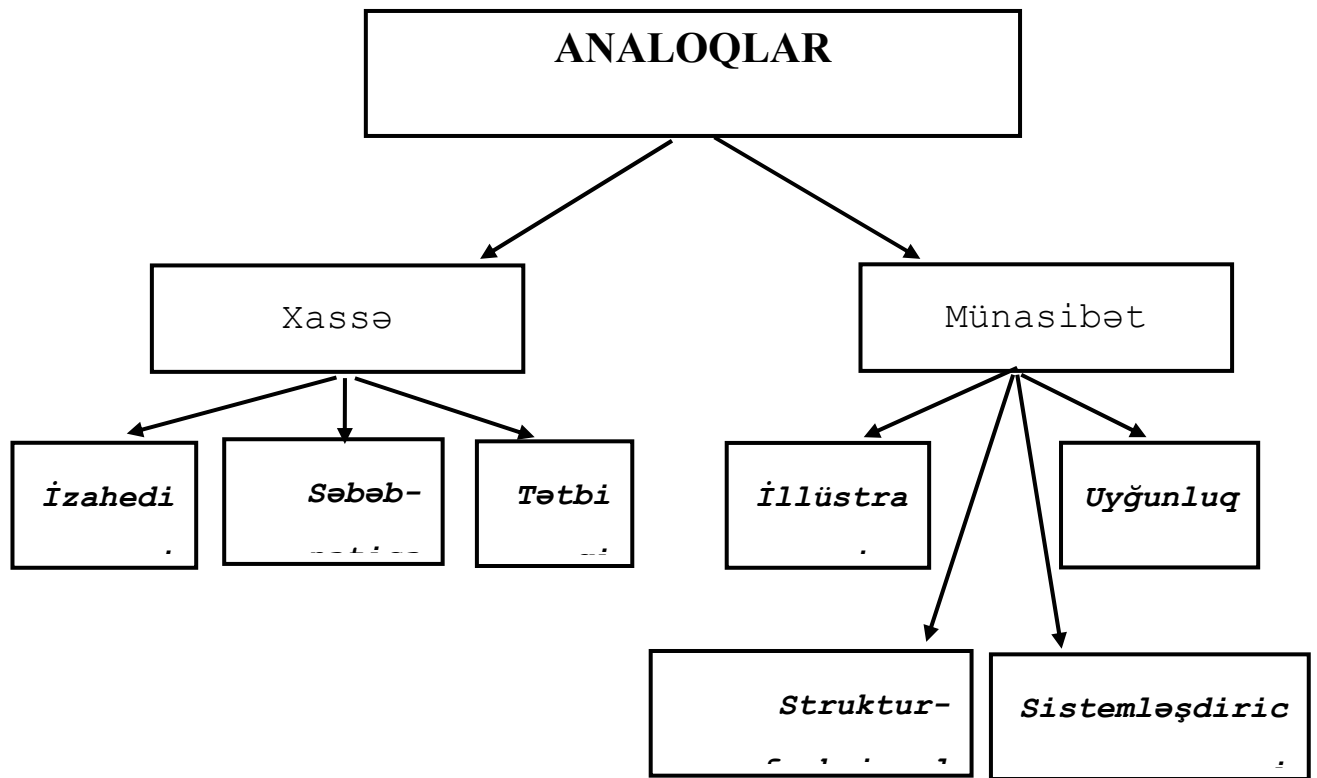
Deyilənləri nəzərə almaqla ümumi fizikanın öyrənilməsi prosesində analogiyaya: birincisi, elmi idrak metodu kimi (qnoseoloji baxış) baxmaq olar və vacibdir; metodun istifadə olunması yeni obyektiv məlumatın alınmasına gətirir və bu məlumat fizika elminin məzmununa daxil edilə bilər; ikincisi, təlim metodu kimi baxmaq olar və vacibdir. Metodun müəllim tərəfindən tətbiqi tələbələri təlim fənni kimi ümumi fizikanın məzmununu təşkil edən yeni subyektiv məlumatın mənimsənilməsinə yönəldir; üçüncüsü, vasitə kimi baxmaq olar və vacibdir; bu vasitənin köməyiylə tələbələr ümumi fizika kursunun problemlərini müstəqil şəkildə mənimsəyirlər.

Təlim praktikasına ümumelmi idrak metodlarının tətbiq edilməsinin qanunauyğunluğu təlim və təhsil – tərbiyə nəzəriyyəsi ilə məşğul olan alimlər tərəfindən nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış və praktiki cəhətdən təsdiq edilmişdir [2-11]. Bunun üçün əsas idrak prosesinin və təlim prosesinin prinsipial oxşarlığıdır; idrak prosesinin nəticəsi yeni obyektiv məlumatın alınmasından, həyati vacib elmi problemlərin həllindən ibarətdir. Təlim prosesinin gedişində elm tərəfindən kəşf olunmuş, lakin tələbələr üçün yeni olan prinsiplər, qanunlar, qanunauyğunluqların subyektiv “kəşfi” baş verir. Həm elmi, həm də təlim məsələlərinin həlli zamanı intellektual fəaliyyətin təşkili oxşar həlledici cizgilərə malikdir. Onlar eyni fikri, evristik - məntiqi və təşkilat proseslərinə əsaslanır ki, bunlar da təlimi idrak fəaliyyəti prosesində mənimsənilə bilər və mənimsənilməlidir. Sonuncu ixtisasçının həyati fəaliyyəti üçün əsas təşkil edir. Məntiqi vasitələrin pedaqoji prosesin səmərəliliyini yüksəltmək məqsədi ilə istifadə edil-məsi isə bir sıra tədqiqatlarda etiraf edilmişdir.

S.P.Bondar analogiyaya təlim metodu kimi aşağıdakı tərifini vermişdir: “analogiya təlimdə məlumatın mənimsənilməsinin elə yoludur ki, burada obyektlər arasında müəyyən xassə və ya münasibətlərin oxşarlığının müəyyən-ləşdirilməsi əsasında tələbənin idraki fəaliyyəti öyrənilən obyekt haqqında bilik axtarışına, biliklər sistemində onun yerinin dərk edilməsinə, hansı isə ifadə olunmuş müddəanın mənimsənilməsinə və yadda saxlanılmasına yönəlir” [11, s.76].

Əldə edilən biliklərin xarakterinə görə analogiyanın didaktik təsnifatını aşağıdakı kimi vermək olar:

⁸⁸ Azərbaycan Texniki Universiteti, Bakı/AZERBAIJAN.

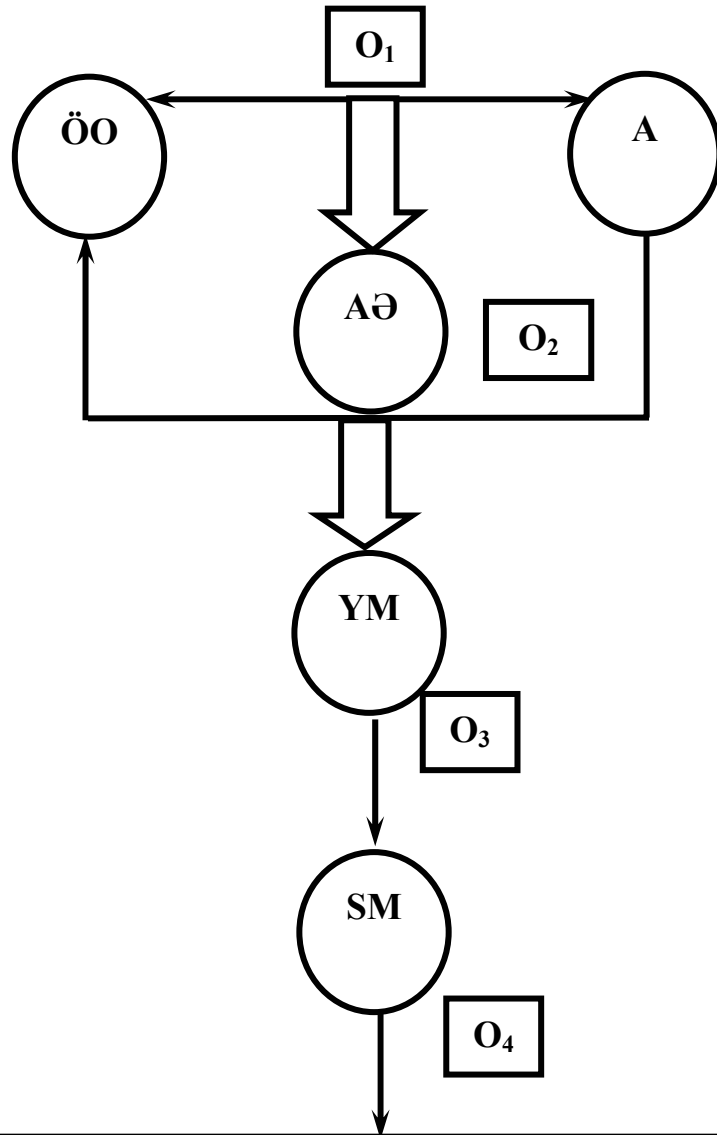
Şək.1. Analogiyanın didaktik təsnifatı

Xassələrin analoqlaşdırılması - analoqdan müəyyən xassənin köçürülməsindən ibarətdir. Analoqdan öyrənilən obyektə münasibət köçürüldükdə münasibətlərin analoqlaşdırılmasından söhbət gedir. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, gerçək idrak prosesində xassə və münasibətlərin analoqlaşdırılması arasında sərhəd çox mütəhərrik və şərtidir. Təmiz xassələrin və ya münasibətlərin analoqlaşdırılması demək olar ki, olmur. Çox vaxt obyektlər arasında münasibət eyniliyindən xassə eyniliyi nəticəsi və əksinə alınır.

Q.S.Altşuller elmi metodların yaradıcılığın müxtəlif mərhələlərində istifadə olunma yeri və qaydası haqqında tövsiyələr vermişdir [12].

Yuxarıda deyilənlərin nəticəsində analogiyanın aşağıdakı qrafik modelini təklif etmək olar. Bu model elmi idrak metodu kimi analogiyanın mahiyyətini və quruluşunu əks etdirir:

Burada, $\ddot{O}O$ – öyrənilən obyekt; A – analoq – öyrənilən obyektə oxşarlığı müəyyənləşdirilən obyekt və birincinin öyrənilməsi vasitəsi kimi çıxış edir; analoqu seçərkən, fərqli görünən analoqlara diqqət yönəltmək vacibdir; $A\ddot{O}$ – analoqlaşdırmanın əsası olan ümumi əlamətlər - öyrənilən obyektin və onun analoqunun əlamətlərinin, münasibətlərinin, strukturlarının, funksiyalarının ümumiliyi haqqında məlumat; YM – öyrənilən obyekt haqqında yeni məlumat;

Şək.2. Analogiyanın qrafik struktur modeli

SM – sintez olunmuş məlumat – analogiyaya görə mülahizələrin gedişində alınan məlumatların ümumiləşməsindən ibarətdir; O_1 – müqayisə əməliyyatı; O_2 – köçür-mə əməliyyatı; O_3 – analiz və sintez əməliyyatları; O_4 – deduktiv nəticədir.

İlk mülahizələr öyrənilən tək obyekt ətrafında qapanan dairə şəklində verilir. Analogiyanın struktur modellərində 3 və 4 qolları verilmədikdə analogiyanın idrakı potensialının əhəmiyyətli hissəsi itirilir. Belə ki, analiz və sintez əməliyyatları və sonra deduktiv nəticənin tətbiqi daha yüksək tərtibli ümumiləşməyə çıxış verir, qanunauyğunluqları aşkarlamağa və qısa dürist ifadə etməyə, bilikləri sistemləşdirməyə imkan verir. Sonradan digər oxşar obyektləri də öyrənmək imkanı yaranır.

Aşağıdakı məsələnin nümunəsində struktur modelini tələbələrə izah etmək olar [14, c.51].

U- şəkilli en kəsiyi sabit olan qabda mayenin rəqs periodunu tapmalı. Qabın maye ilə dolu hissəsinin ümumi uzunluğu l-ə bərabərdir. ÖO şərtə verilməmişdir. Analox olaraq elastik yaylı rəqqasın rəqsləri haqqında məsələni seçirik (O₂ məlumatı). Yaylı rəqqas üçün

periodun düsturu məlumdur: $T = 2\pi\sqrt{\frac{m}{k}}$ (AƏ). Sistemi rəqs etmə-yə məcbur edən qüvvəni

tapaq (ÖO). Tutaq ki, mayenin səviyyəsi sağ qolda x qədər azaldılmışdır, sol qolda isə uyğun olaraq, tarazlıq vəziyyətindən x qədər yuxarı qalx-mışdır. Onda səviyyələr arasındakı fərq 2x-ə bərabər olacaqdır və sol qoldakı mayeyə hündürlüyü 2x-ə bərabər olan maye sütununun kompensasiya olunmamış ağırlıq qüvvəsi təsir edəcək:

$$F = -2S\rho g x,$$

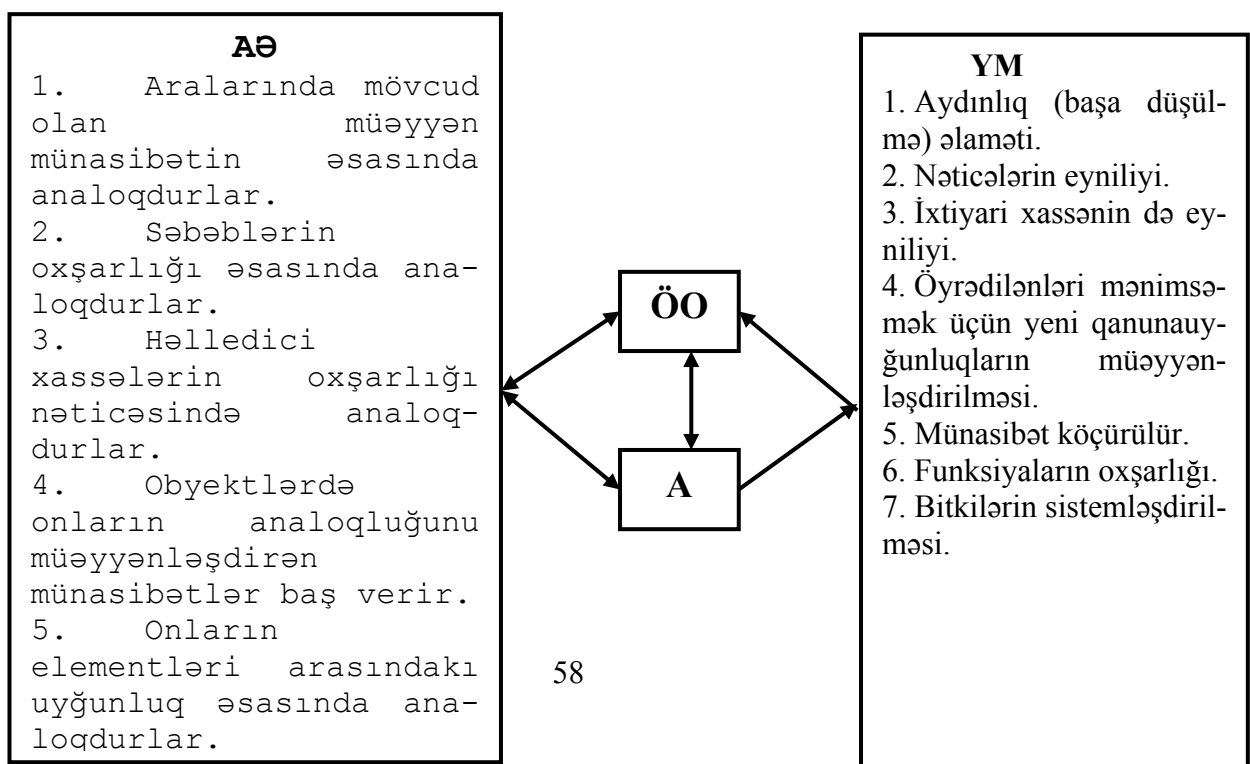
burada S – borunun en kəsiyinin sahəsi, ρ- mayenin sıxlığıdır. Düsturdakı minus işarəsi göstərir ki, F – qüvvəsi sistemi tarazlıq vəziyyətinə qaytarmağa çalışır (yaylı rəqqasdakı kimi). Bu qüvvəni yayda təsir edən F=kx qüvvəsi ilə müqayisə edərək belə nəticə çıxarıq ki, baxdığımız sistem üçün sabit kəmiyyət yayın sərtliyini göstərən kəmiyyətlə eyni xassəni xarakterizə edir. Deməli, bu kəmiyyətlər analox fiziki kəmiyyətlərdir (O₃ məlumatı). Yay üçün period düsturunu öyrənilən məsələyə köçürürük (öyrənilən obyekt ÖO). Nəhayət,

$$T = 2\pi\sqrt{\frac{m}{k}} = 2\pi\sqrt{\frac{S\lambda\rho}{2S\rho g}} = 2\pi\sqrt{\frac{\lambda}{2g}}.$$

Analogiyaya görə təfəkkürün formalaşması üçün tələbələr müxtəlif şəkilli analoxlaşdırmaların strukturu ilə tanış etmək lazımdır. Aşağıda müxtəlif analox-laşdırma şəkilləri üçün mühakimələrin uyğun strukturları verilmişdir (şək.3) və onlar üçün fizikadan uyğun misallar seçmək olar.

İzahedici analogiya təlim prosesində aydınlıq əlamətinin bir predmetdən və ya hadisədən digərinə ötürülməsi funksiyasını yerinə yetirir. İzahedici analogiyada mühakimələrin strukturu şək.3-də (1) göstərilmişdir.

Analogiyanın bu şəklini şərh etmək üçün atomda elektronların enerjisinin kvantlanması misalını gətirək. Elektronların enerjisi üçün qadağan olunmuş qiymətlərin mümkünlüyünü nümayiş etdirmək üçün stolun üstündə tarazlıq vəziyyətində duran kibrit qutusunun potensial enerjisi və elektronun enerjisinin diskret qiymətləri arasında analoxlaşdırma aparmaq olar. Qutuda üç belə vəziyyət vardır: qutu ən böyük səthi üzərində dayananda, bir az kiçik səth üzərində dayananda, ən kiçik səth üzərində dayananda. Bu vəziyyətlərə stolun səthinə nəzərən potensial enerjinin $W_i = mgh_i$ $i=1,2,3$. qiymətləri uyğun gəlir. Bu stasionar hallardan kənarda qutuya təsir edən qüvvə momentləri bir-birini kompensə etmir və qutu düşür. Digər “qadağan olunmuş” hallar da vardır.

Şək. 3. Müxtəlif analoqlaşdırma şəkilləri üçün mühakimələrin strukturu

Atom xarici sahədə yerləşdikdə energetik spektrin strukturu dəyişir: artıq elektron sahə olmayan halda qadağan olan enerjiləri də ala bilər. Tələbələrə müstəqil olaraq kibrit qutusu üçün analoq vəziyyətləri göstərməyi təklif etmək olar. Köməkçi sual-ların vasitəsilə tələbələr belə nəticəyə gəlirlər ki, qutunu pilləkənin üstündə yerləşdirsək potensial enerjilərin spektri dəyişəcək.

İzahedici analogiya təlim prosesində bir başa müşahidə oluna bilməyən hadisələr haqqında təsəvvürlərin konkretləşdirilməsi funksiyasını yerinə yetirir, tələbələr tərəfindən öyrənilən materialın daha dərinə dərk edilməsini təmin edir, yeni fikirlər yaradır və fərziyyələr irəli sürmək imkanı verir.

Xassə analogiyasının ikinci şəkli səbəb-nəticə (kauzal) analogiyadır. O, predmet və hadisələrdə səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Onun məntiqi əsası bu təklifdir: ümumi nəticəyə malik olan proses və ya hadisələrin yaranma səbəbləri də ümumi olmalıdır. Səbəb-nəticə analogiyasında mühakimələrin strukturu şək.3-də (2) göstərilmişdir.

Misal olaraq elektrik, maqnit və optik hadisələr arasında Faradey analogiyasını göstərmək olar: kristallarda optik anizotropiya müşahidə edilir, deməli, kristallar elektrik və maqnit sahələri üçün də anizotropluğa malik olmalıdırlar.

Bu analogiya iki funksiyayı yerinə yetirir: yaradıcı və sistemləşdirici. D.Didro belə analogiya haqqında yazır: "Fizikada bizim biliklərimizin hamısı analogiyaya əsaslanır: əgər nəticələrin oxşarlığı onların səbəblərinin eyniliyi haqqında nəticə çıxarmaq hüququ verməsəydi, görəsən bu elm necə olardı?" [11, s.77].

Xassə analogiyasının ən çox yayılmış şəkli tətbiqi analogiyadır. Onu Aristotel təbiət hadisələrinin dərk edilməsində geniş istifadə etmiş və paradiqma analogiyası adlandırmışdır. Bu ad tərcümədə "nümunə əsasında nəticə" deməkdir, ona görə rahatlıq üçün tətbiqi analogiya adından istifadə edilir.

Onun mahiyyəti belədir: əgər, bir obyekt digəri ilə bir neçə eyni həlledici xassəyə malikdirsə, onların əlavə bir eyni xassələri də ola bilər. Tətbiqi analogiyaya görə mühakimələrin strukturu şək.3-də (3) göstərilmişdir.

Tətbiqi analogiyanı problemlərin həllində, axtarış yolu ilə yeni materialın öyrənilməsində istifadə etmək olar. Biliklərin bu cür mənimsənilməsi tələbələrə müstəqil mühakimə aparmağa təhrik edir.

İndi münasibət analoqlaşdırılmasına baxaq: illüstrativ, uyğunluq, struktur-funksional və sistemləşdirici. Illüstrativ analoqlaşdırma bundan ibarətdir: müəyyən predmet və ya hadisə illüstrativ modelin köməyi ilə dərk edilir; bu modeldə müxtəlif xassələr mücərrədləşdirilərək ümumi münasibətlər saxlanılır.

İllüstrativ model təkcə təbiət hadisələri deyil, süni yolla da yaradıla bilər. Müasir fizikada hadisə və proseslərin nəzəri modelləri, prosesləri əks etdirən riyazi ifadələr geniş tətbiq edilir. Analoqlaşdırmanın bu şəkli öyrənilən materialın anlaşılma olmasını təmin edir (daha konkret təsəvvürlərin yaranmasına kömək edir) və fərziyyə irəli sürülməsində, problemlərin həllinə gətirir. Illüstrativ analoqlaşdırmaya görə mühakimələrin strukturu şək.3-də (4) göstərilmişdir.

Elektrik yüklərinin hərəkət qanunlarını öyrənərkən suyun axınına model kimi götürmək məqsəduyğundur. Axında səviyyələr fərqi elektrik gərginliyinə, vahid zamanda borunun en kəsiyindən keçən su kütləsi isə cərəyan şiddətinə analoqdur. Təlim prosesində illüstrativ analoqlaşdırma məlumatvermə və səmərəli olmaq funksiyalarını yerinə yetirir.

Münasibət analoqlaşdırılmaları sırasında uyğunluq analoqlaşdırması müəyyən yer tutur. Onun mahiyyəti bundan ibarətdir ki, münasibət bir sistemdən digərinə bu sistemlərin elementləri arasında mövcud olan hər hansı uyğunluğun əsasında köçürülür. Uyğunluq analoqlaşdırmasına görə mühakimələrin strukturu şək.3-də (5) göstərilmişdir.

Uyğunluq analoqlaşdırmasını o vaxt tətbiq etmək olar ki, obyektlərin elementləri arasında müəyyən münasibət uyğunluğu mövcud olsun. Bu analoqlaşdırma izomorfizm və homomorfizm analoqluğunu nəzərdə tutur. Bunların köməyi ilə analogiyaya görə əsas

qanunlara tabe olan və indiyə qədər məlum olmayan yeni anlayışlar daxil etmək olar. Məsələn, üç ölçülü fəzaya analoq olaraq n -ölçülü fəza anlayışı daxil edilmişdir; tənliklər nəzəriyyəsi-konsepsiyalar nəzəriyyəsi; analogiyaya görə onluq say sistemindən ikilik say sistemini asan başa düşmək olur və s.

L.D.Landau və E.M.Lifşits uyğunluq analoqlaşdırmasını kvant mexanikasıdan klassik mexanikaya limit keçidinin necə həyata keçirildiyini izah etmək üçün istifadə etmişlər. Bunun üçün onlar klassik və kvant mexanikası arasındakı münasibəti, dalğa və həndəsi optika arasındakı münasibətlə analoqlaşdırırlar [13].

Kvant mexanikasında elektron dalğa funksiyası ilə təsvir olunur və onunla elektronun koordinatı tapılır. Dalğa funksiyası xüsusi törəməli diferensial tənliyin həlli kimi tapılır. Dalğa optikasında elektromaqnit dalğaları elektrik və maqnit sahə vektorları ilə təsvir olunur və onlar da xətti diferensial tənliyin həlləridir (Maksvel tənlikləri).

Klassik mexanikada elektrona maddi zərrəcik kimi baxılır və onun trayektoriyası hərəkət tənliyi ilə müəyyənləşir. Həndəsi optikada işıq müəyyən trayektoriya - işıq şüası üzrə yayılır. Bu analoqluq belə nəticə çıxarmağa imkan verir: kvant mexanikasıdan klassik mexanikaya limit keçidi dalğa optikasıdan həndəsi optikaya keçidə analoqdur.

Tələbə axtarış prosesində uyğunluq analoqlaşdırmasının vasitəsilə onun üçün yeni olan anlayışı tapa və dərk edə bilər.

Təlimdə struktur - funksional analoqlar da vacib rol oynayır. Onların mahiyyəti bundan ibarətdir: strukturların oxşarlığından funksiyaların oxşarlığı və əksinə, funksiyaların oxşarlığından strukturların oxşarlığı nəticəsi alınır. Struktur- funksional analoqlaşdırmasına görə mühakimələrin strukturu şəkl.3-də (6) göstərilmişdir.

Analoq hesablama maşınları bu analoqluq əsasında qurulmuşdur. Belə qurğunun işi "Fizikadan Feynman mühazirələri" kitabında təsvir olunmuşdur: "Tutaq ki, avtomobil düzəldirik və onun çala-çuxurda nə dərəcədə titrəməsini bilmək istəyirik. Elektrik sxemi yığılıq, sxemdə induktivlik təkərlərin ətaləti, tutumlar təkərlərin elastikliyi, rezistorlar amortizatorların müqaviməti haqqında məlumat verir və s. Nəhayət, biz maşının bütün hissələrini sxemin elementləri ilə əvəz edirik. Sxemə generatora gərginlik verək. Uyğun kondensatordakı yükü ölçməklə təkərlərin yellənməsi haqqında məlumat ala bilərik. Tutaq ki, yükü ölçməklə avtomobilin çox güclü sil-kəlməsi qərarına gəldik. Rezistorun tutacağını fırlatmaqla amortizasiyanı idarə etmək olar və s. Beləliklə, bütün sazlamaları elektrik sxeminin köməyiylə aparmaq olar".

Hazırkı dövrdə sistemləşdirici analoqlaşdırmanın tətbiqi xüsusi məna kəsb edir.

Burada müqayisə olunan obyektlər arasındakı oxşarlıq ümumi prinsipdən, ümumi müddəadan çıxır və yəqin ki, təsadüfi yox, onların eyni təbiətli olmaları ilə şərtlənir, çünki analoq və öyrənilən obyekt eyni sistemə daxil olur. Sistemləşdirici analoqlaşdırma biliklərin dərinləşdirilməsini, anlayışların ierarxiyasının dərinədən dərk edilməsini təmin edir. Sistemləşdirici analoqlaşdırmaya görə mühakimələrin strukturu şəkl.3-də (7) göstərilmişdir.

L.İ.Mandelştam və N.D.Papaleksi müxtəlif təbiətli rəqslərin və dalğaların eyni baxımdan öyrənilməsinin məqsədəuyğunluğunu əsaslandırmaq üçün bu analoqlara müraciət etmişlər. L.İ.Mandelştamın sözlərinə görə, "məhz belə yanaşma rəqslər haqqında təlimə böyük məna və maraq verir. Bir oblastı öyrənərək, siz tamamilə başqa bir oblastdan intuisiya və bilik alırsınız. Siz uzağa gedən analoqlaşdırmalar apara bilərsiniz; optikada qaranlıq yerlər, mexanikada rəqslərin öyrənilməsi zamanı işıqlandırılmalı bilər və s." [15, c.429].

S.E.Kamenetckiy, S.P.Bondar qeyd edirlər ki, analogiyaya görə əqli nəticənin həqiqətə uyğunluğu müxtəlif dərəcədə ola bilər. Analogiyanın istifadəsinin elmi cəhətdən düzgün və metodik baxımdan məqsədəuyğun olması üçün aşağıdakı şərtlərin yerinə yetirilməsi zəruridir:

a) obyektlərin (hadisələr, proseslər) oxşar əlamətləri həlledici və sayları maksimal olmalıdır;

b) obyektlərin (hadisələr, proseslər) fərqli əlamətləri baxılan hadisələrin mahiyyətinə təsir etməməlidir və sayları minimal olmalıdır;

Bizim tədqiqatımız [1] göstərdi ki, müxtəlif şəkilli analoqlaşdırmalara görə

mühakimələrin quruluşunun öyrənilməsi və onlara fizikadan misallar seçilməsi tələbələrdə ümumi fizika kursunun təlimində analogiyadan istifadə etmək qabiliyyəti formalaşdırır. Bu yolla fiziki anlayış və kəmiyyətlərin sistemləşdirilməsi: ümumi fizika kursunun təlimində ağırlıq mərkəzini ənənəvi induktiv metoddan deduktiv metoda doğru sürüşdürməyə imkan verir; təlimin – əyanilik, sistemlilik və ardıcılıq, varislik, fənlərarası əlaqə kimi vacib prinsiplərinə əməl etməyə sövq edir; bir sıra bölmələrdəki təkrarlanmaları aradan qaldırır; fiziki hadisə və proseslərin mahiyyətinə daha dərin nüfuz etmək imkanı yaradır; mövzuların tədrisi ardıcılığını (ierarxiyanı) müəyyənləşdirir; fiziki analogiya cədvəllərindən əyani tədris vəsaiti kimi istifadə etmək imkanı verir; texniki fənlərin tədrisində də müəyyən nizam yaradır və bu fənlərin bir-biri və fizika ilə əlaqəsini aydınlaşdırır; tədris planlarının, proqramlarının və vəsaitlərin hazırlanmasını asanlaşdırır; ümumi fizika kursunun öyrənilməsi üçün nəzərdə tutulan vaxt büdcəsini azaltmağa imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Səfərov N.Y. Ali texniki məktəblərin fizika kursunun tədrisində analogiya metodunun sistemli tətbiqi (monoqrafiya) – Bakı, Elm, 2007, 122s.
2. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Yeni kurs. Bakı, Nurlan, 2007, 464 s.
3. Həsənov A., Ağayev Ə. Pedaqogika (dərslik). Bakı, Nasir, 2007, 496 s.
4. Каменецкий С.Е., Солодухин Н.А. Модели и аналогии в курсе физики средней школы. - М.: Просвещение, 1982.-223 с.
5. Махмутов М.И. Организация проблемного обучения в школе. -М.: Просвещение, 1977. - 240 с.
6. Вилькеев Д.В. Методы научного познания в школьном обучении. - Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1975. -321 с.
7. Оконь В. Введение в общую дидактику.-М.: Педагогика, 1990.-348с.
8. Пойя Д. Математика и правдоподобные рассуждения. - М.: Наука, 1961.-535 с.
9. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. - М.: Педагогика, 1981.-252с.
10. Уемов А.И. Аналогия и учебный процесс // Логика и проблемы обучения / Под ред. Б.В.Бирюкова и В.Г.Фарбера. - М.: Педагогика, 1977.-С.И-38.
11. Бондар С.П. Роль аналогії в проблемному навчанні // Питання проблемного навчання: Зб. наук. праць. - Київ: Радянська школа, 1978. - С. 70-86.
12. Альтшуллер Г.С. Творчество как точная наука. - М.: Сов. радио, 1979. - 175 с.
13. Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М. Квантовая механика // Краткий курс теоретической физики: Учебное пособие. - Москва: Наука, 1972. - Кн. 2. - 248 с.
14. Козел С.М. Физические аналогии // Квант. - 1975. - № 11. - С. 50-55.
15. Мандельштам Л.И. Полное собрание трудов. Т.5.- Москва: Изд-во АН СССР, 1950. - 450 с.

ÖZET

Fiziğin öğrenilmesinde analogiyanın yeri ve rolü

SEFEROV N. Y.

Bu makalede gösterilir ki, genel Fizik kursuna devam sürecinde analogiya: birinci olarak bir öğretim yöntemi gibi düşünülmelidir; ikinci olarak bilimsel bir bilgi yöntemi və üçüncü olarak da öğrencilerin kendi fizik kuramsal sorunlarını öğrenmek için bir araç gibi kullanılır.

Analogiyanın didaktik sınıflandırması hem de aklın yapısal modeli burada verilir.

Çeşitli problemlerin çözülmesinde öğrencilerin bilgilerinin geliştirilmesinde analogiya yön-teminin rolünün analizi gösterir ki, yüksekokul Fiziğinde analogiyanı daha

yaygın ve derin kul-lanmak vacıp ve amaca uygundur.Bugünkü modern metodolojik literatürde bu yöntem zayıf ve-rilir.

Öğrenciler analogiya yöntemini kullanarak kuralları birbirleriyle tartışır, kuralları analiz ederek, bu konudan önemli olanları seçerler, bu konuları sınıflandırır ve sistemleştirirler. Sonucunda genelleştirme yaparak zihinsel aktivitede geniş bir kullanım sağlarlar.

ABSTRACT

Place and role of analogy in learning physics

SAFAROV

N.

Y.

Shows that the analogy to the process of studying the general physics course can and should be considered, firstly, as a method of scientific knowledge, and secondly, as a teaching method, and thirdly, as a means by which students learn on their own theoretical problems of physics.

Shows the classification of didactic analogy, as well as the structural model of reasoning by analogy.

Analysis of the role of the method of analogy in solving various problems, the development of thinking, and in improving students' knowledge allows us to advance and justify the idea of the need for and feasibility of putting into practice the method of high school analogy widely and deeply than is reflected in the modern methodological literature. In applying the method of analogy, students compare the effects, perform an analysis of their characteristics are selected from these essential and inessential, classified and organize these symptoms, make generalizations and conclusions, i.e use a wide range of mental activity.

(9)
**ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ИПОТЕЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ КАК
СОСТАВНОЙ ЧАСТИ ЭКОНОМИКИ СТРОИТЕЛЬСТВА.**

**Асаф АГАЕВ Мирза оглы
Румелла ДЖАФАРОВА Телман кызы**

В условиях хронического недостатка государственных средств, традиционной задачей для органов власти всех уровней стало привлечение

внебюджетных денежных ресурсов в сферу жилищного строительства. Наиболее перспективным решением «квартирного вопроса» специалисты в области недвижимости считают развитие системы долгосрочного ипотечного кредитования.

Кардинальным образом изменилась структура вводимых в эксплуатацию жилых домов по формам собственности и инвестиционным источникам. Значительно увеличилась доля частного сектора, который составляет более 56%, а государство перестало быть основным участником на этом рынке.

Важным изменением государственной жилищной политики стала ориентация на развитие ипотечного кредитования. Тем самым она приобрела существенно большую социальную базу, поскольку благодаря ипотеке улучшение жилищных условий станет возможным для широких слоев населения.

При безусловной важности такого сдвига в государственной жилищной политике ее результаты пока остаются скромными из-за сложности на деле изменить систему инвестирования средств в строительство жилья и создать ипотечный рынок. В настоящее время проблема состоит в том, чтобы найти стабильный источник ресурсов для достижения динамичного развития жилищного строительства.

Жилье является дорогостоящим товаром длительного пользования. Его приобретение, как правило, не может производиться за счет текущих доходов потребителей. В большинстве стран мира приобретение жилья в кредит является не только основной формой решения жилищной проблемы для населения, но и базовой сферой экономической деятельности.

Слово "ипотека" впервые появилось в Греции в начале VI века до нашей эры и уже тогда было связано с обеспечением ответственности должника кредиторы определенными земельными владениями. Для этого оформляли обязательства, а на границе принадлежащей заемщику земельной территории ставился столб с надписью о том, что указанная собственность служит обеспечением претензий кредитора в наименованной сумме. На таком столбе, получивший название "ипотеки", отмечались все поступающие долги собственника земли. Позже для этой цели появились особые книги, называемые ипотечными.

В современной рыночной экономике роль ипотечного жилищного кредитования приобретает первостепенное значение. Проблема достаточной обеспеченности жильем остается острой социальной проблемой в Азербайджане. Современная государственная политика, наряду с прежней ориентацией на нужды социально незащищенных групп населения, расставляет новые акценты, концентрируя усилия и средства на направлениях, обеспечивающих решение жилищных проблем большей части работающего населения, располагающего средними доходами, накоплениями и имеющими жилье в собственности в результате бесплатной приватизации. Основным способом решения жилищной проблемы этой части населения должно стать долгосрочное ипотечное кредитование. Создание системы ипотечного кредитования позволит не только ускорить решение важнейшей социальной проблемы улучшения жилищных условий населения, но и через активизацию жилищного строительства окажет положительное влияние на макроэкономическую ситуацию в стране в целом.

Согласно анализу, можно сделать вывод, что на протяжении ряда лет развитие строительного комплекса в целом, и жилищного строительства в частности, в нашей стране продолжает оставаться одним из самых динамично развивающихся секторов экономики. Усугубляет ситуацию отсутствие достаточного опыта формирования рынка жилья в нашей стране, а также научных исследований, системно оценивающих различные аспекты в управлении жилищным строительством с использованием эффективного механизма инвестиционной политики.

Увеличение объемов жилищного строительства создает предпосылки для развития в нашей стране ипотечного жилищного кредитования.

Итак, подводя итог вышеизложенному, тщательно проанализировав все аспекты развития механизма жилищного строительства и жилищного кредитования, можно констатировать тот факт, что ипотечный бизнес, наряду с жилищным строительством в Азербайджане, носит перспективный, динамично развивающийся характер.

Задача государства для решения проблем ипотечного кредитования в Азербайджане в целом, заключается в поддержании платежеспособного спроса различных слоев населения на рынке жилья за счет создания условий для развития рыночных механизмов мобилизации внебюджетных ресурсов общества и направления их в кредитно-финансовую сферу посредством развития системы долгосрочного жилищного ипотечного кредитования, перехода от практики строительства жилья за счет бюджетных средств и его последующего бесплатного распределения к приобретению населением готового жилья на свободном рынке за счет собственных и кредитных средств.

Необходимо отметить, что за государством, безусловно, остается функция обеспечения жильем на условиях социального найма тех граждан, которые по уровню дохода не в состоянии приобрести жилье в собственность даже с помощью долгосрочного кредита и безвозмездных субсидий, покрывающих часть стоимости жилья.

Роль местных органов власти на данном этапе создания системы ипотечного кредитования является исключительно важной. Решение жилищной проблемы и координация деятельности всех субъектов рынка жилья в существенной мере зависит от деятельности органов исполнительной власти на всех уровнях.

Активная позиция органов исполнительной власти субъектов Азербайджанской Республики и органов местного самоуправления по созданию благоприятных условий для различных участников жилищного рынка не должна ограничиваться рамками бюджетной политики. Особое значение при этом имеет создание эффективной нормативной базы на региональном и местном уровне. Основная цель должна состоять в развитии норм, установленных государственным законодательством с тем, чтобы ускорить и упростить процедуры, связанные с совершением сделок купли-продажи, ипотеки, а также созданием эффективной системы государственной регистрации этих сделок и прав.

Таким образом, в рамках концепции развития системы ипотечного кредитования, необходимо создать целостную систему ипотечного жилищного кредитования, которая должна включать предоставление долгосрочных жилищных ипотечных кредитов коммерческими банками и иными кредиторами гражданам-заемщикам, а также механизм обеспечения кредиторов необходимыми долгосрочными ресурсами для кредитования.

В целом по результатам проведенного анализа факторов, оказывающих влияние на развитие инвестиционных механизмов жилищного строительства, состояния и тенденций развития жилищного строительства в Азербайджане и ипотечного кредитования как основного механизма финансирования жилищного строительства, можно сделать выводы:

- на состояние строительного комплекса в целом, и жилищное строительство в частности, значительное влияние оказывают такие факторы как объем выполненных строительных работ, рост индекса цен производителей в строительстве, увеличение доходов населения, которое ведет к повышению спроса на жилье и, следовательно, способствует росту объемов жилищного строительства. Кроме перечисленных факторов, существует еще один не менее важный показатель, который также оказывает действие на развитие жилищного рынка. Этот фактор — состояние первичного и вторичного рынков жилья, то есть вновь построенные квартиры и квартиры функционирующего приватизированного жилого фонда. Именно этот показатель определяет ценовую политику, характеризует показатели спроса и предложения на рынке жилищных услуг, что в свою очередь влияет на объемы жилищного строительства в стране.

- Все вышеописанные факторы взаимосвязаны, дополняют друг друга и оказывают непосредственное воздействие на состояние и тенденции развития жилищного рынка Азербайджана. Поэтому только качественный анализ всех критериев и факторов, характеризующих ситуацию на рынке недвижимости - макроэкономическая ситуация: уровень реальных доходов населения; тенденции в области жилищного строительства и состояние строительного комплекса; индексы цен первичного и вторичного рынка жилья - позволит максимально точно оценить состояние рынка жилищных строительных услуг Азербайджана и его регионов, в соответствии с этим разработать концепцию его дальнейшего развития.

- Современная азербайджанская действительность показывает, что на протяжении ряда последних лет развитие строительного комплекса в целом, и жилищного строительства в частности, в нашей стране является одним из самых динамично развивающихся секторов экономики.

- Увеличение объемов жилищного строительства создает предпосылки для развития в нашей стране ипотечного жилищного кредитования, которое является основным способом решения жилищной проблемы большей части среднеобеспеченного населения. Следовательно, создание системы ипотечного кредитования позволит не только ускорить решение важнейшей социальной проблемы улучшения жилищных условий населения, но и через активизацию жилищного строительства оказать положительное влияние на макроэкономическую ситуацию в стране в целом.

- Основным игроком, оказывающим непосредственное влияние на рынок жилищного строительства и развитие ипотечного кредитования, является государство. Без его участия практически невозможно создать эффективный, а главное работающий, механизм ипотеки, т.к. во-первых, государство должно выступать гарантом проводимых сделок; во-вторых, государство должно оказывать поддержку наиболее нуждающейся категории заемщиков, например, посредством субсидирования части процентной ставки; и, наконец, без государственного регулирования не может быть как такового существования рынка ипотечного кредитования, ведь именно органы государственной власти разрабатывают, рассматривают и принимают законы и подзаконные акты, без которых вообще невозможно развитие не одного рыночного механизма.

Ипотечное кредитование - предоставление кредитов на приобретение и строительство (реконструкцию) объектов недвижимости является формой кредитных отношений, выполняющей важные экономические и социальные функции, предполагающей взаимодействие многих рыночных субъектов. Самые крупные направления кредитования под недвижимость - ссуды на покупку и строительство жилья, на освоение земельных участков, под нежилые строения коммерческого и промышленного назначения.

При рассмотрении ипотеки как элемента экономической системы необходимо выделить три наиболее характерные ее черты: залог недвижимости выступает в роли

инструмента привлечения необходимых финансовых ресурсов для развития производства; ипотека способна обеспечить реализацию имущественных прав на объекты, когда другие формы (например, купля-продажа) в данных конкретных условиях нецелесообразны.

Особенно следует выделить функции ипотечного кредитования и особенности такого рода кредита, которые дают ему преимущество перед другими способами кредитования.

Можно выявить следующие отличительные особенности ипотечного кредита:

- Обязательность обеспечения залогом (причем в качестве залога может выступать и та недвижимость, для покупки которой берется ипотечный кредит).

Это означает, что в случае неисполнения заемщиком обязательств осуществляется обращение взыскания на жилье с последующей его реализацией, чтобы погасить задолженность заемщика по кредиту перед кредитором. Оставшаяся после погашения кредита сумма, за вычетом расходов, связанных с процедурой обращения взыскания и продажи жилья, возвращается бывшему заемщику.

Заемщик и все совершеннолетние члены его семьи дают нотариально заверяемое согласие на освобождение переданного в ипотеку жилого помещения в случае обращения на него взыскания. Передаваемое в ипотеку жилье должно быть свободным от каких-либо ограничений (обременений), не должно быть заложено в обеспечение другого обязательства.

- Длительность срока предоставления кредита:

Долгосрочные ипотечные жилищные кредиты предоставляются на срок от 3 и более лет (оптимально 20-25 лет). Благодаря длительному сроку погашения уменьшаются размер ежемесячных выплат заемщика.

- Большинство ипотечных ссуд носят целевой характер.

- Ипотечный кредит считается банковской операцией относительно низкого риска. К основным требованиям можно отнести следующее: сумма кредита, как правило, составляет не более 60-70 % рыночной стоимости покупаемого жилья; величина ежемесячного платежа по кредиту не должна превышать 30% совокупного дохода заемщика и созаемщиков (в том случае, если они имеются) за соответствующий расчетный период; при процедуре оценки вероятности погашения кредита, кредитор использует официально подтвержденную информацию о текущих доходах заемщика и созаемщиков.

Указанные стандарты и требования направлены на снижение рисков для кредитора и заемщика. Соблюдение четких стандартов и требований к процедурам предоставления и обслуживания кредитов является основой для надежного функционирования вторичного рынка ипотечных кредитов и привлечения средств частных инвесторов, в том числе через эмиссионные ипотечные ценные бумаги или облигации.

Главная цель развития долгосрочного ипотечного жилищного кредитования - создать эффективно работающую систему доступного по стоимости жилья азербайджанских граждан со средними доходами, основанную на рыночных принципах приобретения жилья на жилищном рынке за счет средств граждан и долгосрочных ипотечных кредитов. Создание указанной системы позволит увеличить платежеспособный спрос граждан и сделать приобретение жилья доступным для основной части населения; активизировать рынок жилья; вовлечь в реальный экономический оборот приватизированное жилье; привлечь в жилищную сферу сбережения населения и другие внебюджетные финансовые ресурсы; обеспечить развитие строительного комплекса; оживить экономику республики в целом.

Система долгосрочного ипотечного жилищного кредитования в Азербайджане должна опираться на международный опыт развития ипотечного кредитования, быть адаптирована к Азербайджанской законодательной базе, учитывать макроэкономические условия (характерные для переходной экономики), ограниченную

платежеспособность населения, высокую инфляцию. Система ипотечного жилищного кредитования должна опираться, в первую очередь, на эффективное использование привлеченных финансовых ресурсов граждан, коммерческих банков-кредиторов, инвесторов, и в меньшей степени финансирования со стороны государственного бюджета. Темпы и масштабы развития системы ипотечного жилищного кредитования в регионах должны определяться объективной экономической ситуацией в стране, платежеспособным спросом на жилье и его предложением, а также наличием (или отсутствием) необходимой нормативно-правовой базы и инфраструктуры.

Ипотечным является кредит, предоставляемый в денежной форме под залог объекта недвижимости с целью покупки (строительства) недвижимости. Таким образом, приобретаемый объект становится объектом залога. Сущность ипотечного кредита состоит не просто в предоставлении недвижимости в качестве обеспечения, оформляемого специальным документом, договором ипотеки, закладной, а в его целевом использовании - приобретении или строительстве недвижимости.

Исходя из определения ипотечного кредита и ряда его особенностей, можно выделить следующие его специфические черты:

- требования кредитора обеспечены недвижимым имуществом;
- ипотека возникает только тогда, когда залогодатель обладает предметом ипотеки на правах частной собственности;
- ипотека существует только на определенный срок и в размере требования;
- ипотека носит долгосрочный характер (кредит выдается, как правило, на 10-25 лет);
- выделяемая ссуда значительна по сумме;
- ссуда под недвижимость выдается в размере значительно меньшем, чем рыночная стоимость объекта ипотеки, как правило, 40-70%.

Остальная часть идет на покрытие судебных издержек и других расходов кредитора, связанных с продажей, реализацией объекта ипотеки в случае, если требование (кредитный договор) не будет выполнено; сам залог (заложенная недвижимость) остается в руках должника до окончания срока кредитного договора.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон Азербайджанской Республики «Об ипотеке» Бюллетень бизнесмена, 2005, 6 (500).
2. Указ Президента Азербайджанской Республики от 22 декабря 2005 года, утвержденный «Положение об Азербайджанском ипотечном фонде при национальном банке Азербайджанской Республики и Правила выдачи ипотечных кредитов за счет средств Азербайджанского ипотечного фонда при Национальном банке Азербайджанской Республики».
3. Шакаралиев А.Ш., Асуал А.Н., Денисов И.В., Оруджев Г.К. и др. Экономика недвижимости. Учебник для вузов.-Б.:Изд. «Игтисад Университети».-2004,с.420.
4. Ширалиев В.М., Новрузова А.М. Развитие рынка жилья в Азербайджане. Баку - «Нурлан» - 2005, с.154.
5. Ширалиев В.М., Мовсумова М.А. Формирование рынка недвижимости и ее оценки. Баку-«Нурлан» -2005, с.156.

(10)
**TİKİNTİ MATERIALLARI İSTEHSALI MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İSTEHSAL -
TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİNDƏ İDARƏETMƏNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ.**

Doç. Dr. Hüseyn HƏSƏNOV⁸⁹

Yerinə yetirilmək üçün qəbul edilmiş strategiyanın həyata keçirilməsi müəssisənin bütöv bir vahid kimi fəaliyyət göstərən bütün bölmələri qarşısında dayandığı zaman, müəssisə rəhbərləri (menecerlər) bu mürəkkəb mexanizmin bütün elementlərinin necə düzgün və səmərəli əlaqələndirilməsi problemini həll etməlidirlər.

Bu problemə iki nöqteyi – nəzərdən yanaşmaq olar: struktur və davranış.

Struktur nöqteyi – nəzərdən yanaşmada müəssisədə istehsal vəzifələri, həmçinin müəssisə çərçivəsində səlahiyyətlərin və məsuliyyətlərin bölünməsi üsulu kimi baxmaq olar.

Davranışa görə yanaşmada isə tədqiqatın mərkəzində insan dayanır. Müəssisənin strukturunun nə qədər dəqiq işləməsindən asılı olmayaraq, fəaliyyət ilk növbədə bu müəssisənin tərkibinə daxil olan işçilərlə, daha doğrusu onların bacarığı və əməyə maraqları (mativasiya) ilə müəyyən ediləcəkdir.

Məlumdur ki, 1997 – ci ildən başlayaraq Azərbaycanda tikinti materialları sənayesi müəssisələri özəlləşdirməyə açıq elan edildi və hazırda, vaxtilə Azərbaycan Tikinti Materialları Sənayesi Nazirliyinin tərkibində kompleks halında fəaliyyət göstərən 120 – dən çox istehsal müəssisənin 97,2% - i müxtəlif profilli kiçik müəssisələr, yaxud Səhmdar Cəmiyyətləri halında fəaliyyətlərini davam etdirir. Bütün istehsal müəssisələrində olduğu kimi tikinti materialları istehsalı müəssisələrində də idarəetmə işi əsasən üç səviyyədə həyata keçirilir: baş menecerlər, bölmə menecerləri və menecerlər.

Baş menecerlər adı altında müəssisədə məsələnin rəhbəri olub – olmasından asılı olmayaraq müəssisədə məsələnin qoyuluşuna və siyasətinin formalaşmasına, planlaşdırma və təşkil etmə, nəzarət və idarəetmə ilə bağlı olan məsələlərə cavabdehlik daşıyan bütün menecerlər (rəhbərlər) başa düşülür.

Çox vaxt “ yuxarı rəhbərlik və ya yuxarı müdiriyyət ” kimi terminlər da işlədilir ki, bu ad altında da prezident, direktor, direktorlar Şurasına daxil olan və ya digər vəzifəli şəxslər nəzərdə tutulur. Baş menecerlərin funksiyalarının xarakteri şirkətin (müəssisənin) ölçülərinin dəyişməsi və onlar tərəfindən həll edilən məsələlərin çətinlik dərəcəsindən asılı olaraq dəyişir ki, buraya həm də xarici mühitində müvafiq təsiri vardır.

Şirkətdə (müəssisədə) baş menecerlərin təşkilati funksiyalarına əsasən bunlar daxildir:

- müəssisənin fəaliyyət strategiyasına uyğun olaraq ən əlverişli təşkilat strukturunun formalaşdırılması (işçilərin istehsal tələblərinə cavab verməsi);

- müəssisədə idarəetmə və planların reallaşdırılmasının, bütün işçi qrupları üçün istehsal öhdəliklərinə çevrilməsi və işçilərin keyfiyyətlə yerinə yetirilməsinin stimullaşdırılması;

- nəzarət, yəni müəssisə strukturunun bütün elementləri tərəfindən istehsalın (işin, xidmətlərin) lazımi səviyyədə yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi (kəmiyyət və keyfiyyətə). Bu zaman işin (xidmətlərin) nəticələrinin təhlili zamanı alınan məlumatlarla müvafiq planlar, standartlar və normativlər arasında əks əlaqə təmin edilməlidir.

- koordinasiya (əlaqələndirmə), yəni müəssisənin hər bir struktur elementinin bütün səylərinin vahid bir kompleksdə (təmdə) birləşdirilməsi. Bu zaman koordinasiyanın lazımi səviyyədə həyata keçirilməsi dəqiq informasiya (rabitə) sisteminin olmasını nəzərdə tutur.

⁸⁹ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti'ndə Ögretim Üyesi, Doç. Dr., Bakı/AZERBAIJAN.

Bölmə (şöbə) səviyyəli menecerlər, müəssisənin ümumi vəzifələrinə və məqsədlərinə uyğun olaraq məsələnin və məqsədlərin qoyulması; bölmə (şöbə) işinin təşkili (vəzifələrin bölgüsü, münafişələrin tənzimlənməsi və s.); planların yerinə yetirilməsi üzrə istehsal fəaliyyətinin idarə edilməsi; işçilərin keyfiyyətli işinin stimullaşdırılması və bölmə daxilində istehsal prosesinin əlaqələndirilməsində lazımi informasiyalarla təmin edilməsi kimi məsələlərin həlli ilə məşğul olurlar.

İstehsal səviyyəli menecerlər. Məlumdur ki, baş menecerlərlə bölmə səviyyəli menecerlər arasında yeganə əhəmiyyətli fərq səlahiyyət və məsuliyyət və məsuliyyətin miqyası və həddlərində, detallaşdırma dərəcəsindədir. İstehsal menecmenti özündə yuxarıda göstərilən bütün funksiyaları ehtiva edir və müəssisənin hər bir üzvü tərəfindən öz bacarıq və səriştəsi həddində yerinə yetirilə bilər. İstehsal səviyyəli menecerlər müəssisədə minimum bölməyə cavabdeh işçi kimi təsnif edilsədə, əslində menecment funksiyası nəzarətçilər (müfəttişlər), ustalar (briqadirlər) yəni menecer adlandırdığımız bütün şəxslər (işçilər) tərəfindən həyata keçirilə bilər. Başqa sözlə müəssisə fəaliyyətində vəzifəsindən asılı olmayaraq hər kəsin menecer (idarəedici) olması lazım gəlir.

Məlumdur ki, menecment fiziki işin üstündən təşkil etdiyi və işçinin maşına funksional əlavə olduğu dövrdə yaranmışdır. Müasir dövrdə, əqli əməyin üstünlük təşkil etdiyi bir vaxtda müəssisələrdə əmək fəaliyyəti yeni təfəkkürlü kadrların seçilməsi və idarə ilə bağlıdır. Qəribəlik ondadır ki, məhsul istehsalında (iş və xidmətlərin göstərilməsində) XX əsrin ortalarından daha çox diqqəti cəlb etməyə başlayan, getdikcə sürətlənən texnoloji inkişafdan fərqli olaraq menecmentin uzun müddət qüvvədə olan bəzi formaları öz əhəmiyyətini itirir və müəssisənin idarə edilməsinə uyğun yeni mexanizmlər yaranır. Ümumiyyətlə, istehsal müəssisələrində idarəetmə fəaliyyəti problem kimi bir neçə dövrü əhatə edən məqamlarla əlaqədardır və bu məqamlar konkret şəraitdən asılı olaraq dinamik vəziyyət olur.

Məqamlardan birincisi ondan ibarətdir ki, öz varlığı ilə hər müəssisənin fəaliyyətini canlandıran nümunəvi kadrlarları hər bir müəssisə fəaliyyətində arayıb tapmaq mümkündür. Buna baxmayaraq bəzi hallarda idarəetmə fəaliyyətində üstünlük xarici mütəxəssislərə və ya Avropa təhsilli menecerlərə verilir. Maraqlı burasıdır bu zaman əksər hallarda gözlənilən nəticə alınmır, çünki bu mütəxəssislər öz sahələrini nə qədər yüksək səviyyədə bilsələrdə, yerli şəraiti bilmədikləri üçün idarəetmənin bütün sistemini yerli şəraitə uyğun qura bilmədikləri səbəbindən müəssisədə istehsal və biznes fəaliyyətində riski daha da artırır.

İkinci məqam ondan ibarətdir ki, müəssisə “inanılmış (sınanmış) işçilər” qrupuna malik olmaq istəyir. Belə işçilər müəssisədə kollektiv maraqları tapdalar, obyektiv olmaqla yalnız öz mənafeələrini deyil, müəssisə kollektivinin maraqlarını qorumağı özlərinə vəzifə borcu hesab edirlər. Bu vəziyyət müasir şərait üçün çox səciyyəvidir.

Müəssisə fəaliyyətində digər bir məqam müəssisədə çalışanları “insani ləyaqəti və daxili ələminə görə” qiymətləndirməyə qadir olan rəhbərin işçiləri çox həssaslıqla duya bilməsidir. Müasir şəraitdə işçilərin şəxsi keyfiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif sahələri əhatə edən yüksək obyektivlik meyarlarına malik test üsulları tətbiq edilsə də, elə amillər var ki, onları testləşdirmək mümkün deyil. Belə ki, işçi seçimində nə qədər test, attestasiya və ya sorğulardan istifadə edilsə də inamı (etibar) hər hansı bir kəmiyyət göstəricisi ilə ifadə etmək çətindir, onu ancaq dərk etmək mümkündür. Odur ki, işçi (kadr) haqqında məlumatın əsas hissəsini rəhbər işçinin özü ilə bilavasitə ünsiyyətdə olduğu zaman əldə edə bilər.

Başqa bir məqam isə istehsal prosesində eynicinsli məhsullar istehsal edən, eyni bir bazara çıxan, eyni bir ərazidə yerləşən və ya konkret bir ərazidə yerləşən istehlakçılara xidmət göstərən ayrı – ayrı müəssisələr yaxud müəssisələr qrupunun operativ istehsal fəaliyyətində informasiyaların (məlumatların) müəssisə üçün tələb olunan səviyyədə olmaqla yanaşı, həm də istehsalın (iş və xidmətlərin) yüksəltmək məqsədilə müəssisəni çıxmaq istədiyi bazara, əraziyə yaxınlaşdırmaq üçün ən vacib

məhsullara (materiallara) olan ehtiyacı əvvəlcədən dəqiqləşdirməklə məlumatlar bazasının yaradılması çox əhəmiyyətlidir. İnformasiya və məlumatların dəqiqliyi idarəetmə prosesində qərar qəbul etmə səlahiyyətlərini (məsuliyyət, cavabdehlik həddi gözlənilməklə) idarəetmə sisteminin aşağı mərhələlərinə verilməsinə imkan yaradır.

İstiqamətlənmə prosesində yeni idarəetmə üsullarının formalaşmasına müəssisədaxili idarəetmə də əmək bölgüsünün daha da genişləndirilməsinə səbəb olur. Müəssisənin təşkilati quruluşunun təməmilə müasir icrarxik qaydada təşkil olunması və idarəetmə fəaliyyətilə bağlı məsuliyyət idarəetmə aparatının müxtəlif səviyyələri arasında mütənasib bölüşdürülməlidir. İdarəet – mədə bu cür bölüşdürmə rəhbərin və mütəxəssisin məsuliyyətinin daha da dərinləşməsinə və ixtisaslaşmasına gətirib çıxarır. Bununla yanaşı bəzi hallarda müəssisələrdə əmək proseslərinə nəzarət etmək və əsas istimətlərdə idarəetmə fəaliyyətində integrasiyanı təmin etmək heç də asan olmur.

Müasir idarəetmə sistemlərinin təhlili göstərir ki, müəssisənin idarəetmə aparatında mütəxəssis və rəhbərdən ibarət olan müxtəlif qərargah xidməti bölmələri müəssisə bölmələri müəssisə səviyyəsində, bölmə daxilində və hər bir ayrıca istehsal prosesi dairəsində təkrarlanır ki, bu da idarəetmə strukturunda mürəkkəbləşməyə və təkrarçılığa səbəb olur. Bütün informasiya axınları və idarəetmə qərarları ilə bağlı məsələlər ancaq şaquli əlaqələr üzrə qurulduqda, müəssisədə üfiqi əlaqələr üzrə təsirli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi imkanları məhdudlaşır.

Tikinti və tikinti materialları istehsalı müəssisələrində istehsalın idarə edilməsində vacib amillərdən biri də idarəetmə zamanı cavabdehli səlahiyyət dairəsinin müəyyən edilməsidir, yəni rəhbər vəzifə bölgüsünə uyğun istehsal – təsərrüfat fəaliyyətinin yalnız onun vəzifə təlimatlarında göstərilən tərəflərinə görə cavabdehlik və ya məsuliyyət daşıyır. Bu bölgünün əsas üstünlükləri ondan ibarətdir ki, bu halda idarəetmədə hər bir bölmənin fəaliyyətinin nəticəsi ayrılıqda kəmiyyətə qiymətləndirilə bilər (sexlərdə və ya sahələrdə istehsal avadanlıqlarına texniki xidmət və təmirin təşkili işi, texnoloji proseslərin təşkili, məhsulun keyfiyyəti, istehsal xərcləri, nəzərdə tutulmayan boşdayanmalar və s. konkret göstəricilərlə qiymətləndirilir).

Müəssisələrdə istehsal fəaliyyətinin idarəedilməsinin ahəngdar təşkili, innovasiya fəaliyyəti, bazar rəqabəti və s. təsvirlər müxtəlif parametrlər üzrə ardıcıl artıqda və inkişaf mühiti davamlı olduqda istehsal fəaliyyətində əldə ediləcək müvəffəqiyyətlər barədə düşünmək olar. Belə ki, müəssisədə istehsal olunub bazara çıxarılan tikinti materiallarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə nail olmaq üçün, məhsulun keyfiyyət göstəricilərinin daim təkmilləşdirilməsi, istehsalatda itkilərin və zay məhsulların azaldılması, tullantısız istehsalın və daşınmaların təşkili işinin yaxşılaşdırılması, həmçinin müasir tələblərə cavab verən tikinti materiallarının istehsalına qısa zaman kəsiyində nail olmasına dövrümüzün vacib məsələlərindəndir. Belə vəziyyətdə müəssisə öz istehsal – təsərrüfat fəaliyyətinin istənilən istiqamətdə inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün müvafiq qərargah və yaxud funksional xidmət bölmələrinin yaradılması nəticəsində nail ola bilər. Bu isə müəssisədə istehsal və digər təsərrüfat göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına təkan verəcəkdir ki, nəticədə bölmədən kənar əməkdaşları bu işə cəlb etmək ehtiyacını aradan qaldırır.

Bəzən müəssisə istehsal – təsərrüfat fəaliyyətində bazarda öz müvazinətini saxlamaq üçün istehsalın bir neçə parametrini (əmək məhsuldarlığını artırmaq, boş dayanmaları azaltmaq, rəqabətliliyini yüksəltmək, istehsal ehtiyatlarına qənaət, zay məhsulları azaltmaq və s.) eyni zamanda nəzərə cərpacaq qədər dəyişdirmək məcburiyyətində qalır. İstehsalda eyni zamanda müxtəlif səviyyəli təkmilləşdirmələrin idarəetmə aparatı tərəfindən həyata keçirilməsi müəssisə şəraitində müasir analoji idarəetmə təcrübəsinə əsaslanmaqla reallaşdırıla bilər. Bu isə öz növbəsində müəssisədə istehsal – təsərrüfat fəaliyyətində istehsal elementlərinin dəyişdirilməsinin həmin

sahələrdə texniki – təşkilati və idarəetmə mərhələlərində əsaslı dəyişikliklərin aparılmasını nızırı almağı zəruri edir.

Qərb istehsal müəssisələrinin fəaliyyətini öyrənən bir çox mütəxəssislər müəyyən etmişlər ki, müəssisənin hər hansı bir idarəetmə aparatı bölməsinin işinin təkmilləşdirilməsi müəssisənin digər bölmələrinin də işinə müsbət təsir edir. Yəni, müəssisədə fəaliyyətdə müəyyən yeniliklərin və təkmilləşdirmələrin zamanı idarəetmə aparatı bölmələrini eyni zamanda səfərlər etməklə, əməkdaşlar və mütəxəssislərin potensial gücünü eyni bir məqsəddə yönəltməklə bütöv istehsal – təsərrüfat fəaliyyətində müsbət dəyişiklərə nail olmaq olar.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, çox vaxt yeni texnologiyaların, yeni məhsulların (materialların) mənimsənilməsi və ya bu tipli tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı müəyyən anlaşılmamazlıqlar yarana bilər ki, bunun da əsas səbəblərindən biri müəssisənin idarəetmə aparatı bölmələrinin bir – birindən müəyyən təşkilati maneələrlə ayrılmasıdır. Bu anlaşılmamazlıqların “ağrısız” aradan qaldırılması və qarşılıqlı münasibətlərin lazımı səviyyədə saxlanması hər bir idarəetmə mütəxəssisinin daima diqqətdə saxlamalı olduğu vacib bir məsələdir.

Müasir şəraitdə müxtəlif tikinti materialları istehsal edən müxtəlif ölçülü istehsal müəssisələri iqtisadi münasibətlər yönündən idarəetmə probleminin həllinə fərqli yanaşma nümayiş etdirirlər. Bununla belə bu yanaşmalar əsasən iki oxşar cəhət ətrafında birləşir: müəssisədə müxtəlif idarəetmə bölmələrinin əməkdaşları arasında baş verən anlaşılmamazlıqların aradan qaldırılması və müəssisə istehsalın idarə edilməsinin təşkilati zamanı əmələ gələn müəssisədaxili təşkilati idarəetmə pillələrinin minimuma çatdırılması.

Bu məsələnin həllinə də müxtəlif rəhbərlər tərəfindən fərqli yanaşmalar mövcuddur. Belə ki, bəzi müəssisə rəhbərləri məsələnin həllini, müxtəlif düşüncə tərzinə malik müəssisələrə rəhbərlik etmək bacarığı olan, hərtərəfli inkişaf etmiş istedadlı liderlərin tapılmasında, digər qism rəhbərlər isə müəssisənin idarə edilməsinin təşkilati strukturunun yenidən qurulmasında, başqa biri isə müəssisədə müxtəlif bölmə mütəxəssisləri arasında əməkdaşlığı stimullaşdırmaqla idarəetmə mədəniyyətinin daima təkmilləşdirilməsində görürlər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün yanaşmalar mütəxəssislər tərəfindən geniş tədqiq edilərək, əməkdaşlığın stimullaşdırılması yanaşmasının daha da çox üstünlüyə malik olması qənaətinə gəlinmişdir. Çünki, müəssisənin bütün istehsal – təsərrüfat fəaliyyəti çərçivəsində idarəetmədə səmərəliliyin yüksəldilməsi, zaman baxımından idarəetmənin müxtəlif həlqələri arasında qacılıqlı fəaliyyəti də istənilən halda məqsədyönlü təşkil olunmalıdır.

Tikinti materialları istehsalı müəssisələrində işin ahəngdar təşkil edilməsi, növbələr üzrə istehsalın sabitliyinə nail olunması hamının maraqlarına cavab verən məqsəddə çatmaq və kollektiv fəaliyyətin uğurlu olması üçün müəssisənin rəhbərləri, mütəxəssis və işçiləri öz istəklərinə uyğun deyil, onların bildiyi, bacarığı və işçi keyfiyyətlərinə uyğun seçməlidirlər.

Başqa sözlə müəssisənin idarəetmə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri vaxtında formalaşdırılması, özünün intuisiya və təcrübəsi ilə vaxtında xarici mühitdə nə baş verdiyini duyan, düzgün qərarlar qəbul edə bilən menecerlər kollektivi yaradılmalı, hər bir iştirakçıdan dəqiq – düzgün qərarlar qəbulunu tələb edən bazarda düzgün təhlil və optimal qərarların qəbulunu sürətlə həyata keçirə bilən idarəetmə kollektivi formalaşdırılmalıdır. İdarəetmə qərarlarının qəbulu təmkinli və yerinə yetirilə bilən olmaqla, məntiqi bünövrə üzərində qurulmalıdır. Kollektivin idarə edilməsində müasir yanaşma prinsipləri elə təşkil edilməlidir ki, qrup halında işləyən bütün işçilərə idarəetmə qərarlarının qəbulu zamanı bərabər imkanlar yaradılsın.

Tikinti materialları istehsalı müəssisələrində işçilərin istehsala yaradıcı münasibəti görülməli iş görə onların sərbəstliyi və cavabdehliyini şərtləndirməlidir. Bu isə öz növbəsində müəssisədə idarəetmə qərarlarının qəbulunda fəal iştirak etmək,

əməyin nəticisini daha da yüksəltmək və bununla bağlı işçiləri yeni məna kəsb edən mühüm idarəetmə üsullarını düşünüb tətbiq etməyə daha da maraqlı edər. Bu üsulların işlənilib hazırlanmasında müəssisədə çalışan işçinin təhsil səviyyəsi, peşəkarlığı, şəxsi mədəniyyəti və işçi etikası ciddi surətdə nəzərə alınmalıdır. İşçilər müəssisənin ən qiymətli sərvəti və ehtiyatı olduğu üçün hər bir işçinin fərdi inkişafı diqqətdə saxlanılmalı, müəssisənin məqsədlərinə uyğun iş rejimi təşkil edildikdən istehsal və satış proseslərinə rəhbərlik edən kadrların bir – birini yaxşı anlaması və bir tam kimi çalışmasına nail olunmalıdır. Müasir bazar münasibətləri ilə tənzimlənən indiki şəraitdə bu bölmələrin fəaliyyətlərinin qarşılıqlı anlaşma halında təşkil edilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tikinti materialları müəssisələrinin idarəetmə fəaliyyətinin ahəngdarlığında digər bir xüsusiyyət isə idarəedicilərin müəssisənin istehsal – təsərrüfat tələbatlarını dərinlən bilməsi və bununla əlaqədar fəaliyyətini digər bölmələrlə inteqrasiyada nəzərdən keçirilmələridir. Bunun nəticəsində kollektiv üzvlərinin istehsal və biznesə cəlb edilməsi, işçilərin öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərin və məsuliyyətin dərk edilməsi, əmək potensialının inkişafı və mülayim psixoloji iqlimin yaradılması hər vasitə ilə yeni səviyyə qaldırılır. Bazar münasibətləri şəraitində müəssisədə işçi resurslarını idarə edən istehsal – təsərrüfat qərarlarının qəbulunda daima fəal iştirak etməli və müəssisənin fəaliyyətinə uyğun konsepsiyayı təkmilləşdirməklə konsensus şəraitində işləməyə çalışmalıdırlar.

Tikinti materialları istehsalı müəssisələrinin istehsal – təsərrüfat fəaliyyətində nəzarət funksiyası müəssisənin bütün idarəetmə prosesinin çox vacib mərhələsi olub, özündən əvvəlki idarəetmə fəaliyyətləri ilə (planlaşdırmaq, təşkil etmək, motivləşdirmək) hərəkətə gətirilir və bu zaman özünəməxsus sosial – iqtisadi əhəmiyyətli dairəvi hərəkət yaranır. Müasir iqtisadi münasibətlər və sosial mühitə yaxından bələd olan ixtisaslı rəhbərlik öz iş vaxtının əsas hissəsini müəssisədə planlaşdırma və nəzarət işinə sərf edirlər. Odur ki, müəssisə üzrə idarəetmə fəaliyyəti prinsipial məsələlərin həlli ilə bağlı olub, istehsal – təsərrüfat fəaliyyətinin bütün mərhələlərində rəhbərlik tərəfindən fasiləsiz həyata keçirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Q.R.Qeybullayev. “İnşaata iqtisadiyyatı”. Bakı – 2008.
2. Q.R.Qeybullayev və b. “Tikintinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi”. Bakı – 2001.
3. T.Ə.Quliyev. “Menecmentin əsasları”. Bakı – 2001.
4. İ.M.Mahmudov və b. “İqtisadi təhlil”. Bakı – 2006.
5. İ.Ə.Mehdiyev. “Tikintinin iqtisadiyyatı”. Bakı – 2005.
6. S.Q.Cümşüdoğ. “Müəssisə iqtisadiyyatı”. Bakı – 2010.
7. Q.R.Qeybullayev. “İdarəçiliyin – menecmentin əsasları”. Bakı – 2004.

H.K. Həsənov.

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat

Universiteti

Xülasə

Tikinti materialları istehsalı müəssisələrinin istehsal – təsərrüfat fəaliyyətində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi xüsusiyyətləri.

Məqalədə müasir şəraitdə tikinti materialları istehsalı müəssisələrində idarəetmənin (menecmentin) təkmilləşdirilməsi, menecerlərin strateji, sosial və peşəkarlıq fəaliyyətlərini artırmaqla istehsal – təsərrüfat fəaliyyətində yeni nəəliyyətlərə çatmaları ilə bağlı müəyyən məqamlar araşdırılmışdır.

(11)
XƏZƏR DƏNİZİNƏ AXAN AZƏRBAYCAN ÇAYLARININ SÜLB AXIMI
R. A. İSMAYILOV⁹⁰

ABSTRACT

Many factors influence to sediment yield of rivers flowing into Caspian Sea within the territory Azerbaijan. The chemistry of bedrock and surficial geology and the drainage characteristics of soils can determine whether natural waters are acid or alkaline, sediment-laden or clear, high in heavy metals and dissolved salts or relatively free of those constituents. Physical processes like erosion can add large quantities of suspended sediment to waters of rivers flowing into Caspian Sea within the territory Azerbaijan.

Sediment yield directly affects virtually all water uses. Fish survival, diversity, and growth; recreational activities such as swimming and boating; municipal, industrial and private water supplies; agricultural uses such as irrigation and livestock watering; waste disposal; and general aesthetics-all are affected by the physical, chemical, biological and microbiological conditions that exist in watercourses and in subsurface aquifers.

Azərbaycan ərazisindən Xəzər dənizinə axan çay sularının əhalinin və xalq təsərrüfatı sahələrinin su təminatında rolu ildən ilə artır. Bu baxımdan Xəzər dənizinə axan Azərbaycan çayların sularının keyfiyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi və onların antropogen amillərin təsiri altında dəyişmələrə məruz qalmalarının elmi cəhətdən tədqiqi və ümumiləşdirilməsi vacibdir. Xəzər dənizinə axan Azərbaycan çaylarının sülb axımının formalaşması ərazinin fiziki-coğrafi şəraiti ilə sıx bağlıdır. Sülb axımının formalaşmasına hövzənin geoloji şəraiti böyük təsir göstərir. Ərazinin topaq örtüyünün kimyəvi tərkibindən aslı olaraq oradan axan çay sularının tərkibində həll olmuş duzlar əmələ gəlir. Belə ki, çaylar torpaqda və qurumda olan duzları həll edərək ionlarla zənginləşir. Çay sularının hidrokimyəvi tərkibinin formalaşmasında qida maddələrinin rolu da böyükdür. Ümumiyyətlə, çayların hidrokimyəvi rejimi bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan kompleks amillərin təsiri altında formalaşır. Bu təsir nəticəsində çayların kimyəvi göstəriciləri bir hidrometrik məntəqədən digərinə keçən zaman dəyişmələrə məruz qalır. Bütün bunlar göstərir ki, suyun minerallaşması və ion tərkibinin çayların ümumi formalaşma şəraiti ilə bərabər ona təsir edən təbii və antropogen amillərin də nəzərə alınması zəruridir.

Xəzər dənizinə axan Azərbaycan çayları kimyəvi tərkibinə görə müxtəlif tiplərə aid edirlər ki, bu da öz növbəsində hövzənin yerli şəraitinin ion tərkibinə və çay sularının minerallaşmasına təsiri ilə bağlıdır. Xəzər dənizinə axan Azərbaycan çayları kimyəvi tərkibinə görə aşağıdakı tiplərə bölünür (2, s. 24):

✓ Kalsium qrupuna aid olan hidrokarbonatlı sular, xüsusilə kalsium qruplu. Kür və Araz hövzələrinin bir çox çaylarına, həmçinin Lənkəran təbii vilayətinin mərkəzi və cənub hissələrinə səciyyəvidir. Bu çayların minerallaşması ilin müəyyən dövründə qar ilə örtülü olan çayın yuxarı hissəsindən (200 mq/l) mənsəbinə doğru (500-600 mq/l qədər, bəzən daha çox) artır.

✓ Əsasən natrium qrupuna aid olan sulfatlı sular. Abşeron-Qobustan çayları üçün səciyyəvidir.

✓ Natrium qruplu xloridli sular. Lənkəran təbii vilayətinin şimal-şərq hissəsinə və Astaraçayın orta axınına səciyyəvidir. Orta minerallaşma 500-1000 mq/l təşkil edir.

Tədqiq olunan çayların kimyəvi tərkibində baş verən dəyişiklikləri müəyyən edilməsi üçün bu göstəricilərin orta çoxillik qiymətləri hesablanmış və təhlil edilmişdir. Orta çoxillik qiymətlərinin nəticələrinə görə Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı çaylarında hidrokarbonat 144-228 mq/l arasında, sulfat anionu 87,9-127,8 mq/l arasında, xlorid isə

90 AMEA-nın akad. H.Ə. Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu, Bakı/AZƏRBAYCAN.

5,08-12,8 mq/l arasında dəyişir. Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı çaylarında hidrokarbonat, sulfat anionu və xloridin illər üzrə dinamikasını təhlili zamanı müəyyən dəyişkənliklər müşahidə edilmişdir. Belə ki, ərazinin bütün çaylarında hidrokarbonatın miqdarının çoxillik dövr ərzində azalması müəyyən olunmuşdur. Sulfat anionunun isə əksinə artması müşahidə edilmişdir.

Hidrokimyəvi xüsusiyyətinə görə Kür çayı yuxarıda qeyd etdiyimiz çaylardan fərqlənir. Hidrokimyəvi cəhətdən Kür çayı Gürcüstan ərazisində hidrokarbonat sinifinə aiddir. Çayda axım boyu ionların miqdarının artımı müşahidə edilir. Aparılmış müşahidələrin təhlili zamanı Kür çayının Bankə məntəqəsində kimyəvi maddələrin çoxillik dəyişməsinin təhlili zamanı hidrokarbonatın, sulfat anionunun və xloridin azalma tendensiyası müşahidə edilmişdir. Yuxarı axında hidrokarbonat 70-173 mq/l, aşağı axında 107-194 mq/l, kalsium yuxarı axında 24-41 mq/l, aşağı axında isə 28-54 mq/l olur. Kür çayının Bankə məntəqəsində hidrokarbonat orta çoxillik qiyməti 194 mq/l, sulfat anionu 247,3 mq/l, xlorid isə 81,4 mq/l təşkil etmişdir.

Abşeron-Qobustan çaylarında sulfat anionu və natrium kationu üstünlük təşkil edir. Sumqayıtçayda sulfat anionu 225 mq/l natrium kationu isə 108,8 mq/l-dir. Ceyrankeçməz çayının kimyəvi tərkibində sulfat anionu 3484 mq/l, natrium kationu 1203 mq/l-dir. İonların cəminin maksimum miqdarı 5338 mq/l-dən 6743 mq/l arasında dəyişir. Pirsatçayın kimyəvi tərkibində sulfat anionu 259 mq/l-lə 804 mq/l arasında natrium kationum isə 90 mq/l-lə 330 mq/l arasında dəyişir.

Lənkəran təbii vilayəti çayları kimyəvi tərkibinə görə bir-birindən fərqlənir. Ərazi çaylarında hidrokarbonat 139-199 mq/l arasında, sulfat anionu 61,9-150 mq/l arasında, xlorid isə 13,3-818 mq/l arasında tərəddüd etmişdir. İstisuçayda hidrokarbonat anionunun miqdarı çox dəyişmiş, sulfat ionu isə ciddi artmışdır.

Çay sularının temperaturunun öyrənilməsi çay sularının keyfiyyətini qiymətləndirilməsində vacib göstəricilərdən biridir. Çayların hər hansı hissəsində suyun orta temperaturunun artıb azalması orada su ilə atmosfer, yatağın dibi və çayların ətraf sahələri arasında gedən istilik mübadiləsindən və həmçinin su tərəfindən udulan və əks olunan günəş şüalarının enerjisindən aslıdır (1, s. 326). Xəzər dənizinə axan Azərbaycan çaylarının sularının temperaturunun ən yüksək qiyməti Kür çayında ($16,3\text{ S}^0$) ən aşağı qiyməti isə Qaraçayda ($6,7\text{ S}^0$) müşahidə edilmişdir. Belə ki, Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı çaylarında suyun temperaturu $6,6-9,7^0\text{S}$ arasında, Lənkəran təbii vilayəti çaylarında isə $14,1-15,5^0\text{S}$ arasında tərəddüd edir. Xəzər dənizinə axan Azərbaycan çaylarda temperaturun paylanma dinamikası istilik ehtiyatının dəyişməsi ilə ərzində su kütləsinin qızması və soyuması ilə əlaqədardır.

Aslı maddələrin illik rejimi ərazi çaylarının su rejimi ilə əlaqədardır. Aslı maddələr adətən, kiçik ölçülü mineral hissəciklərdir və onlar çayda eyni sürətlə hərəkət edirlər. Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı çaylarında aslı maddələrin il ərzində paylanması sutoplayıcının yüksəkliyi təsir edir. Qusarçay iyul-avqust aylarında, qalan çaylar isə may-iyun aylarında illik aslı maddələrin həcmi 70-90%-ni axıdırlar. Belə ki, aslı maddələr Samurda 7-814 mq/l, Qusarçayda 74-717 mq/l, Qudyalçay 120-666 mq/l, Qaraçayda 68-805 mq/l, Çağacıqçayda 82-733 mq/l, Vəlvələçayda 50,87-669 mq/l arasında dəyişir. Ərazi çaylarında aslı maddələrin ən yüksək qiyməti Samur çayında ən aşağı qiyməti isə Çağacıqçayda müşahidə edilmişdir. Bəzi illərdə payız aylarında yağın yağışlar hesabına aslı maddələrin artması müşahidə edilir ki, amma bu da aslı maddələrin illik rejimə əhəmiyyətli təsir etmir. Kür çayı aslı maddələrin əksər hissəsini yaz-yay və qismən payız aylarında axıdır. Aprel-iyun aylarında çay illik aslı maddələrin axım həcmi 45-65%-ni, sentyabr-oktyabrda isə 15-30%-ni axıdır. Kür çayında aslı maddələr 112-1161 mq/l arasında dəyişir. Bu çayda aslı maddələrin orta çoxillik qiyməti 410 mq/l olmuşdur. Lənkəran təbii vilayəti çayları aslı maddələrin əksər hissəsini yaz, payız və qismən qismən qış aylarında müşahidə olunur. Həmin ərazidə çay sularında olan aslı maddələrin orta çoxillik qiymətləri 101-120 mq/l arasında dəyişir.

Suyun şəffaflığının təyini zamanı ərazi çaylarının lillənməsinə əsas diqqət yetirilir. Belə ki, Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı çaylarında şəffaflıq 4-8 sm arasında dəyişir. Kür çayında bu göstəricinin orta çoxillik qiyməti 5 sm-ə bərabərdir. Lənkəran təbii vilayəti

çaylarında isə bu göstəricinin orta çoxillik qiyməti digər ərazilərdən fərqlənir. Bu ərazidə şəffaflıq 16-19 sm arasında tərəddüd etdiyi müəyyənəşdirilmişdir.

Ərazi çaylarında suyun codluğu ən çox İstisuçayın Alaşa məntəqəsində (11,2 mq-ekv), ən aşağı isə Təngərüçayın Vaqo məntəqəsində (3,03 mq-ekv) müşahidə edilmişdir. Hövzəsi yüksək hündürlükdə yerləşən çayların suları nisbətən yumşaq, dağətəyi zonalarda isə çayların codluğu nisbətən yüksəkdir.

Məlum olduğu kimi hidrogen göstəricisi (pH) çay sularının turşuluq və qələvilik səviyyəsini göstərir. Bu göstəricinin orta çoxillik qiymətlərini mövcud norma ilə müqayisəsi aparılmış və bütün çaylarda mövcud normaya uyğunluğu müəyyənəşdirilmişdir. Amma aparılan təhlil nəticəsində Xəzər dənizinə axan Azərbaycan çaylarında hidrogen göstəricisinin ayrı-ayrı illər üzrə paylanması normaya uyğun olmadığı müəyyən edilmişdir. Ərazi çaylarında çoxillik dövr ərzində hidrogen göstəricisi 8,1-8,3 mq/l arasında tərəddüd etmişdir.

Hidrogen göstəricisinin illər üzrə dəyişməsinin təhlili zamanı bu göstəricinin Qusarçayda 7,9-8,4 mq/l, Qudyalçayda 7,6-8,2 mq/l, Qaraçayda 7,8-8,4 mq/l, Vəlvələçayda 7,7-8,5 mq/l, Çağacıqçayda 7,9-8,4 mq/l arasında tərəddüd etməsi müəyyənəşdirilmişdir. Kür çayında hidrogen göstəricisi illər üzrə 7,99-8,49 mq/l arasında dəyişmişdir. Çayın Şimal-Şərqi Bankə məntəqəsində hidrogen göstəricisi ən maksimal kəmiyyəti 1991-ci ildə ən aşağı kəmiyyəti isə 2005-ci ildə müşahidə olunmuşdur. Kür çayında ancaq Bankə məntəqəsində hidrogen göstəricisinin orta çoxillik qiyməti hesablanmışdır. Belə ki, bu məntəqədə hidrogen göstəricisinin orta çoxillik qiymətləri 8,2-yə bərabər olduğu müəyyənəşdirilmişdir. Lənkəran təbii vilayəti çaylarında bu göstərici 7,7-9,9 mq/l hüdudunda dəyişir.

Xəzər dənizinə axan Azərbaycan çaylarında həll olmuş oksigenin miqdarına ekoloji faktorlarda böyük təsir göstərir. Belə ki, çaylarda suyun turbulent rejimi və su səthinin atmosfer ilə təmasda olması nəticəsində oksigenin kəmiyyətinin artması müşahidə olunur. Çay sularında olan orqanizmlərin çoxunun yaşaması və artması suda həll olmuş oksigenin miqdarından aslıdır (3, s. 43). Çay sularında oksigenin çatışmaması suda yaşayan orqanizmlər üçün qənaətbəxş olmayan vəziyyət yaradır. Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı çaylarında həll olmuş oksigen 4,20-12,8 mq/l arasında dəyişir. Həll olmuş oksigen orta çoxillik kəmiyyəti isə 9,51-10,9 mq/l arasında dəyişmişdir. Belə ki, həll olmuş oksigen Qusarçayda 7,83-12,1 mq/l, Qudyalçayda 7,90-11,6 mq/l, Qaraçayda 4,20-12,8 mq/l, Vəlvələçayda 7,34-12,1 mq/l, Çağacıqçayda 10,3-11,5 mq/l arasında tərəddüd etmişdir. Kür çayında həll olmuş oksigen 3,90-9,47 mq/l arasında dəyişir. Çayda həll olmuş oksigenin orta çoxillik miqdarı isə 8,06 mq/l olmuşdur. Lənkəran təbii vilayəti çaylarında həll olmuş oksigen 7,70-9,87 mq/l hüdudadır. Ərazi çaylarında həll olmuş oksigenin orta çoxillik qiyməti isə 8,91-10,2 mq/l arasında dəyişmişdir. Belə ki, həll olmuş oksigen Viləşçayda 6,64-9,98 mq/l, Lənkərançayda 7,40-11,1 mq/l, Təngərüçayda 7,80-10,7 mq/l, İstisuçayda 6,63-11,1 mq/l arasında dəyişməsi müəyyənəşdirilmişdir. Həll olmuş oksigen Xəzər dənizinə axan Azərbaycan çaylarının kimyəvi göstəricilərinə müxtəlif səviyyələrdə təsir edir. Ərazi çayları suda həll olmuş oksigen hesabına xeyli özünü təmizləmə qabiliyyətinə malik olurlar. Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı çaylarında və Kür çayında su sərfinin artması nəticəsində həll olmuş oksigenin miqdarının artması müşahidə edilmişdi. Lənkəran təbii vilayəti çaylarında isə su sərfinin artması nəticəsində çay sularında həll olmuş oksigenin azalması müşahidə edilmişdir.

Çaylarda minerallaşmanın il ərzində dəyişməsi su rejiminə müəfiqdir. Ərazinin bütün çaylarında minerallaşmanın maksimum qiyməti isə gursulu və daşqın dövrünə təsadüf edir. Tədqiq olunan çayların codluğu onların minerallaşmasının dəyişməsi nəticəsində dəyişir və azsulu dövrdə çaylar yeraltı sularla qidalanan dövrdə maksimuma çatır. Bu dövrdə codluğ 1,5 mq-ekv/l təşkil edir.

Kür çayı üçün minerallaşma Mingəçevir su anbarı ilə axımı tənzimləndikdən əvvəl və sonrakı dövrlər üçün təhlil edilmişdir. Tənzimləndikdən əvvəl Mingəçevir məntəqəsində suyun minerallaşma dərəcəsi 266-466 mq/l. Axım boyu minerallaşma dərəcəsi artaraq Salyanda 24-637 mq/l-ə çatmışdır. Çayda minerallaşmanın ən aşağı kəmiyyəti gursulu rejim fazasında müşahidə edilir. Kür çayında tənzimləndikdən sonra minerallaşma tərəddüdü azalmışdır. Kür çayının minerallaşma dərəcəsi Mingəçevirdən mənsəbə qədər 346 mq/l-dən 932 mq/l-ə qədər

artmışdır. Şimal-Şərqi Bankə məntəqəsində minerallaşma dərəcəsi 592-865 mq/l arasında dəyişmişdi, Həmin məntəqədə minerallaşma dərəcəsinin orta çoxillik qiyməti isə 723 mq/l olmuşdur. Təhlil zamanı ərazi çaylarında suyun minerallaşması ən yüksək qiyməti Lənkəran təbii vilayəti çaylarında müşahidə edilmişdir. Viləşçayın minerallaşma dərəcəsi Lənkəran təbii vilayətinin digər çaylarına nisbətən daha böyükdür və orta qiyməti 155-949 mq/l-dir. Viləşçayın suyunun tərkibində hidrokarbonat və sulfat anionu, kalsium kationu üstünlük təşkil edir. Ayrı-ayrı illərdə minerallaşma dərəcəsi Yardımlıda 237-787 mq/l, Şıxlarda 267-4599 mq/l, Xələflərdə isə 446-496 mq/l arasında dəyişir. Boladıçayda isə hidrokarbonat 61,0-275mq/l, kalsium 12,8-79,5 mq/l arasında dəyişir. Lənkərançay Lənkəran məntəqəsində minerallaşma dərəcəsi 283-466 mq/l, Daştatük məntəqəsində 196-325 mq/l, Sifidor məntəqəsində isə 294-483 mq/l arasında dəyişmişdir. Təngərüçayın minerallaşma dərəcəsi 294-1382 mq/l, hidrokarbonat 61-197 mq/l, kalsium 18-41 mq/l arasında dəyişir. İstisuçayda minerallaşma dərəcəsi 250 mq/l-ə qədərdir.

Oksigenin bioloji sərfi (OBS) və oksidləşmə (O_2) göstəricilərinin təhlili göstərmişdir ki, Xəzər dənizinə axan Azərbaycan çaylarda bu göstəricilərin kəmiyyət baxımından dəyişmələri ayrı-ayrı illərdə antropogen amillərin təsir ilə fərqli xüsusiyyətlərlə səciyyələnir.

Çayların ümumi çirkləndiricilərə görə qiymətləndirilməsi üzvi maddələrin miqdarının artması əsasən OBS və OKT sərfinin artmasında özünü daha aydın göstərir. Ümumiyyətlə çirkləndiricilərin miqdarının artması suyun tərkibində olan oksigenin mənimsənilməsini artırır və bu da suyun əsas keyfiyyət göstəricisi olan oksigenin azalmasına səbəb olur. Bununla bərabər tədqiq olunan çayların üzvi maddələrlə çirklənmədən özlərini təmizləmə qabiliyyəti yüksəkdir, lakin bu çaylara tökülən bütün çirkləndiriciləri tam təmizləyə bilmir. Çay sularının çirklənmədən mühafizə məqsədilə mövcud təmizləyici stansiyalarda biogen elementlər(fosfor,azot) effekti 40-60%, ağır metallar üzrə 50-80%, üzvi maddələr üzrə 80-95%, aslı maddələr üzrə 90-95% və bakteriyalar üzrə isə 98-99% təşkil etsə də tam bioloji təmizləmə stansiyalarında effektiv iş o vaxt mümkün olur ki, təsərrüfat-məişət və istehsalat suları həddən çox çirkli və soyuq olmasın, suyun temperaturu 6-30⁰S, pH=6,5-8,5, OBS tam<500 mq/dm³, neft və neft məhsulları<25 mq/dm³ nikel 0,1 mq/dm³, cıvə<0,005 mq/dm³ olsun.

Beləliklə, Xəzər dənizinə axan Azərbaycan çaylarının sülb axımı antropogen amillərin təsirinə çox həssasdır. Öyrənilən ərazidən axan çayların əksəriyyətinin kimyəvi tərkibi antropogen amillərin təsiri ilə formalaşır. Müəyyən olunmuşdur ki, antropogen amillərin təsiri nəticəsində bir çox çayların təbii kimyəvi rejimi mənsəb hissələrdə tamamilə pozulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abduev M.A. Azərbaycanın dağ çaylarında orqanik maddələrin axımının çoxillik dəyişməsi. Azərbaycan Coğrafiya cəmiyyətinin əsərləri. XIV cild, Bakı: 2009. s. 325-328.
2. İmanov F.Ə., Verdiyev R.H. İctimaiyyətin iştirakı ilə Xəzər dənizinə tökülən kiçik çayların mühafizəsi. Bakı: Teymur poliqraf, 2008, 108 s.
3. Mahmudov R.N., Kazımov M.Ə., Qurbanov M.M., Abbasov R.X., Gəncə zonası çaylarının kimyəvi tərkibi və onlara antropogen amillərin təsiri haqqında. İqlim,su və ətraf mühit elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: 1999, s. 42-43.

(12)
AZƏRBAYCANDA MİLLİ AZLIQLARIN BİRGƏ YAŞAYIŞI
Doç. Dr. Ləman QARAYEVA Zahid qızı⁹¹

ABSTRACT

Republic of Azerbaijan is a multinational and multi religious country which carries out a national policy build on traditional tolerance and harmonious community life of the different ethnic and religious groups. The Constitution of Republic of Azerbaijan accepted in 1995 guarantees equality of rights and freedom to everyone independent of their race, sex, religious and ethnic origin. Within a last few centuries persons who belong to national minorities have been living in the condition of peace and harmony with the basic ethnic group in the Azerbaijan Republic. The majority is Azerbaijanis (Azerbaijan Turks) which consist of 90.6% of population of Republic of Azerbaijan. National minorities consist 9.4% of population, among them Lezghins 2.2%, Russians, 1.8%, Armenians 1.5%, Talishes 1%, Georgians, 0.2%, Kurds 0.2%, Ukrainians 0.4%, Avars 0.6% and Jews 0.2%.

Öz coğrafi və strateji mövqeyi, iqlim şəraiti, təbii ehtiyatları, yeraltı və yerüstü sərvətləri baxımından çox əhəmiyyətli olan Azərbaycan bütün dövrlərdə diqqət mərkəzində olub. Ayırı-ayrı dövrlərdə Azərbaycanın feodal dövlətləri öz ərazilərini genişləndirərək Yaxın və Orta Şərqi, Şimali Qafqazın və Orta Asiyanın bir sıra xalq və etnik azlıqları qrup halında ölkəmizə köçürülmüşlər. Eləcə də, istər Azərbaycana sasanilərin, ərəblərin və monqolların yürüşləri, Orta Asiya türklərinin növbəti gəlişi, istərsə də Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra bu əraziyə köçürülmüş tayfalar və etnoqrafik qruplar talelərini əbədi olaraq bu torpağa bağlamışlar.

Bu torpağı özünə əbədi məskən seçmiş xalqların əksəriyyəti zaman keçdikcə doğmalaşmış, bəziləri isə yerli xalqlarla qaynayıb-qarışmışlar. Bu gün haqlı olaraq bu torpaqda yaşayanların çoxu Azərbaycanı özlərinin doğma və əbədi vətənləri hesab edirlər. Bütün bu cəhətlər indi nəinki demografik hesablamalarda, həmçinin Azərbaycan xalqının, millətinin formalaşmasının məzmununda və tərkib hissəsində də özünü göstərir.

Hazırda Azərbaycanda ölkənin əsas və çoxluq təşkil edən əhalisi - azərbaycanlılarla (Azərbaycan türkləri) yanaşı, bir sıra digər millət, xalq və etnik azlıqlar da çiyin-çiyinə yaşayırlar. 1999-cu il əhalinin siyahıyaalınması göstərdi ki, Azərbaycanda yaşayan əhalinin 90,6%-ni azərbaycanlılar, 9,4%-ni isə milli azlıqlar və etnik qruplar, o cümlədən ləzgilər - 2,2%, ruslar - 1,8%, talışlar - 1,0%, avarlar - 0,6%, türklər - 0,5%, tatarlar - 0,4%, ermənilər - 1,5%, gürcülər - 0,2%, kürdlər - 0,2%, ukraynalılar - 0,4%, yəhudilər - 0,2% və başqa xalqlar təşkil edir[2].

Onların bir çoxu başqa millətlərdən olduqları kimi, digər səmavi dinlərin də daşıyıcısıdır.

Azərbaycan müxtəlif etnik və dini qrupların ənənəvi dözümlülük və harmonik birgəyaşayışı üzərində qurulmuş və həyata keçirilən milli siyasətin aparıldığı çoxmillətli və çoxdinli ölkədir. Hazırda dövlətin özünü bu və digər milli azlıqlara qarşı münasibəti aşağıdakı prinsiplərlə ölçülür:

- dövlətin ərazi bütövlüyü və onun suverenliyi prinsiplərinə qeyri-şərtsiz əməl edilməsi;
- milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının qorunması;
- milli azlıqların dillərinin, mədəniyyətlərinin, məişətinin qorunmasında dövlətin təminatı;
- ölkə Konstitusiyası, Milli Məclisin müvafiq qanunları və prezidentin fərmanları əsasında milli azlıqların hüquqlarının qorunması;

91 Bakı Slavyan Universitetinin "Beynəlxalq münasibətlər" kafedrasının dosenti, Bakı/AZƏRBAYCAN.

Azərbaycan demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətindəki fəaliyyətində milli və dini azlıqların hüquqlarının qorunmasına xüsusi diqqət yetirir. Azərbaycan dövləti əhalisinin çoxmillətli olmasını özünün tarixi nailiyyəti hesab edir və milli-mədəni rəngarəngliyi cəmiyyətin zənginliyinə xidmət edən amil kimi dəyərləndirir.

Azərbaycanın qanunvericilik aktlarında milli azlıqların hüquqlarının qorunması ilə bağlı mühüm konkret maddələr var.

Azərbaycan Respublikasının suverenliyi haqqında Konstitusiya aktı Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşlarının Qanun qarşısında bərabər olduğunu təsdiq edir. 1995-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 25-ci maddəsinə əsasən, dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən və mənşəyindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır[4].

Konstitusiyasının 44-cü maddəsinə əsasən isə, «hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır. Heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz».

«Mədəniyyət» haqqında Qanunun 11-ci maddəsində milli mədəniyyətin inkişafına və qorunub saxlanılmasına yardım nəzərdə tutulur. Dövlət Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinin inkişafına və qorunub saxlanılmasına, eləcə də Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan bütün milli azlıqların mədəni kimliyinə təminat verir.

Milli azlıqlar öz milli mədəni mərkəzlərini, assosiasiyalarını və digər qurumlarını yaratmaq hüquqlarından tam istifadə edirlər.

Hal-hazırda Azərbaycanda onlarla milli mədəniyyət mərkəzi fəaliyyət göstərir. Onların arasında «Birlik» cəmiyyəti, Rus icması, Slavyan mədəniyyət mərkəzi, Azərbaycan-İsrail icması, Ukrayna cəmiyyəti, Kürd mədəni mərkəzi «Ronai», «Samur» ləzgi milli mərkəzi, Azərbaycan-Slavyan mədəniyyət mərkəzi, Tat mədəniyyət mərkəzi, Azərbaycan-tatar cəmiyyəti, Tatar mədəniyyət cəmiyyəti «Turqan-tel», Tatar mədəniyyət mərkəzi «Yaşlıq», Krım tatarları cəmiyyəti «Krım», gürcü cəmiyyəti, Azərbaycan gürcülərinin humanitar cəmiyyəti, İngiloy icması, Çeçen mədəniyyət mərkəzi, Axısxa türklərinin «Vətən» cəmiyyəti, Axısxa türk qadınlarının «Sona» cəmiyyəti, Talış mədəniyyət mərkəzi, Avar cəmiyyəti, Dağ yəhudilərinin icması, Avropa yəhudiləri (Aşkenazi) icması, Gürcü yəhudi icması, Yəhudilərin qadın humanitar assosiasiyası, «Kapelhaus» alman mədəniyyət icması, Udin mədəniyyət mərkəzi, Polyak mədəniyyət mərkəzi «Polonia», Beynəlxalq Talış assosiasiyası «Mada», Talış assosiasiyası «Avesta», Udin mədəniyyət mərkəzi «Orain», «Buduq» mədəniyyət mərkəzi, Saxur mədəniyyət mərkəzlərini qeyd etmək olar. Milli azlıqların sıx yerləşdiyi ərazilərdə həvəskar cəmiyyətlər, milli və dövlət teatrları, həvəskar assosiasiyalar və maraq qrupları fəaliyyət göstərir. Məsələn, Qusar rayonunda Ləzgi, Qax rayonunda isə Gürcü Dövlət teatrları, Astara və Lənkəran rayonlarında Talış folklor qrupları fəaliyyət göstərir[5].

1992-ci il oktyabrın 7-də qəbul olunmuş «Təhsil» haqqında Qanunun 6-cı maddəsi və «Dövlət dili» haqqında Qanunu 3-cü maddəsinə əsasən təhsil milli azlıqların müxtəlif dillərində verilə bilər.

Respublikamızda yaşayan milli azlıqların demək olar ki, hamısı Azərbaycan dövlət dilini və onların təqribən beşdən dördü rus dilini də bilir. Əlbəttə ki, bu dillərə real yiyələnmək səviyyəsi fərqlidir, amma görünür ki, etniklərarası ünsiyyət üçün kifayətdir.

Avropa Şurasının tam hüquqlu üzvü olan Azərbaycan bu mötəbər qurumun 05 noyabr 1992-ci ildə qəbul etdiyi “Regional dillərin və ya azsaylı xalqların dillərinin Avropa Xartiyası”nın prinsiplərini daim diqqət mərkəzində saxlayır.

Azsaylı xalqların mədəni-maarif inkişafı tarixində Azərbaycanın müəyyən təcrübəsi var. Respublikamızın 13 rayonunda yaşayan etnik qrupların uşaqları öz milli adət və ənənələrini, mədəniyyətini öyrənmələri üçün lazımı şərait yaradılıb. Belə ki, Quba, Qusar, İsmayilli, Xaçmaz, Oğuz, Qəbələ rayonlarının 126 məktəbində 24670 şagird ləzgi, Lerik, Lənkəran, Astara, Masallı rayonlarının 246 məktəbində 26070 şagird talış, Balakən, Qəbələ,

Xaçmaz, Zaqatala, Quba, Şamax rayonlarının 32 məktəbində 4748 şagird avar, udin, tat, şaxur, yəhudi, xınalıq, kürd dillərini əsasən ibtidai siniflərdə öyrənirlər. Beləliklə, respublikanın 407 məktəbində azsaylı xalqların və etnik qrupların 55488 nəfər uşağı öz ana dillərini öyrənirlər. Azsaylı xalqların dillərində təlim aparan müəllimlər müvafiq qaydalara uyğun olaraq vaxtaşırı ixtisasartırma kursundan keçirilirlər[5].

Avropa Şurası və Azərbaycanın Təhsil Nazirliyi hələ 2003-cü ilin mayında Bakıda "Təhsil siyasəti və milli azlıqlar" mövzusunda seminar keçirib, elə həmin il noybarın son günlərində isə bu məsələ ətrafında Strasburqda AŞ-ın iqamətgahında beynəlxalq ekspertlərin iştirakı ilə müzakirələr aparılıb. Hər iki tədbirdə ölkədəki milli azlıqların təhsilinə münasibət yüksək dəyərləndirilib.

Bu gün Təhsil Nazirliyi ölkə Konstitusiyası, "Təhsil haqqında" AR Qanunun tələbləri və Avropa Xartiyasının prinsiplərini əldə rəhbər tutaraq, azsaylı xalqların dilləri, tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsi istiqamətində mümkün imkanlardan istifadə edir.

«Azərbaycanda yaşayan milli azlıqlar və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, həmçinin dilinin və mədəniyyətinin inkişafına dövlət yardımı» haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci il 16 sentyabr tarixli Fərmanı milli azlıqlar arasında əlaqələrin yaxşılaşdırılması və hüquqi dövlətin yaradılmasına onların cəlb olunmasının səviyyəsinin artırılması məqsədini daşıyır[1].

Dövlət bu qurumları imkanı dairəsində ölkə büdcəsindən və Prezident fondunun hesabına maliyyə yardımı ilə təmin edir və mənşəyindən, mədəniyyətindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq, bütün şəxslər arasında qarşılıqlı anlaşıma, dözümlülük və hörməti gücləndirməyə yardım göstərir. Milli azlıqların cəmiyyətin həyatında, eləcə də ölkə səviyyəsində keçirilən birgə tədbirlərdə fəal iştirakları Azərbaycanda mövcud olan qarşılıqlı hörmətin əyani göstəricisidir. İslam, Ortodoks və Yəhudi dini konfessiyalarını birləşdirən «Üç qardaş» təşkilatı artıq qeydiyyatdan keçmiş və hazırda ölkədə fəaliyyət göstərir. «Links» təşkilatının (Böyük Britaniya) rəhbərliyi altında milli azlıqların Resurs mərkəzi də Azərbaycanda fəaliyyət göstərir.

Milli azlıqların dillərində onlarla qəzet və jurnallar nəşr olunur. Hər gün onların dillərində radio və televiziya proqramları yayımlanır.

Ölkə teleməkanında ilk dəfə olaraq, İctimai Televiziyada Milli Azlıqlar üçün Verilişlər departamenti yaradılıb. Burada Azərbaycanda yaşayan xalqların və etnik qrupların maddi mədəniyyət nümunələrini, milli məişətini geniş ictimaiyyətə çatdırmaqla uzun əsrlər boyu ölkəmizdə yaşayan, hətta onun bir və ya bir neçə kəndində məskunlaşan, sayı bir neçə mindən artıq olmayan, bu zəngin etnik müxtəlifliyi dünya ictimaiyyətinə çatdırılır[3].

Dövlət Radio stansiyası tərəfindən mütəmadi olaraq, kürd, ləzgi, talış, gürcü və rus dillərində Dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən verilişlər yayımlanır. Balakən rayonunda avar dilində, Xaçmaz rayonunda isə ləzgi və tat dillərində, Qusar və Xaçmaz rayonlarında yerli televiziya ləzgi dilində verilişlər yayımlanır. Bakıda rus, kürd, ləzgi və talış dillərində qəzetlər nəşr olunur. Məsələn, «Samur» və «Dəngi Kürd» ləzgi və kürd dillərində nəşr olunur, Yəhudi cəmiyyəti «Soxnut» isə «Əziz» qəzetini nəşr edir.

Müxtəlif milli azlıqların nümayəndələri Azərbaycanın dövlət qurumlarında geniş təmsil olunmuşlar. Milli azlıqların sıx yaşadığı ərazilərdə yerli əhalinin nümayəndələri yerli hakimiyyət orqanlarında rəhbər vəzifələri tutur. Milli azlıqlara mənsub şəxslər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatında, Milli Məclisdə, Nazirlər Kabineti, Konstitusiya məhkəməsi, Mərkəzi seçki komissiyası, hüquq-mühafizə orqanları və digər dövlət qurumlarında çalışır. Milli azlıqların nümayəndələri Milli Məclisin bəzi Daimi komissiyalarının sədri və ya sədr müavini vəzifəsində çalışır.

Daxili qanunvericiliyin müddəaları ilə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının 1996-cı il 31 may tarixində qoşulduğu İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması, Aparteidin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması və Genosidin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması haqqında BMT Konvensiyaları kimi beynəlxalq sənədlərin müddəaları da tətbiq olunur.

Bir neçə əsr ərzində milli azlıqlara mənsub olan şəxslər Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan xalqı ilə sülh və harmoniya şəraitində yaşamış və yaşayırlar. Azərbaycan tarixən unikal çoxmillətli cəmiyyət olduğu üçün bu multimedənyyətli, multi-etnik irs bu gün də Azərbaycanda qorunub saxlanılmaqdadır.

Ölkəmizin 20% ərazisini işğal etmiş qonşu Ermənistanla silahlı münaqişə nəticəsində Azərbaycan xalqının, azərbaycan vətəndaşlarının milli qüruruna zərbə vurulmuşdur[6]. Lakin mövcud olan çətinliklər, erməni silahlı qüvvələri və terrorist qruplaşmalarının təşkil etdiyi etnik təmizləmənin qurbanları olan Azərbaycanlılarla yanaşı müxtəlif milli azlıqlara mənsub olan şəxslərdən ibarət (kürdlər, ruslar, yəhudilər və s.) təxminən 1 milyon qaçqın və məcburi köçkünün, keçid dövrünün problemlərinin mövcudluğuna baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti milli azlıqların hüquqlarının qorunması üzrə ardıcıl siyasətini davam etdirir.

Tarazlı milli siyasət kursu, milli azlıqların ən kiçik qayğılarından tutmuş ciddi sosial problemlərinə qədər bütün məsələlərinin həlli 1994-cü ildən sonra prezident Heydər Əliyevin iradəsi nəticəsində həyata keçirildi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və göstərişi ilə milli azlıqların ədəbiyyat, mədəniyyət, dil, tarix, adət-ənənələrin və s. qorunub saxlanmasına, inkişaf etdirilməsinə qanuni zəmin yaradıldı. Bu məqsədlə onlara müntəzəm şəkildə maliyyə yardımları göstərildi. Milli azlıqların mədəni mərkəzləri kommunal xərclər, kirayə haqqı ödənilmədən yerlə təmin olundular. Onların əlifbaları, doğma dillərində dərslikləri hazırlandı, kitabların, qəzetlərin nəşri üçün dövlət büdcəsindən vəsait ayrıldı, respublika radiosunda, yerli özəl televiziyalarda və qəzetlərdə doğma dillərində veriliş və materiallar hazırlanmasına şərait yaradıldı, müxtəlif konfessiyaların hamısının sərbəst və azad fəaliyyət göstərməsinə tam hüquqi təminat verildi. 1994-cü ildən sonra milli azlıqların spesifik məsələlərinə ağır, iqtisadi çətinliklər içində yaşayan Azərbaycanda dövlət səviyyəsində kompleks və müntəzəm qayğı göstərmək ənənəyə çevrildi.

Prezident İlham Əliyev də bu gün bu siyasəti davam etdirir. O, bildirir ki, hər bir Azərbaycan vətəndaşı dinindən, dilindən, milliyətindən aslı olmayaraq, eyni hüquqlara malikdir və bu siyasət gələcəkdə də davam etdiriləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının prezidentinin Fərmanı «Azərbaycanda yaşayan milli azlıqlar və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, həmçinin dilinin və mədəniyyətinin inkişafına dövlət yardımı» haqqında B. 1992.
2. Azərbaycan Respublikası Əhalisinin 1999-cu il siyahıya alınması/Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi <http://www.elibrary.az/agi/azirbis64r>. (2001).
3. Azlıqlar üçün Verilişlər departamenti. <http://az.itv.az/simalar/154.html> (02 Mart, 2009).
4. Milli azlıqlar Xarici İşlər Nazirliyi. <http://www.mfa.gov.az/index.php?option> (2008).
5. Niftiyev N. Azərbaycanda milli və dini azlıqların sosial-mədəni inkişafı “AZADİNFÖRM” İnformasiya Agentliyinin <http://www.azadinform.az/news/a-248.html> (13.11.10).
6. Оруджев Г. Гейдар Алиев и национальная политика Азербайджана. Баку, Шарг-Гарб, 2001 г., стр 26.

(13)
İSLAM DİNİNDƏ MƏSCİDLƏRİN MAHİYYƏTİ
Şöhrə KƏSİRİ Yaqub qızı

XÜLASƏ

Dini memarlıq-əsərlərin arasında məscidlər bəzi nöqteyi-nəzərdən başqa binalara görə imtiyazlar və xüsusiyyətlərə malikdirlər. Birinci nöqteyi- nəzər, ona məxsus olan müxtəlif dini fəaliyyətlər və davranış ülgülərinin çoxunda bir növ daimilik və sabitlik vardır.

Məscid islamı memarlığının mərkəzində qərar tapıb. Həmin məscid onun xidmətində olan inamın şənində olan simvoldur. Başlanğıcda onun simvolik rolu müsəlmanlar tərəfindən alındı və binaya öz səhmini, münasib görünən göstəricilərin yaranmasında yerinə yetirdi ki o cümlədən günbəz, minarə, minbər və s. kimi göstəricilərə işarə etmək olar.

İslamı binaların arasında təkə məsciddir ki müxtəlif memarlıq funksiyaları bir yerdə toplayıb və özündə yerləşdir. Məscid özünün əsas funksiyasından əlavə, ki ibadətdir yaşamaq üçün yer və müsafirlər üçün imkan- təlimat və dəfn mərasimi işlərinə zəmin yaradır. Deyilənlərdən başqa məscid nizamlanmış və ya təsadüfi şəkildə başqa ehtiyacları cavablandırır bilər. Elə bu üzdəndir ki müsəlmanların yaşayış və həyatları bu yerdə cəmləşdirilir.

Müqəddimə

Bəşəriyyət tarixi başlanğıcdan indiyə kimi "Tanrıya ibadət" (ya tanrılara) mədəniyyət ilə qarışmışdır. Buna baxmayaraq ki, müxtəlif dinlərdə bu az- çox fərqli formada. Amma onlara hakim olan ruh, varlığın başlanğıcı və mütləq güc kimi tanrı ilə əlaqədə olmaqdır.

İslamda da "Tanrıya ibadət" müxtəlif forma və yollarla göstərilib və yerinə yetirilibdir. Diqqətəlayiq olan budur ki, məscid müsəlmanların. məbəəd və ibadətqahları kimi, 'orada öz ibadətləri ilə məşğul olub və elə həmin ilk günlərdən müsəlmanlar cəmiyyətinin təşkili böyük dəyər qazanmış ki hələ indidə 15 əsirdən sonra heç bir mövzu və yer onun yerinə otura bilməyibdir.

Və amma Məscid nədir?

Birinci növbədə ağla gələn və aydın olan, məscidin İslam dini ilə əlaqəsidir. İslamın əqidələr, baxışlar, adət və ənənələr və ideologiyaları bir başa məscidə və bizim məscidə olan baxışımıza təsir və effekt buraxacaqdır. Buna görə də əlavə sual olaraq birinci sual kimi ki ondan kömək almaq olar bu sual idi: İslam nə deyir?

İslamın etiqad və inam üsuluna nəzər salanda, gözə çarpan birinci və önəmli əsl, "tohid" dir. Tohid islam dininə məxsus deyil, bəlkə qurana görə peyğəmbərlərin işləri və məsuliyyətlərinin hədəfi tohidin nəşri və tohidin düşüncəsi idi. Eləcə də tohid islam dininin üsullarında və başqalarının üsulları ilə bir qiymətdə deyildir. Böyük tanrıya inam islam dininin etiqadlarının bütün üsulları və əsasıdır.

Diqqət vermək lazımdır ki, bir şeyin əsl və həqiqətini qazanmaq üçün ən yaxşı yol şeyin əsl və qaynaq nöqtəsinə fikir verməkdir. Beləliklə burada ortaya qoyulan, daha çox islam dövrünə aid olanlardır və həqiqətdə olanlardan ehtimalı yayınma və dəyişikliklər düşüncə və biliyimizə elə təsirli olmamalıdır. İslam allah və insanın arasında olan vasitəni aradan qaldırıb, birinci dəfə olaraq birbaşa əlaqəsini allahla insan arasında yaratdı. Quranda tanıtılan allah, insana yaxındır. Həmişə əl çatılındır. İslamın allahı onu sevənlərin dostudur və bəndələrinin istəklərini yerinə yetirmək üçün ortaya qoyduğu təkə şərti, onu çağırmaqdır. İslam təbiətən məscidə və onu bina etməyə qanunlar təyin etməyib, amma hər halda mosc lüğətinin üzərində cüzi axtarış və məscidə işarə olunan nümunələrdə ola bilsin çoxlu naməlumlar açıqlansın.

Qurani- Kərimdə məscid sözü təkə müsəlmanların ibadətqahi kimi deyil sair dinlərin ibadətqahları da, bu adda qeyd olunub. Beləliklə məscidi elə bir yer kimi tanımaq olar ki yaradan tanrının bilik və saflıqla yeri və ibadətqahı olsun. Elə bir yer ki orada ancaq onun adı oxunsun və onunla birlikdə başqa birisinin adı əzəmətlə xatırlanmasın. Keçmiş tanrı dinlərinin

müqəddəs yerləri və məbədləri, müsəlmanlar üçün möhtərəm və diqqətə layiq sayılırdı. Belə ki Kəbə evi Həzrəti Məhəmmədin əli ilə bütldən təmizləndən sonra belə islamda ən müqəddəs yer kimi diqqət mərkəzində olub və onun qiblə kimi tanınmasında onun islamda nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Məscid kimin üçündür?

Bura kimi deyilənlər islamı tanımaq və ondan məscidi öyrənmək idi. Ama burada "Məscid kimin üçündür?" sualına cavab tapmağa çalışacağam. Demək olar ki, məscid allahın evidir? Bu allah necə allahdır? Əslində ilk öncə bilməliyik ki ev sahibi kimdir və evə girənlər kimlər olacaqlar, bu suallardan sonra isə "bu ev kimindir?" sualına cavab tapacağıq. Orada nələr olacaq və ora gələn qonaq nə iş üçün və nə ümidlə ora gəlib eləcə də ev sahibi onları necə qəbul edəcək?

Məscid nə üçündür?

İslam dininə və onun düşüncə strukturları və quranın nəzəriylə məscidə cüzi baxış salandan sonra, bir həddə kimi allahdan bu ünvanda ki məscidlər onun evidir və bəndələri onun evinin qonaqları kimidirlər və evin tanrısının qonaqları ilə əlaqəsi, bəndələrin dəyərini allahın nəzərində araşdırıb bu evdə nələr olacaq və necə, sualına cavab axtarılacaqdır. Bu əsasda mənim üçün başqa bir sual yarandı. "Əsasən məscidlər nə üçündür?"

"Hansı hədəf üçündür? və necə? Yəni bu danışqda "məscidlərin hədəfi nədir?" sualına cavab tapmaq amacındayam. Bu da yenə bura gətirib çıxarır ki, allahın və insanın hədəfi nədir?

Dediyimiz kimi tarix boyu məscidlər, islam və müsəlmanlar üçün böyük hədəflərə çatmağa daim yer sayılırdı. İslamı hədəfləri gerçəkləşdirmək üçün məscid ən yaxşı yerdir. Buna görə də məscidlərin hədəfi yer üzündə allahın hədəflərini həyata keçirməkdir. İndi allahın hədəfi nədir? İnsanın iman gətirib dindar olmasından allahın hədəfi nədir? Əsasən insanı nə üçün yaradıbdır?

İndi, bu mərhələdə, allahın və sonunda insanın hədəfi eləcə də islamın hədəfi və məscidin əsas işi aydınlaşdı: insanın əslinə çatdırılması, allah tərəfindən insanın ürəyində yerləşdirilən əmanəti yetişdirməkdir. Demək məscidin əsas işi xatırlamaqdır və insanda girov kimi yaradılmışı yetişdirməyə münasib və faydalı zəmin yaratmaqdır.

İslam tarixi boyu məscid hər zaman cəmiyyətin önəmli qollarından biri sayılırdı və müxtəlif rollar və çalışmaları öhdələndirirdi. Məscidlər islami şəhərlərdə hər zaman şəhərin orta və mərkəzində yerləşirdilər və bazar onun iki və ya neçə tərəfindən yol tapırdı və müxtəlif ictimaiyyət organları cümlədən darülhükumə, karvansara, müsafirlər üçün, mehmanxanalar, yoxsullar üçün evlər, darülsəfa, xanqah, su anbarı, haman. hüseyniyə və təkiyə onun ətrafında qurulurdu. Bütün məscidlərdə, müəllimlər dini və nitq dərslərinin tədrisi ilə məşğul olurdular, dərs və mübahisə yığıncaqları müxtəlif elm mövzularında həmin yerlərdə təşkil tapırdı. Bu məscidlərdə elm əhli üçün böyük kitabxanalar varıydı. Məscid işlərinin çeşidliliyi məscidlə cəmiyyətin əlaqə vasitəçiliyidir ki bu da müsəlmanların ibadətdən olan anlayış və düşüncələrindən kök alır. Müsəlmanların baxışıyla ibadət təkcə dini əməllərdə xülasə olmayıb, Allaha görə olan hər iş ibadət sayılır və nəticədə məscid bayrağı altında yerinə yetirilir. Elə iki başlanğıcdan da məscid təkcə bina idi ki kəskin zərurətlə islam dünyasında yayıldı. Bu o deməkdir ki, ilkin məscidlər öz xüsusiyyətlərini məhəlli adət-ənənələrə qəbul etdirdilər. Zaman keçdikcə o adət-ənənələr öz maneələrini tapdılar amma yenə də qabaqkı təsiri özlərində saxladılar. Elə buna görə məscidlərin ilkin tarixi ərini nəzərdən keçirmək əhəmiyyət kəsb edir ki, islam dünyasında, müxtəlif məhəlli adətlərin rolunun doğru dəyərləndirmə imkanı mümkün olur. Və indi bu sual: məscidi nələr məscid edir?

Bu sualın cavabı çox sadə və rahatdır. Məscidi məscid edən diqqətlə qibləyə sarı qurulan təkcə bir divardır. Yəni Məkkədəki Məscidülhəramda olan Kəbəyə sarı. Heç bir tavan, özəl bödlər və ətrafını bürüyən divarlar lazım deyil və ibadət, üçün heç bir imkanlara ehtiyac yoxdur. Əslində demək olar ki qibləyə sarı qurulan divara belə ehtiyac duyulmur. Bu haqda peyğəmbər buyurublar: harada namaz qılsanız elə ora məscid sayılır. Bu üzdən də dünyanın başa başında bu günə kimi namazın nə qədər vacibliyini çatdırır ki, dindarlar

əllərindəki işlərindən əl çəkib, qibləyə sarı duraraq elə ordaca namazlarını qılırlar. Hər halda məscid heç də bir bina, deyil və ibadətə məşğul olunan yerə deyilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hilend Brand R. tərcümə, Ayətallahzadə Şirazi B. İslam memarlığı. İran: Rövzənə nəşriyyatı, 1998, 500 s.
2. Konel E. Tərcümə, Məzahiri H. İslamı incəsənət. İran: Nami nəşriyyatı, 2006, 262 s.
3. Poroçazka Ə. tərcümə, Sultanzadə H. Dünya məscidlərinin memarlığı. İran: Əmir kəbir nəşriyyatı, 1991, 160 s.
4. Şəriyti Ə. İslamşünaslıq. İran: Tehran Universiteti nəşriyyatı, 2007, 279 s.
5. Heg C. tərcümə, Vərcavənd P. İslam ölkələrində memarlıq sənəti, İran: Did nəşriyyatı, 2007, 233 s.

(14)

TÜRK ÖZEL AD BİLİMİ ÇALIŞMALARI 3 : Bula, Efendibula, Bulabaşa, Atabula, Hanbula, Hanımbula, Hatunbula ~ Katunbula, Keçibula ~ Kiçibula, Merihbula, Mısırbula, Paşabula, Şahbula ~ Şehbula, Tezbula ile Kira, Kirake, Kiratsa, Kiraçe, Kiramâna, Despina kadın adlarının köken ve anlamı
Dr. Yusuf GEDİKLİ

Özet : Makalede Efendi, Kira, Kirake, Kiratsa, Kiraçe, Kiramâna, Despina gibi “efendi, sahip, malik” anlamına gelen yabancı kökenli kadın adları incelenmektedir. Ayrıca bu adlara eklenen Bula unsuru mercek altına alınmakta, bir çok karanlık nokta aydınlığa kavuşturulmaktadır.

The meanings and origins of women names of Bula, Efendibula, Bulabaşa, Atabula, Hanbula, Hanımbula, Hatunbula ~ Katunbula, Keçibula ~ Kiçibula, Merihbula, Mısırbula, Paşabula, Şahbula ~ Şehbula, Tezbula ile Kira, Kirake, Kiratsa, Kiraçe, Kiramâna and Despina

Abstract : I stued in this paper women names of foreign origin means “lord, master, owner”. These are Efendi, Kira, Kirake, Kiratsa, Kiraçe, Kiramâna and Despina, etc. I also analyzed the Bula element which is attached to these names and I explained many uncertain points relating to them.

Türk kişi adları içerisinde **Bula** ve **Bula** unsurlu kadın adları ayrı bir öbek teşkil eder. Bilhassa şeriye sicillerinde rastladığımız bu adlar giderek kullanılmaz olmuş, bugün hemen hemen hiç kalmamıştır. Araştırmacılar bu adlarla ilgili bazı çalışmalar yapmışlarsa da tümünü çözmeyi başaramamışlardır. Makalemizde Bula ve Bula unsurlu adlarla ilgili sorunsalı sona erdireceğiz. Fakat bu adların çözümüne geçmeden önce efendi kelimesinin köken ve anlamı hakkında kısa bilgi vermeyi uygun buluyoruz.

1. Efendinin kökeni

Aydil Erol, **Efendi** hakkında şu bilgileri verir:

“**Efendi** Yu. 1. Sahip, malik, “buyruğu geçen, sözü tutulan kimse” 2. Seyyid, çelebi, hoca (Okumuşlar, bilginler, dilek ve isteğini yazı ile ifade edebilenler için kullanılan bir saygı unvanıdır. Ayrıca tarikat mensupları da birbirlerine hitap için kullanırlardı) 3. Şer’i hakim, kadı, molla 4. Erkek ve kadın adı 5. Hınısta, İstanbulda görülen, Kırıkkalede yaygın adlardandır. **Efendi hatun:** Gündüz Alpin torunu, Akdemir Beğın kızı.”⁹²

Kelimenin biraz daha derinine inerek **autos** Eski Girekçede “kendi” demektir. **Autos** “kendi”, **hentes** sözcüğüyle birleşince **autos hentes**, yani “kendi başına buyruk” sözü oluşmuştur. Sözcük **autohentes**, **authentens**, **athentes**, **aphentes**, **afentes**, **afente**, **efente**, **efenti** biçimlerine uğramış, Türkçeye **efendi** biçiminde geçmiş, “başına buyruk kişi, söz sahibi insan, varlıklı ve yetkili birisi” anlamlarına gelmiştir.⁹³

2. Efendibula

92 Aydil Erol, Adlarımız, Turan Kültür Vakfı y., İstanbul 1999, 310. s.

93 Özcan Başkan, “Dil çalışmalarında etimoloji ya da köken bilgisi”, Türk Dili, 1 Nisan 1978, 319. sayı, 318. s.

Aydil Erol eserinde **Efendibula** için “şeriye sicillerindeki adlardan biri, kadın adı olduğunda hiç şüphe yok” izahını yapmıştır.⁹⁴

Uzun zaman araştırdığımız ve düşündüğümüz, lakin akla ve hakikate yatkın bir izahını bulamadığımız **Efendibula** kadın ismine, Osman Turan’ın Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihini okurken rasladık. Merhum tarihçimiz mevzuyla ilgili hemen her bilgiyi mezkûr eserinde vermiştir. Esas itibariyle Osman Turan’a borçlu olduğumuz kelimenin etimolojisi şu şekildedir:

Mevlana Celaleddin-i Rumî (1207-1273) hayattayken dahi çok meşhurdur ve yerli Rumlardan da müritleri vardı (Yeri gelmişken cenazesine bütün dinlerden insanların katıldığını hatırlatmayı uygun görüyoruz). Hatta Mevlana jest olsun diye bir kaç Rumca şiir yazmıştır ki o devir Rumcası için mühim bir kaynaktır. Rumlar o devirde çok ileri bir kültüre sahip olmadıkları için Anadolu Rumcasından lisani örnek verememişlerdir. **Mevlana** kelime manası itibariyle **efendi-miz** anlamına geldiğinden, Rumlar Celaleddin-i Rumîye **Mevlana** karşılığında Rumca **Efendi** demişler, kızı **Melike Hatuna** da **Efendipula** yani “efendizade, efendi evladı” diye hitap etmişlerdir. Bu hitaplar bazen Türk mevlevileri tarafından da kullanılmıştır. **Efendi** kelimesi Türkçede bilahare ulema sınıfına tahsis edilmiş ve ilk defa 13. asır Konyasında, İsfendiyar ve Osmanlı beyliklerinde ulema ve hanedan mensupları için kullanılmıştır.⁹⁵

Mevlananın kızı Melike Hatuna verilen **Πουλα** (poula = pula > bula) sözü dişil bir şekildir ve Rumca “zade” manasındadır.⁹⁶

Efendi “efendi”, **poula** > **bula** “zade” olduğuna göre, Rumların Mevlananın kızı Melike Hatuna saygıyla hitap ettikleri **Efendibula** birleşik kelimesi, “efendi evladı, efendi çocuğu, efendi soyu” anlamına gelmektedir. Efendibula, **Efendipulanın** Türk ağzında aldığı şekildir.

Demek ki **Efendi**, Celaleddin-i Rumîye verilen Arapça **Mevlana** “efendimiz”in Rumcasıdır ve Türkçeye Rumlar tarafından sokulmuştur.

2.1. Efendibula’nın Bula elemanı

Efendibulanın efendisini açıklarken Rumca **bula** elemanını kısmen anlatmış olduk. Lakin üstünde biraz daha durmak gerekir.

Yeni Tarama Sözlüğünde **bula** “abla, hizmetçiye göre evin hanımı”⁹⁷ olup, 15. asır Anadoluşunda “hanım” anlamında kullanılmıştır.⁹⁸

Derleme Sözlüğünde **bula** “1. yenge, amca, dayı karısı 2. abla”dır.⁹⁹ Abula anlamında **billa** varyantı da vardır. Abla’nın **ağa bula** > **abula** > **abla** “büyük hanım, yaşça büyük hanım” gelişmesini takip ettiğini biliyoruz. Benzer şekilde YTS’de **ağakadın** “büyük kadın, hanımefendi”dir.¹⁰⁰ Azerbaycanda **ağabacı** “büyük kardaş, dayı ve kohumların arvadlarına hörmət için verilen ad”, **ağadadaş** “küçük kardaşların böyük kardaşa yahud keçmişde gelinlerin böyük kayınlarına hörmət için verdikleri ad”, **ağanene** “ailenin ağ birçeğine, hörmətli kadına verilen ad”, **ağacan** “ataya yahud böyüye hörmət ve nevazişle müraciet”tir.¹⁰¹

Yeni Tarama ve Derleme Sözlüklerinde verilen manalar, kelimenin esas manasının **hanım, efendi, hanımefendi** olduğunu göstermektedir.

94 Aydil Erol, Adlarımız, 251, 310. s.

95 Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, 14. b., Ötüken n., İstanbul 2003, 404-405. s. Bu paragraftaki bütün bilgiler adı geçen eserden özetlenmiştir.

96 Tahsin Yazıcı, Ariflerin Menkıbeleri (Mevlana ve etrafındakiler [Menakıbül Arifin]), 4. b., Remzi k., İstanbul 1987, 2. c., 15. s. Tahsin Yazıcı’nın sayfa noları Remzi kitabevi baskısından bakılacak.w

97 Cem Dilçin, Yeni Tarama Sözlüğü, TDK y., Ankara 1983, 39. s.

98 Tahsin Yazıcı, Ariflerin Menkıbeleri (Mevlana ve etrafındakiler [Menakıbül Arifin]), 2. c., 15. s.

99 Derleme Sözlüğü, 2. c. 666, 784. s.

100 Yeni Tarama Sözlüğü, 283. s.

101 Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, Bakü 1964, 1. c. 35-37. s.

Aydil Erol, **bula** için “1. Pişirme 2. abla 3. hizmetçiye göre evin hanımı 4. şeriye sicillerindeki adlardan biri” der.¹⁰² Açıklamadaki 1. madde mevzumuzu ilgilendirmez.

Bütün manaları cem edersek **Bulanın** özetle “1. evin hanımı 2. yenge 3. abla”, yani “yaşça ve sıtatüce büyük kadın” manalarına geldiğini görürüz. Demek ki **Bula** Rumca “zade” anlamındaki **poula’nın** olumlanması ve anlamının genişletilmesiyle “hanım, yenge, abla” manalarına gelmiştir.

Sonuç olarak **Efendibula** maddesinde kısmen izah ettiğimiz gibi **Bula**, Rumca **Πουλα** (poula) “zade” manasında dişil bir şekildir.¹⁰³ Erkek şekli **pulostur**. Papadopulostaki **pulos** böyledir. **Pulos** bugünkü Yunanlıların soy isimlerinde çok görülür.

3. Türkçe bola, böle, bulla kelimesi

Rumca **bula** “zade”, genişlemiş anlamıyla “hanım, yenge, abla” sözünün haricinde bir de Türkçe asıllı **böle** kelimesi vardır. **Böle** DS’de şöyledir:

“1. teyze çocuğu [Bu manada **bülem** varyantı da vardır. Sondaki –m birinci şahıs iyelik ekidir] 2. amca oğlu 3. yeğen 4. teyze [Bu manada **bullu** varyantı da vardır] 5. genel olarak, teyze, hala, yenge 6. amca 7. Hala [Bu manada **bola** varyantı da vardır] 8. Hala çocuğu 9. genel olarak amca, dayı, hala çocuğu.”¹⁰⁴

Anadolu ağızlarındaki **bola**, **böle**, **bullu’nun** ilk bakışta Rumcadan geldiği düşünülebilir. Ancak **bölö** “iki kız kardeşin çocukları, ana tarafından kardeş çocukları; erkekler ve kızlar” manasında Kırgız Türkçesinde¹⁰⁵, **böle** “iki kız kardeşin oğlu veya kızı, teyze çocukları” manasında Kazak Türkçesinde¹⁰⁶, **pölö** “abla çocukları” şeklinde Teleüt Türkçesinde geçer.¹⁰⁷ Manas destanında dahi mevcuttur.

Türkçe **böle** ile Rumca **bulanın** birbirine karıştığı DS’deki anlamlardan kolayca fark ediliyor. DS’deki “1. teyze çocuğu 2. amca oğlu 3. yeğen 8. Hala çocuğu 9. genel olarak amca, dayı, hala çocuğu”¹⁰⁸ anlamları Türkçe **bola**, **böle**, **bula**, **bullaya** aittir. Yani bula günümüzdeki **kuzin** “teyze çocukları” sözünün tam karşılığıdır.

Lakin DS’deki “4. teyze 5. genel olarak, teyze, hala, yenge 6. amca 7. Hala” manaları Rumca **bulaya** aittir.¹⁰⁹ Fakat bu düşüncemiz kesinlik taşımaz. 4, 5, 6, 7. anlamlar Türkçe buladan da gelebilir. Dilde böyle aynı veya yakın telaffuzlu, aynı veya yakın anlamlı iki ayrı dile ait iki kelimenin telaffuz ve manalarının karışmasına **bulaşma** denir.

Dolayısıyla Anadolu ağızlarındaki “teyze çocukları” anlamındaki **böle** Rumca değil, Türkçe bir kelimedir. Yani Rumca “zade, hanım, yenge, abla; umumiyetle büyük kadın (hatta erkek)” manalarındaki **pula** ile Türkçe “bacı, kardeş çocuğu, teyze çocukları” manalarındaki **bula**, **böle**, **bola**, **bullu** sözlerini karıştırmamak lazımdır.

Türkçe **bula**, **böle**, **bola**, **bullu’nun** Rumca **pulanın** yerleşmesinde, en azından yaygınlaşmasında etkili olduğu şüphesizdir.

4. Diğer Bulalar

102 Aydil Erol, Adlarımız, 251, 310. s.

103 Tahsin Yazıcı, Ariflerin Menkıbeleri (Mevlana ve Etrafindakiler [Menakibül Arifin]), 2. c., 15. s. Tahsin yazıcının sayfa noları remzi kitabeve baskısından bakılacakww

104 DS, 2. c., 767. s.

105 K. K. Yudahin, Kırgız Sözlüğü, çev. Abdulah Taymas, 1. b., MEB, Ankara 1945. 138. s.

106 Kazakşa – Türkçe Sözdik, Akçağ y., Ankara 2003, 94. s.

107 L. T. Ryumina - N. A. Kuçığaşeva, Teleüt Ağzı Sözlüğü (çevirenler Şükrü Haluk Akalın - Çaştengin Turgunbayev), TDK, Ankara 2000, 90. s.

108 DS, 2. c. 767. s.

109 DS, 2. c., 767. s.

Efendiyi, Bulayı, dolayısıyla Efendibulayı açıkladık. Fakat şeriye sicillerinde, ahkâm defterlerinde ikinci elemanı **-bula** olan daha bir çok özel isim vardır. **Atabula, Hanimbula, Hatunbula ~ Katunbula, Keçibula, Meriçbula ~ Merihbula, Mısırbula, Paşabula, Şahbula ~ Şehbula, Tezbula** bunlar arasındadır.¹¹⁰

Aydil Erol bunlardan **Atabula, Katunbula, Şahbula, Tezbula** eserine almış, bu kelimeleri ...+**bula** şeklinde açıklamış ve hepsinin şeriye sicillerinde geçtiğini bildirmiştir.¹¹¹

Aydil Erol, **bula** elemanını Türkçe bulmak fiilinin 3. şahıs istek şekli olarak düşünmüştür.

Lakin bu kelimelerdeki **Bula** elemanı **Efendibuladaki -bula** “zade, soy” elemanıdır. Dolayısıyla **Atabula** “Ata soyu”, **Hanimbula** “Hanım soyu”, **Hatunbula** veya **Katunbula** “hatun veya kadın soyu”dur.

Kiçibula veya **Keçibula** “küçük soy, evin küçük hanımının soyu”dur. Genellikle kız ismidir. **Kiçig** > **kiçik** kelimesinin sonundaki **k'nin** düşmüş şeklidir. Bildiğimiz **keçi** kelimesiyle bir ilintisi yoktur. **Kiçi, keçi** çeşitlemeleri birinci ünlünün **kapalı e** olmasından ileri gelmiştir. Geniş bilgi için **Kiçi Hanım** maddesine bakınız.

İkinci Mahmud döneminde Sivasta **Keçibula** isimli bir mahalle ve **Keçibula** Kılıç Bey mescidi vardı.¹¹² Bu özel ismi “Kiçibula’nın Kılıç Bey” olarak anlamak gerekir.

Şahbula “şahzade, yani şah soyu”dur. Bakırköy sağlık meslek lisesinde Yalovalı bir kız öğrencimizin adı **Şehzade** idi.

Rıfki Melul Meriç, mezar kitabelerinde 1528’de ölen bir **Şahbula** (شاهبول) ve ölüm tarihi yazılmayan **Mısırbula** (مصريولة) isimli iki kadın ismi kaydetmiştir (Sondaki güzel **he** yerine bazen **elif** de yazılır).¹¹³ **Mısır**, Arapçada “her hangi bir memleket”, **Kahire** “kahrederek, zor kullanarak başkalarına üstün gelen kadın” manasındadır.¹¹⁴ Dolayısıyla **Mısırbula** (مصريولة)’nın manası “Mısırzade”, daha doğrusu “Mısırlızade” demek olur.

Bunlardan sadece **Tezbuladaki -bula** unsuru, Türkçe **bulmak** fiilinin üçüncü istek şekli olabilir diye düşündüysek de, nihayetinde bu fikrimizin doğru olmayacağı kararına vardık. **Tezbula** “çabuğun soyu, çabuk soylu”dur. **Tez, tiz** YTS’de “çabuk” demektir.¹¹⁵ Çevik olmak, çabuk iş görmek, eskiden olumlanan bir durumdu.

Aşıkpaşaoğlunda geçen **Merihbula** 2. Muradın evlendiği İsfendiyyar kızını almaya giden ekipten biriydi.¹¹⁶ Tahsin Yazıcı **Meriçbula** yazar.¹¹⁷ Doğrusu **Merihbuladır**. Ekibin diğer bir üyesi aşağıda inceleyeceğimiz **Paşa Kirece** Hatun idi.

1583-84 (hicri 991-92) tarihli Ankaranın en eski şeriye sicilinde şu adlar geçer: **Bula** bint-i Erkulu, **Katunbula** bint-i Erkulu (her ikisi aynı babanın kızlarıdır), Hasan bin **Efendi**, **Efendibula** bint-i İmir, **Şahbula** bint-i Tatar nam zimmiye, **Şehbula** veled-i nam zimmiye, **Tezbula** bint-i İlyas.¹¹⁸

Buradan sadece **Bula** unsurunun da kadın ismi olduğunu anlıyoruz.

Ankaranın 1588-90’a ait iki nolu şeriye sicilinde Efendibula, Şehbula, Şahbula, **Hanbula** adları geçer.¹¹⁹ **Paşabula** 15. asırda Bursa şeriye sicillerinde görülen isimlerden biridir.¹²⁰

110 Aydil Erol, Adlarımız, 426. s.

111 Aydil Erol, Adlarımız, 151, 426, 596, 620. s.

112 Ömer Demirel, “2. Mahmud Döneminde Sivasta Esnaf Teşkilâtı ve Üretim Tüketim İlişkileri”, KB y., 1. b., Ankara 1989, 143, 144, 179. s.

113 Tahsin Yazıcı, Ariflerin Menkıbeleri (Mevlana ve Etrafindakiler [Menakibül Arifin]), 2. c., 14. s.

114 Gelibolulu Ali, Hâlâtül Kahire Minel Adâtiz Zahire, haz. O. Ş. Gökyay, KB y., Ankara 1984, 14. s.

115 Yeni Tarama Sözlüğü, 208. s.

116 Aşıkpaşaoğlu, Tevârih-i Al-i Osman, düzenleyen Çiftçioğlu N. Atsız, Türkiye y., İstanbul 1947, 164. s.

117 Tahsin Yazıcı, Ariflerin Menkıbeleri (Mevlana ve Etrafindakiler [Menakibül Arifin]), 2. c., 15. s.

118 Halit Ongan, “Şeriye sicillerinde geçen Türkçe kişi adları”, Türk Etnoğrafya Dergisi, Ankara 1956, 1. sayı, 92-94. s.

119 Halit Ongan, “Ankara’nın iki numaralı şeriye sicili 1588-1590’dan zikreden Orhan Türkdoğan, “Tarihi bir dava Pontus”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Aralık 1996, 120. sayı, 14. s.

120 Aydil Erol, Adlarımız, 540. s.

1643 (1058)'e ait Isparta sicilinde Ağrus kasabasına bağlı İslam köyü sakinlerinden **Bulabeşe** isimli bir kayıt mevcuttur.¹²¹ Doğrusu **Bulabaşa** olmalıdır. –**başa** unsuru bildiğimiz **paşadır**. İmlasından dolayı **beşe** okunmuştur.

Böylece **Hanbula** “hanzade, han soyu”, **Bulabaşa** “hanım paşa, hanımların paşası” kadın isimlerine tesadüf etmiş oluyoruz. **Bulabaşanın** benzeri için yine 1583-84'e ait Ankara şeriye sicillerinde geçen **Kızlarbeyi**¹²² ve Karsta günümüzde kız adı olan **Kızlarpaşası** kadın adlarını gösterebiliriz.¹²³ **Kız paşası, kızlar paşası** ifadeleri halen köyümüzde “becerikli, çalışkan, ahlaklı kız” anlamındadır. Köyümüzde **oğlan paşası, uşak paşası, adam paşası** ifadeleri de vardır (**Uşak** “çocuk, oğlan çocuğu, delikanlı” manasındadır). Araştırsak daha kim bilir neler bulacağız?

Demek ki **Atabula, Efendibula, Hanbula, Keçibula ~ Kiçibula, Hanımbula, Katunbula, Merihbula, Mısırbula; Şahbula ~ Şehbula, Tezbula, Paşabula, Bulapaşa** gibi isimler **bula** “zade, soy” unsuru ile teşkil edilmişlerdir.

Şunu unutmayalım. **Bulalı** isimlerin hepsi kadın ismidir. **Bulanın** dişil (müennes) olduğunu aklımızda tutalım.

5. Tuna Bulgar Türklerinde –bulos elemanı

Mevzumuzun bu kısmını yazarken daha önce düşündüğümüz, lakin çözemediğimiz bir meseleyi de hallettik.

Tuna Bulgar Türklerine ait Doğu Roma kaynaklarında geçen **ICBOYAOC** (İs-bulos), **NÉBOYAOC** (Ne-bulos), **ΣOYPCOYBOYAOC** (Sursu-bulos) şahıs isimlerindeki **bulos** unsuru şu ana kadar izah edilememiştir. Türkologlar bunun Tuna Bulgar Türklerinde bulunan eski Türk unvanı **boyla** (genellikle böyle geçer), **buyla** (bir kez böyle geçer), **bule** (bir kez de böyle geçer) unvanıyla aynı olabileceğini söylemişlerdir. Bu unvan Kiril harfli Sılavca yazıtlarda **bilya**, Orhun harfli Boyla Çoban yazıtında **buylo, bıylo**, Doğu Roma kaynaklarında **boyla, buyla, bolya** biçimlerinde.¹²⁴

Yukarıda **bula'nın** dişil, **pulos'un** eril olduğunu yazmıştık. **Pulos**, Tuna Bulgar Türkçesinde tabii ki **bulos** halini alacaktır. Bu duruma göre Tuna Bulgar Türklerine ait ve Doğu Romalılarca zaptedilen **ICBOYAOC** (İs-bulos), **NÉBOYAOC** (Ne-bulos), **ΣOYPCOYBOYAOC** (Sursu-bulos) şahıs isimlerindeki –**bulos** unsuru “oğlu, zade” anlamındaki Rumca **pulos'tur**.

Ancak **İs, Ne, Sursu** elemanlarını halletmek için biraz daha bilgilenmek ve düşünmek gerekiyor. Şimdilik bunların şahıs ismi veya boy ismi olduklarını söylemek kabildir. **Ne**, İne sözünün ünlüsü düşmüş hali olabilir.

Bulosun benimsenmesinde Türkçe **boyla** unvanının baskısı rol oynamıştır. Tıpkı Rumca –**bula** unsurunun benimsenmesinde Türkçe **bola, böle, bula** “teyze çocukları” kelimesinin rol oynaması gibi (8 Ağustos 2009).ww

6. Türkçe bulmak fiilinden gelen bul-a

Bir de Türkçenin **bulmak** fiilinden 3. şahıs istek ekiyle yapılan **bula** vardır. Nitekim Aydil Erol; **Atabula, Katunbula, Şahbula, Tezbula**, hatta **Erbula** kelimelerinin ikinci elemanını Türkçe **bul-a** istek şekliyle birleştirmiştir.¹²⁵ Lakin bunun doğru olmadığını gösterdik.

121 Orhan Türkdoğan, “Tarihi bir dava Pontus” Türk Dünyası Tarih Dergisi, Aralık 1996, 120. sayı, 15. s.

122 Halit Ongan, “Şeriye sicillerinde geçen Türkçe kişi adları”, Türk Etnoğrafya Dergisi, Ankara 1956, 1. sayı, 93. s.

123 Laszlo Rasonyi, Doğu Avrupada Türklük, haz. Yusuf Gedikli, Selenge y., İstanbul 2006, 322. s.

124 Talat Tekin, Tuna Bulgarları ve Dilleri, TDK, Ankara 1987, 44. s.

125 Aydil Erol, Adlarımız, 151, 426, 596, 620. s.

Şayet böyle bir tarz varsa –ki zayıf bir ihtimaldir- bu tarz isimlendirmede **Efendibula** tarzının etkili olduğu muhakkaktır. Fakat zamanla **bula'nın** “zade” manası unutulduğu için ikinci unsurdaki bula, Türkçe **bulmak** fiilinin 3. şahıs istek şekli sanılmış olabilir.

7. Kira, kirake, kiratsa, kiraçe, kiramâna, Despina

Rumlar Mevlananın anasına **Büyük Kira** (büyük hanım), zevcesine **Kira** “hanım” diye hitap ediyorlardı ki, **kira** Rumca “hanım” manasındadır. **Kira** bazen Türkçe eş anlamlısıyla beraber **Kira Hatun** şeklinde de kullanılmıştır.¹²⁶

Kira (kyria), Rumca yazıyla **Xupa (Khira)**, orta çağdan beri kullanılan eski Yunanca bir kelimedir. Az bir ihtimalle **heykra** “kaynana” sözünden gelebileceği seslendirilmiştir. Lakin birinci ihtimal olan “hanım” ihtimali daha kuvvetlidir. Mevlananın ikinci oğlu Muhammed Alaaddin Çelebinin karısı da **Kira** “hanım” adını taşırdı.¹²⁷ Gerçekte Kira özel bir ad değil, saygı ifade eden bir hitap sözüdür.

Kira sözüyle alakalı olan Rumca **kira+mâna ise** “hanım anne” demektir.¹²⁸

Rumca **kira'dan kirake** ve **kiratsa, kiratsa'dan kiraçe** kelimeleri neşet etmiştir. **Kirake, kiratsa, kiraçe** kira “hanım” sözünün küçültmeli biçimleridir. Her üçü de “hanımcık” demektir. **Kiraçe** eskiden “hanımcık, hanım hanımcık” anlamına gelmekle beraber bugün “gerçek değeri yokken kendisini öven kız veya kadın” manasındadır.¹²⁹

Aşıkpaşaoğlunda İsfendiyaroğluna giden ekipteki **Merihbulayı** yukarıda açıklamıştık. Ekibin diğer üyesi **Paşa Kirece Hatunun** Kirece unsuru sözünü ettiğimiz **kiraçe**, yani “küçük hanım, hanımcık”tır.¹³⁰ Türklerde **Hanım, Kadın, Hatun** kelimeleri kızlara ad olduğu gibi **Hanımcuk, Kadıncuk, Hatuncuk** gibi küçültmeli biçimler de kız çocuklarına ad olmuştur. **Kadıncuk Ana** meşhurdur. Böyle küçültmeli isimler köyümüzde halen de kız çocuklarına takılır.

Despina da Rumca “hanım” anlamındadır. Despot “efendi, sahip, malik”in müennesidir. Düsturname-yi Enveride Umur Paşanın kızının adının **Despina** adını taşıdığı yazılmıştır. Uzun Hasanın Tırabzon Rum devleti kiralının kızı olan karısının esas adı Teodora veya Katerina olmasına rağmen halk arasında **Despina** adıyla rağbet bulmuştur.¹³¹ Tabii ki **Despinanın** Türkçesi “hanım, hanımefendi”dir.

Burada epey Rumca kelimedenden bahsettik. Böyle olduğu için her hangi bir komplekse kapılmaya gerek yok. Türkçenin Rumca (Yunanca) üzerindeki etkisi, Rumcanın Türkçe üzerindeki etkisinden ziyade olup şu anda Yunancada 3 binden fazla Türkçe kelime vardır.

126 Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, 14. b., Ötüken n., İstanbul 2003, 404-405. s.

127 Tahsin Yazıcı, Ariflerin Menkıbeleri (Mevlana ve etrafındakiler [Menakıbül Arifin]), 2. c., 11. s.

128 Tahsin Yazıcı, Ariflerin Menkıbeleri (Mevlana ve etrafındakiler [Menakıbül Arifin]), 2. c., 12. s.

129 Tahsin Yazıcı, Ariflerin Menkıbeleri (Mevlana ve etrafındakiler [Menakıbül Arifin]), 2. c., 12. s.

130 Aşıkpaşaoğlu, Tevarih-i Al-i Osman, düzenleyen Çiftçioğlu N. Atsız, Türkiye y., İstanbul 1947, 164. s.

131 Tahsin Yazıcı, Ariflerin Menkıbeleri (Mevlana ve etrafındakiler [Menakıbül Arifin]), 2. c., 13. s.

(15)
ORTA DOĞU BÖLGESİ VE TÜRK AMERİKA İLİŞKİLERİ
Günel ALİYEVA – MEMMEDOVA¹³²

ÖZET¹³³

Makale bu devletler arasında olan sorunları kapsamaktadır. Bugün Türkiye bölgenin en büyük devleti, ABD ise dünyanın en büyük ülkesidir. Bu ülkeler arasında olan ilişkiler bizim için çok önemlidir. Zannımca, Doğu bölgesi çağdaş dönemde en önemli bölgedir. Bugün bölgenin çok sayıda sorunu vardır. Bölge devletleri çok gerekli bir servete – petrole sahipler. Çağdaş dönemde gezeğimiz petrolsüz düşünmek imkânsızdır. Bu bölgede çok sayıda çatışmalar vardır. Örneğin, Irak sorunu. Biz de yazımızda bu sorunu ele almağa çalıştık.

ABSTRACT

This article studies all problems of these republics. Today Turkey is the biggest republic in the region and the USA is the biggest republic in the world. The relations between these republics are very important for us. I think the eastern region is very important region in the world at the modern stage. This region have a lot of problems today. The countries of this region have an important thing of modern time – oil. Today without oil we cannot live in our planet. But in this region take a place many conflicts, for example the conflict in Iraq. That's why in this article we write about these relations.

Bugün Orta Doğu bölgesi dünyanın en önemli bölgelerinden biri olmaktadır. Dünyadaki tartışmaların çoğu burada görülmektedir. Zengin petrol kaynaklarının olması bölgeyi Türkiye ve ABD olmakla çoğu dünya devletleri için cazip kılıyor.

Türkiye ve ABD bir tek NATO çerçevesinde değil, hem de dünyanın birçok bölgelerinde strateji işbirliği yapmaktadır. Bu iki devletin temel çıkarları genelde uygundur. Gerçi onlar arasında Orta Doğu konusunda çelişkiler görülmektedir. Bu bölge ve bu bölgeyle ilgili sorunlar çağdaş aşamada Türkiye Amerika ilişkilerinde odak noktası olarak kalmaktadır.

Daha geçen yüzyılın 90'lı yıllarının başında Ankara Kürt ayrılıkçılığı tehlikesiyle ilgili kendi endişesini belirtti. Fars Körfezi krizinin başlarından beri Türkiye ABD'nin onu "Sahrada Fırtına" operasyonuna çekme çabalarına uzun bir süre direndi. Bununla bile, Ankara Washington'un baskısı altında savaşa az bir süre kala Irak'la sınırına 40 binden fazla askeri kuvveti olan ek ordu gönderdi.¹³⁴ Türkiye Birleşik Devletlere İncirlik'teki askeri üsteki savaş uçaklarının sayısını önemli sayıda artırmasına izin verdi.¹³⁵ Bunun yanında Ankara hükümeti parlamentodan Türk askeri kuvvetlerini yurtdışına çıkarılma hakkını çıkardı.¹³⁶

Bununla hükümet Türk ordularının Irak'a savaş sırasında ve savaş sonrası defalarca girme fırsatını kullanmasını eksik etmedi. Türkiye Irak'la olan her iki petrol hattı üzerindeydi ve onunla tüm ekonomik ilişkilerini durdurmuştu.¹³⁷ Türk ve

132 Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih fakültesi Doktora Öğrencisi, Bakü/AZERBAYCAN.

133 ORTADOĞU BÖLGESİ, TÜRKİYE - ABD İLİŞKİLERİ

134 Turkish Review Quarterly Digest. Summer 1992. New York Times, 17.11.1991. <http://www.nato.int/home.htm> - Çağır HATO

135 http://www.vpk-news.ru/article.asp?pr-sqn=archive.2005./05.articles.conceptions_01

136 Cumhuriyet, 05.04.2001.

137 http://www.polit.ru/analitics/2007/01/05/tur_iran.html

Batı bilirkişilerince yapılan değerlendirmeğe göre “Sahrada Fırtına” operasyonu Türkiye’yi toplam 7 milyar dolar civarında zarara sokmuştu.¹³⁸ Bu kaybın tazminat karşılığında Türkiye Irak karşıtı müttefik devletlerden vat edilmiş 4.5 milyar para karşılığı ancak 1 milyar dolar alabilmişti.¹³⁹ O en büyük zorlukla da 500 binden fazla Kürt göçkününün Irak’tan Türkiye’ye geçmesiyle ve Kürt militan çetelerinin sürekli sınırı geçmesi zamanı karşılaştı.

Yeni Irak karşıtı harekâtın başlanmasıyla ve B.Klinton yönetiminin gerçekleştirdiği “Tilki Sahrada” operasyonunun yapılmasıyla Türkiye Başbakanı B.Ecevit Türkiye ve Irak arasında arazi bütünlüğünün korunmasında her iki tarafın ilgili olduğuna değinerek Bağdat’a karşı güç göstermekte acele etmemeğe çağırdı.

Daha o zaman, 11 Eylül 2001 olaylarından sonra Afganistan ve Irak’a asker çıkarma olanağından sonra B.Ecevit Türkiye’nin Irak’a gitmesine karşı olduğu uyarısını yaptı. O bu savaşı “bölgedeki dengeyi kaosa dönüştürebilen saldırı” olarak değerlendirmişti.¹⁴⁰

R.T.Erdoğan’ın başkanlığını yaptığı İslami eğilimli AK Partinin yönetime gelmesiyle Türkiye hükümeti ABD ve Müslüman ülkeleri arasında manevra politikası yapmaya başladı. Irak Amerika krizinin keskinleşmesi halinde bu ülkelerin çoğu BM’nin daha önce alınan Irak kararına ve şiddet uygulamaya karşı çıktı. Irak krizinin çözümü ve bununla sıkı bağı olan Kürt sorunu böylesine suya sabuna dokunmama durumuna bir tek Akara değil, hem de Washington da düştü.

Türkiye’ye ABD’nin 62 binlik askeri kontenjanını sınırları içinde yerleştirmesi karşılığında tazminat vat edildi. Bu tazminatın 6 milyar doları direk yardım olarak, 26 milyar dolarıysa Türk ekonomisinin Irak savaşından etkilenmesi karşılığında kredi şeklinde olacaktı.¹⁴¹

Fakat bu cömertliğin asıl amacı bu değildi, Birleşik Devletlerin bununla bile Türkiye’nin borçlarını kapatmaya çalışması onun Kürt nüfusu yaşayan Kuzey Irak’a asker çıkarmasına direk olarak katılmaması karşılığındaydı. En baştan Türkiye yönetimi zengin petrol kaynakları olan Kelkük’ü ve bir zamanlar Türkiye’nin bir vilayeti olmuş Musul’u yeniden kendi denetimine alma isteğini hiçbir zaman saklamıyordu. Washington Kuzey Irak’ın bu petrolle zengin bölgelerini denetimine almak için Türkiye üzerinden geçmekte Ankara’nın rızasını alamayınca, acil olarak Kuveyt üzerinden askeri çıkarma yapma zorunda kaldı.¹⁴²

Irak çevresinde oluşan yeni krizin özelliği şundaydı ki, o uluslararası terörle mücadele ve yarım yüzyıldan uzun süren Orta Doğu çatışması ortamında gelişmekteydi. Orta Doğu’daki Irak krizi sırasında Türkiye’yi ve NATO’yu daha çok çekme bir yandan yer yer gerginliklerin ortaya çıkarak artma eğiliminin bölgesel boyutlara ulaşma sakıncası, öte yandan – bir tek Irak krizinin değil, hem de ona sıkı bağlı olan Kürt sorunun çözümünün değişik yaklaşımı yüzünden NATO’nun çöküş belirtilerinin daha çok görülmeye başlamasıdır. Batılı siyasetçilerin tanımına göre, bu zeminde olan fikir ayrılıkları “NATO’nun “Soğuk Savaş” sonrası en ciddi krizine” neden oldu.¹⁴³

Geçen yüzyılın 80-90’lı yıllarında Kürt harekâtı Türkiye’nin Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde örgütlenerek yaptığı silahlı eylemler ve terör daha geniş boyutlarına ulaştı. En çok da görülen bu çatışmalar Kürtlerin kendi aralarında, kabileler ve partiler arası taraftarları ve A.Öcalan’ın karşıtları arasında olan, Irak’ın kuzeyindeyse – KDP taraftarları ve karşıtları M.Barzani ve KYB C.Talabani arasındaki çelişkiyi yansıtıyordu. Bu Irak Kürtlerine zaman zaman Türk ordusuna karşı çabalarını birleştirmeye değil, bilakis Irak’ın kuzey bölgelerindeki A.Öcalan yanlıların takip ve mahvedilmesine de engel olamadı.

138 http://www.vpk-news.ru/article.asp?pr-siqn=archive.2005./05.articles.conceptions_01

139 http://www.vpk-news.ru/article.asp?pr-siqn=archive.2005./05.articles.conceptions_01; http://www.polit.ru/analitics/2007/01/05/tur_iran.html

140 Cumhuriyet, 05.04.2001; http://www.vpknews.ru/article.asp?prsiqn=archive.2005./05.articles.conceptions_01

141 http://www.vpk-news.ru/article.asp?pr-siqn=archive.2005./05.articles.conceptions_01

142 Cumhuriyet, 05.04.2001; Cumhuriyet, 19.07.2003.

143 http://www.polit.ru/analitics/2007/01/05/tur_iran.html

Çok yönlü çatışmayı durdurma ve koşuluyla Türkiye'deki Kürt harekâtının küreselleşmesi sürecini kuvvetlendirmek için en radikal kurum olarak PKK A.Öcalan'ın hapsinden sonra terör yöntemlerinin kınanmasıyla silahlı mücadeleden vazgeçmesiyle ilgili açıklama yaptı.¹⁴⁴ Bu A.Öcalan'ın Avrupa Mahkemesi karşısındaki savunma konuşmasına da yansımıştır.¹⁴⁵

2003 yılı olayları Türkiye ve ABD arasındaki uzlaşmayı kötü etkiledi ve NATO üyeleri arasında fikir ayrılığına neden oldu. İlk olarak, Türkiye kesinlikle ABD'nin Irak'a karşı askeri şiddet göstermesine karşıydı. C.Bush Temmuz 2002 yılında ne yolla olursa olsun Irak yönetimini devirme niyetini ilan ettikten sonra, Türk hükümeti ancak "Birleşik Milletler Güvenlik Konseyi tarafından yetki aldıktan sonra bağımsız ve özgür ülkeye" karşı şiddet uygulanabileceğini belirterek Irak sorununun askeri yolla çözümüne karşı çıktı.¹⁴⁶

Türkiye Ordu Kuvvetlerinin Baş Karargâh Komutanı H.Özkek "yapılan kamuoyu sorgusunun sonuçlarına göre Bağdat'a karşı askeri güç uygulamaya Türklerin %94'ü değil, %100'ü karşıdır" diye belirtti.¹⁴⁷ R.T.Erdoğan hükümetinin TBMM'ye yaptığı ısrarlı baskı sonrası, milletvekilleri taviz verdiler ve Amerika Birleşik Devletlerinin Türkiye hava sahasını kullanabilmesi kararını çıkardılar.¹⁴⁸ Bununla bile, kendi ordularını Türkiye Irak sınırlarına yerleştirmeyi uman Washington Ankara'nın bu kararıyla tatmin olmadı.

2003 yılının başlarında ABD Savunma Bakanı Yardımcısı P.Vulfovich Türkiye'yi Amerikan Ordusunun yerleştirilmesine duyarsız kalmasıyla açık açık suçladı ve Washington'un Ankara'nın onun planlarına gösterdiği destekten tatmin olmadığını belirtti . P.Vulfovich belirtti ki, Irak'ın kuzeyinde ikinci bir cephenin oluşturulması "ABD'nin askeri görevini hafifletir, insan kaybını azaltır ve ekono-

mik tasarruf sağlar".¹⁴⁹ Amerikan siyaset adamlarının açıklamalarına ve ABD'nin kararsızlığına göre Türkiye'ye karşı yaptırım gerçekleştirmesine rağmen, Ankara resmi olarak, yaptığı stratejide yanılmadığını ve tek doğru kararı alması yanıtını verdi.

2004 yılı boyunca Kürt sorunu Türk – Amerika diyaloglarının temel konusu oldu. Ankara Washington'dan Kuzey Irak topraklarında üs kuran PKK çetelerine karşı kesin önlem almasını talep etti. Sürekli Washington'da görüşmeler yapan Türkiye Dış İşleri Bakanı A.Gül kendi açıklamalarında Kuzey Irak'ta aralarında Türk yönetiminden saklanan teröristlerin de bulunduğu 5 binden fazla Türkiye Kürtünün olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁰ Ankara net olarak belirtti ki, Washington'un Ortadoğu politikası eğer durdurulamazsa Kürt bölücülüğü tehlikesine neden olacak ve Orta Doğu üstlenilemez zorluklarla karşılaşacak.

Türkiye'nin Başbakanı R.T.Erdoğan defalarca ısrarla ABD'nin Kürt sorunuyla ilgili konumunu bir daha gözden geçirmesinin ve Türkiye'yi PKK'ya karşı mücadelede desteklemeli olduğunun üstüne basmıştır.¹⁵¹ Ülke yönetimi Türk askeri birliklerine PKK saldırısı olaylarının ve Amerika'nın bu konuda duyarsız kalmasını belirtiyordu. Bir tek 2004 yılında Türkiye Irak'ta aralarında askerlerle beraber, sivillerin de olduğu 80'den fazla kayıp vermiş. Ankara PKK'cılar tarafından otomobil konvoylarına ve karakollara saldırılar yapıldığını açıkladı ve bu saldırıların özenle araştırılmasında direndi.¹⁵²

C.Bush kendi adına Türkiye yönetimine "Irak'ın bütünlüğü ve bölünmezliği" için işbirliği yapmaya hazır olduğu yanıtını verdi.¹⁵³ Amerika Birleşik Devletlerinin PKK'yla ilgili

144 Turkish Review Quarterly Digest. Summer 1992.

145 Hacıyev S.T.ABŞ ve Türkiye münasibetlerinde Rusiyanın rolü. Bakü 2005, s. 235.

146 Stratejik Analiz. Nisan 2003, cilt 3, sayı 36; http://www.vpk-news.ru/article.asp?pr-sig=n=archive.2005./05.articles.conceptions_01; http://www.polit.ru/analitics/2007/01/05/tur_iran.html

147 www.foreigntrade.gov.tr

148 <http://www.turtsia.ru/rus/index/news?id=400/>

149 http://www.polit.ru/analitics/2007/01/05/tur_iran.html

150 http://www.russian.people.com.cn/200304/03/rus20030403_73952.html

151 <http://www.nato.int/home.htm> - Сайт HATO http://www.russian.people.com.cn/200304/03/rus20030403_73952.html

152 İktisadi Rapor. Ankara, 1997. <http://www.nato.int/home.htm> - Сайт HATO

153 <http://www.nato.int/home.htm> - Сайт HATO http://www.russian.people.com.cn/200304/03/rus20030403_73952.html

Türkiye tarafına verdiği sözü tutma niyetinin olmadığı Eylül 2005 yılında New York'ta BM Genel Kurlunun çalışmaları çerçevesinde Türkiye Dış İşleri Bakanı A.Gül ve ABD Genel Sekreteri K.Rays arasında yapılan görüşmelerin sonucunda da anlaşılıyordu. Bu görüşmelerin sonucuna göre Amerika diplomasisinin başkanı Ankara'yı bir daha inandırmaya çalıştı ki, Kuzey Irak'ta PKK'ya karşı şiddet göstermeye prensip olarak razıdır, fakat ona göre "bu önlemler ancak Washington için uygun bir zamanda alınabilir".¹⁵⁴ Bir tek ulusal çıkarlar için değil, o sıradan da Ortadoğu konusunda da iki taraflı ilişkilerin önemini anlayan 2006 yılından başlayarak ABD ve Türkiye iki taraflı işbirliğinin bölgesel açılarını da sağlamlaştırmaya başladı. Ankara'da ve Washington'da bu işbirliğini dengelemek için bölgesel düzeydeki konular üzere temsilci ve uzman kişi gruplarının sürekli olarak görüşmeler yapmasıyla ilgili karar alındı. Bir tek 2005 – 2006 yıllarında Türkiye'yi ABD'nin önemli yönetimini temsil eden 49 yüksek görevli Amerika hükümet heyeti ziyaret etti. Cumhurbaşkanı yönetimi, devlet departmanı, Pentagon, Kongrenin her iki meclisi, FBI olmak üzere tüm özel daireler ve s. bu listeye giriyor. Böylesine yoğun diplomasi örneklerinden birisi de ABD Hava Üssü Birleşik Karargâhının komutanı P.Peyc'in 2006 yılının mart ayında Ankara'ya yaptığı ziyarettir. Formalite olarak Amerika generali uluslararası "Küresel Terörizm ve Uluslararası İşbirliği" sempozyumuna katılmak için geldi.¹⁵⁵ Bununla bile Türk – Amerika ilişkilerinde önemli konu olarak Kürt sorunu kalmaktaydı. İran'ın nüve programına gelince, Türkiye ABD Hava Üssü Birleşik Karargâhının komutanı P.Peyc'le yapılan görüşmelerde nüvesi olan İran Ankara'yı rahatsız ettiğini, fakat Türkiye'nin her kesin barış amacıyla nüve enerjisinin kullanma hakkını tanıdığını belirtti. Eğer bu kullanım hakkı çerçeveden çıkarsa bu endişe konusu olabilir.¹⁵⁶ Türk diplomasi çevrelerinde konuyla ilgili Ankara'nın İran'ın nüve programıyla ilgili sert konumuna rağmen, Türkiye'nin askeri siyasi yönetimi bu konuda İran'a karşı net bir eleştiride bulunmadığını belirtiyor.¹⁵⁷ Hatta İran tarafından bu konuyu onaylama belirtisi olarak uranın Türkiye sınırları içinde işlenmesi teklifi İran'ın Ankara büyükelçisi tarafından da seslendirildi.¹⁵⁸ Doğal olarak, bu teklif daha çok propaganda özelliği taşımaktaydı. Çünkü Türkiye ile bu alanda işbirliğine kalkışan Tahran Türkiye'de uygun altyapı, teknoloji ve ortamın olmaması konusunda bilgiliydi.

Ankara'da yüksek görevli generallerin görüşmelerinin sonucunu inceleyen Türk analitikleri Amerikalıların Avrupa Birliğinin bu teşkilatı terörcü olarak tanınmasına rağmen, PKK'ya karşı hiçbir sert tepki göstermek niyetinde olmadıkları düşüncesini belirttiler.¹⁵⁹ Bu analitikler haklı olarak "PKK sorununu yarım bırakmakla Amerika yönetimine, kendi bölgesel sorunlarıyla ve küresel politikayla baş başa kalan Ankara'yı elinde tutabilme fırsatı verecektir" diye düşünüyorlar.¹⁶⁰

154 http://www.russian.people.com.cn/200304/03/rus20030403_73952.html <http://www.reqionplus.az/artic/46/polit/p1.php>

155 http://www.russian.people.com.cn/200304/03/rus20030403_73952.html
<http://www.reqionplus.az/artic/46/polit/p1.php>

156 http://www.russiancyprus.net/main.asp?to_pid=4200&id=840 http://www.russian.people.com.cn/200304/03/rus20030403_73952.html

157 <http://www.europa.eu.int>

158 http://www.russian.people.com.cn/200304/03/rus20030403_73952.html

159 <http://www.turtsia.ru/rus/index/news?id=400/> http://www.ca-c.org/c-q/2006journal_rus/c-q-1/06.aidinru.shtmb

160 The Financial Times, 26.05.2005. Turkey. A Country Study. Washington, Library of Congress.
http://www.ca-c.org/c-q/2006journal_rus/c-q-1/06.aidinru.shtmb

Irak Savaşı (hem birinci, hem ikinci) küreselleşme sürecine, hem de küreselleşme karşısı olan güçlerle olan keskin mücadelenin gücüne daha da bir güç kattı. Irak'ın “reformu” zamanı küreselleşme yanlıları, büyük bir olanakla uluslararası, hem de etnik dini çelişkiler üzerine oyunlarını sürdürülecekler. Bu Irak ve Türkiye sınırlarında, “Büyük Yakın (Orta) Doğu” da olmakla sıradan da “Kürdistan”ın tüm etnik coğrafi alanlarını kapsayabilir. Irak krizi sonrası o Amerikalılar tarafından özdeşleştirilerek ABD'nin Merkezi Karargâhının genişletilmiş “strateji sorumluluk bölgesi” oldu.

Kürt sorunu Irak krizinde örneğin, Afganistan'da Taliban'ın devrilmesinden çok daha önemlidir. İster Filistin'de, ister İsrail'de, ister Irak'ta veya isterse de Türkiye'de etnik sorunların çözülmemesi toprak bütünlüğünde büyük sorun çıkarabilir.

Din veya diğer boyalara boyanmış terör ve bölücülüğe karşı mücadele çoğu zaman bir devletin sınırları içinde kalmaz. O yıllarca hatta on yıllarca sürer, hiçbir zaman çerçevesine sığmaz. Afganistan'da böyle oldu. Körfez krizi on yıllardır süregeliyor. Bölgenin tüm devletleri bu soruna çeşitli derecede karışmış urumdalar. Ne “Sahrada Fırtına”, ne de ondan 12 sene sonra Irak'ta yapılan savaş sıradan “etnik savaşlara” giren, etnik ve milli, toprak ve sınır sorunlarının çözümüne götürüp çıkarmadı.

ABD ve Türkiye'nin Ortadoğu politikalarının sonucunu açıklarken, biz şunları söyleyebiliriz: Irak savaşı (birinci ve ikinci) küreselleşme karşısı güçlere karşı mücadele yanında küreselleşme sürecine daha büyük bir dürtükleme yaptı. Irak'ın “reformu” zamanı küreselleşme yanlıları daha çok devletlerarası, etnik dinsel, o sıradan da Irak'ın kendi içinde olan çelişkilerle oynamaya devam edeceklerdi. Bu Irak ve Türkiye sınırları içinde, o sıradan da şimdiki “Büyük Yakın (Orta) Doğu”yu da kendi sınırları içine almakla “Kürdistan” coğrafisini de olabilir. Irak krizinden sonra o Amerikalılar tarafından ABD'nin Merkezi komutanlığının “strateji sorumluluk alanının” genişletilmesiyle özdeşleştirildi.

Amerika Birleşik Devletlerinin “şemsiyesi” ve politik kanadı altında olan Irak'ın özerk bölgenin Kürtleri ABD ve Batı Avrupa'nın siyasal elitleriyle işbirliği ve Batılaşmaya doğru yönelmeye başladılar. Fakat bu işbirliği hiçbir şekilde Orta Doğu bölgesindeki yapıcı eğilimlere ait edilemez.

Irak'ta savaş sonrası ve onun “reformlaştırılması” sırasında Kuzey Irak'ın Türkiye'yle olan jeopolitik ilişkisi hem ABD, hem de Avrupa Birliği için cevabı zor olan bir bilmece olabilir. Bunun çözümünden yalnız Irak'ın savaş sonrası kalkınması nasibini almayacaktır. Irak Kürtlerinin onlar için çizilen sınırlar içinde sunulan özgürlükten tatmin olacakları ciddi kuşku uyandırmaktadır. Irak Kürtleri büyük bir ihtimalle, Federal Irak'ta en azından ileride büyütebilecekleri ve daha genişletecekleri federallığın korunmasına çaba gösterecekler. Bu da ileride Türkiye'nin ABD ve NATO arasında ilişkilerinin keskinleşmesine neden olabilir. Washington bununla ilgili olarak zor ikilemle karşılaşacaktır. Şöyle ki, Irak krizi sırasında Kürtlerin timsalinde kazandığı tek müttefikliğini ve Amerika Birleşik Devletlerin NATO üzere “Büyük Yakın (Orta) Doğuda” şimdilik tek Müslüman müttefiki olan Türkiye'nin strateji partnerliğini hiçbir zarar vermeden nasıl korumalı.

KAYNAKÇA

- 1.Hacıyev S.T.ABŞ ve Türkiye münasibetlerinde Rusiyanın rolü. Bakü, 2005.
- 2.Cumhuriyet, 05.04.2001.
3. Cumhuriyet, 19.07.2003.
4. İktisadi Rapor. Ankara, 1997.
5. Stratejik Analiz. Nisan 2003, cilt 3, sayı 36.
6. The Financial Times, 26.05.2005.
7. Turkey. A Country Study. Washington, Library of Congress.
8. Turkish Review Quarterly Digest. Summer 1992.
9. New York Times, 17.11.1991.

İNTERNET KAYNAKLARI

10. <http://www.nato.int/home.htm> - Сайт НАТО

11. **http: // www.turtsia.ru/rus/index/news? id=400/**
12. http: // www.ca-c.org/c-q/2006journal_rus/c-q-1/06.aidinru.shtmb
13. http://www.russian.people.com.cn/200304/03/rus20030403_73952.html
14. www.akparti.orq.tr
15. http: // www.regionplus.az/artic/46/polit/p1.php
16. http://www.vpk-news.ru/article.asp?pr-sign=archive.2005./05.articles.conceptions_01
17. http: // www.polit.ru/analitics/2007/01/05/tur_iran.html
18. www.foreigntrade.gov.tr
19. http: // www.russiancyprus.net/main.asp? to pid= 4200&id=840
20. http: // www.europa.eu.int- Сайт Европейского Союза

KİTAP TANITIMLARI ve REKLAMLAR

"TÜRK BİRLİĞİ PROJESİ"

Türk demek, dil demektir. Milliyetin çok bariz vasıflarından birisi dildir. Türk milliyetindenim diyen insanlar, her şeyden önce mutlaka Türkçe konuşmalıdırlar. Türkçe konuşmayan bir insan Türk harsına, camiasına mensubiyetini iddia ederse buna inanmak doğru olmaz. M.Kemal Atatürk Mustafa Kemal Atatürk Diyor ki : “ Bugün Sovyetler birliği dostumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağına kimse bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya – Macaristan parçalanabilir, ufanalabilir. Bugün elinde sımsıkı tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim dostumuz idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir, kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprüleri sağlam tutarak Dil bir köprüdür... inanç bir köprüdür... Tarih bir köprüdür... Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimiz içinde bütünleşmeliyiz. Onların (soydaş Türk kardeşlerimizin) bize yaklaşmasını beklememeliyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekli.” “ Türk birliği'nin bir gün hakikat olacağına inancım vardır. Ben görmesem bile gözlerime dünyaya onun rüyaları içinde kapayacağım. TÜRK Birliği'ne inanıyorum. Onu görüyorum. Yarının tarihi yeni fasıllarına TÜRK birliği ile açacak. Dünya sükununu bu fasıllar içinde bulacaktır. Türklüğün varlığı bu köhne aleme yeni ufuklar açacak. Güneş ne demek, ufuk ne demek o zaman görülecek. Hayatta yegane varlığım ve servetim Türk olarak doğmamdır.

Kitap isteme: Dr. Elnur Hasan MİKAIL, e-posta: emikail@turansam.org

**"1. Uluslararası Büyük Türk Dünyası Bilimler Kongresi(3-5 Mayıs, 2011;
Ankara/TÜRKİYE)" Duyurusu**

1. Uluslararası Türk Dünyası Bilimler Kongresine başvuru ve ilgi beklenenin üzerinde olduğu için Bilim Kurulumuzun Genel İsteği Üzerine Kongre tarihi 3-5 Mayıs, 2011 tarihine alınmıştır.

Bizleri memnun eden bu aşırı ilgi üzerine, çeşitli dernek ve organizasyonların da katılımı için süre ve bildiri özetlerinin gönderilme tarihi 2 Nisan, 2011 tarihine ertelenmiştir.

1. Uluslararası Büyük Türk Dünyası Bilimler Kongresi 3-5 Mayıs, 2011 yılında Türkiye'nin Ankara şehrinde düzenlenecektir.

Bildirilerin hakemliğini Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi bilim kurulu üstlenecektir.

Kongre Bilim Kurulu Başkanı, aynı zamanda TURAN-SAM Fahri Başkanı olan sayın Prof. Dr. Emin KURU'dur.

Kongre Organizasyon Komitesi Başkanı sayın Prof. Dr. Hacı NECEFOĞLU'dur.

Kurultay Haberleşme Adresleri

Ağ: <http://www.turansam.org>

E-posta: emikail@turansam.org

Telefon: +90 531 812 13 61 - Dr. Elnur Hasan MİKAİL(Kongre Sekreteryası Başkanı)

Belgegeçer/Faks: +90 332 241 35 39

Kurultayın Bildiri Konuları

Türk Dünyasının Sorunları ve İşbirliği İmkanları
Türk Coğrafyasında Önemli Stratejik Zaferlerin ve Yenilgilerin Analizi
Türk Devletler Topluluğunun Birlik Adına Yaptığı Anlaşmalar Üzerine Görüşler
Türk Dünyasında Ortak Dil ve Alfabe Çalışmaları Üzerine Görüşler
Türk Dünyasında Azınlıkların Durumu
Türk Dünyasında Çocuk Edebiyatı
Türk Dünyasında Müzikoloji
Türk Dünyasında Halk Bilimi
Türk Dünyasında Hukuk Sistemlerinin Tanıtılması ve Karşılaştırılması
Türk Dünyasında Ekonomik İşbirliği Antlaşmaları ve Oluşturduğu Avantajlar
Türk Dünyasında Sanayi ve Teknoloji İşbirliği Antlaşmaları ve Görüşleri
Türk Dünyasında Kültürel İşbirliği Antlaşmaları ve Görüşler
Türk Dünyasının Uluslararası Kuruluşlarda Konumu, Durumu ve İşbirliği Anlayışı
Türk Dünyasında Gezim(Turizm İşbirliği) Durumu
Türk Dünyasında Sanatta İşbirliği Alternatifleri
Türk Dünyasında Ortak Spor Organizasyonlarına Görüşler
Turan Coğrafyasında Türk Varlığı
Türk Dünyasında Sosyal Güvenlik Sistemleri
Türk Dünyasında Bilimsel ve Akademik İşbirliği Politikaları Üzerine Görüşler
Türk Dünyasında Ticari İlişkiler Konusundaki Antlaşmalar ve Avantajları
Türk Dünyasında Tarımsal Alanda İşbirliği
Türk Dünyasında Enerji Antlaşmaları ve Avantajları
Türk Dünyasında Doğal Ekonomik Kaynaklar
Türk Dünyasında Su Politikası
Türk Dünyasında Çevre ve Ekoloji Politikası

Türk Dünyasında Din
Türk Dünyasının Yeraltı Zenginlikleri ve Maden Rezervleri
Türk Dünyası Coğrafyasının Jeopolitiği ve Jeostratejisi
Turan Coğrafyasındaki Türk Topluluklarının Boy Dağılımları

Bildiri Özellikleri ve Katılım Şartları

Kongreye katılım Türkiye için 150 TL, Türkiye dışından \$100(Amerikan Doları) katılım ücreti alınacaktır.

Bildiriler Türkçe'nin lehçelerinde hazırlanmalıdır. Türkçe özet zorunludur. Diğer dillerde özet de bulunabilir. Sunum Türkçe'nin lehçelerinde yapılacaktır.

KONAKLAMA

Konaklama hakkında ayrıntılar bildirilerin kabulünden sonra bildirilecektir.

SEYAHAT

Ulaşım masrafları katılımcılar tarafından karşılanacaktır. Seyahat bilgileri, ilgili ayrıntılar ve Otellere ve Kongre yerlerine ulaşmak için katılımcılara öneriler bildirilerin kabulünden sonra temin edilecektir. Katılımcılara karşılama ve uğurlama hizmeti ücretsiz olarak sunulacaktır. Ankara'nın önemli tarihi yerlerine ücretsiz turlar düzenlenecektir.

Kurultay Takvimi

Kurultay İlan Tarihi: 21 Mart 2010
Bildiri özetlerinin son gönderilme tarihi: 2 Nisan 2011
Kabul edilen özetlerin ilan tarihi: 7 Nisan 2011
Tam metinlerin son gönderilme tarihi: 12 Nisan 2011
Katılım ücretinin ödenme tarihi: 7 Nisan 2011 – 12 Nisan 2011
Kabul edilen bildirilerin ve nihai programın ilan tarihi: 23 Nisan 2011

Organizasyona Destek veren Kurum ve Kuruluşlar(Alfabetik Sıralamayla)

BAL-GÖÇ(Balkan Göçmenleri Kültür ve Dayanışma Derneği)
BATTAM (Batı Trakya Türkleri Araştırmalar Merkezi)
Dünya Azerbaycanlıları Kongresi(DAK) Gençlik Kolları
Dünya Türkleri Asamblesi
Fransa Türk Federasyonu - Goussainville Ülkü Ocakları
İsviçre Türk Dernekleri Dayanışma Federasyonu
Romanya, Aşağı Tuna Araştırma, Geliştirme, Eğitim ve Türk Kültür Merkezi
Rumeli - Balkan Federasyonu
Töre Dergisi(Eski Kültür ve Töre Derneği adına)
TUMİB("Türkiye Üniversiteleri Mezunları" İctimai Birliyi)

Bildiri Özeti Yazım Kuralları

- Bildiriler Bilimsel atıf kurallarına uygun yazılmalı ve Özgün içeriğe sahip olmalıdır.
- Bildiri özetleri 12 punto; Times New Roman; Paragraf: İki Yana Yasla, Sağdan, Soldan, Altan ve Üstten 3 cm boşluk bırakılarak yazılmalıdır.

- Bildirileri sunmak için her katılımcıya toplam 20 dakika süre verilecektir.
- Her oturum sonunda soru-cevap kısmı olacaktır.
- Bildiri özetleri emikail@turansam.org adresine gönderilecektir.

TAM METİN BİLDİRİ YAZIM KURALLARI

Bildiri metni iki yana yaslı (yasla) olarak yazılmalıdır. Kullanılacak tablo, şekil vb. nesnelere bildiri içerisinde yer verilmelidir. Metin içerisinde önemli kelimeler koyu, italik, altı çizili olarak vurgulanabilir. Sayfa numarası verilmemelidir.

SAYFA SAYISI

Kesin bir kısıtlama olmamakla beraber azami 10-15 sayfayı aşmaması tercih edilir.

SAYFA YAPISI

Sayfa kenar boşlukları, A4 kağıt boyutu üzerinde aşağıdaki ölçülerde olmalıdır:

Üst: 3 cm Alt: 3 cm

Sol: 3 cm Sağ: 3 cm

PARAGRAF

Paragraflarda ilk satır bir sekme (1,25 cm) içeriden başlatılmalıdır. Paragraflar tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Paragraflar arasında 6 nk (önce: 3 nk, sonra: 3 nk) aralık verilmelidir.

YAZI TİPİ VE BOYUTU

Bildiri yazı tipi Times New Roman ve yazı tipi boyutu 12 punto olmalıdır.

BİLDİRİ BAŞLIĞI

Bildiri başlığı 14 punto, büyük harflerle, kalın olarak, ilk sayfanın en üstüne ortalı biçimde yazılmalıdır. Başlıktan sonra bir satır ara verilip sağa hizalı olarak; yazarın unvanı, adı, soyadı bilgilerine yer verilmelidir; bağlı olduğu kuruluş da dipnot olarak belirtilmelidir. Varsa sırayla diğer yazarlarda da aynı sistematik izlenmelidir.

Bildiri metninde aşağıdaki başlıklar sistematigi izlenmelidir:

GİRİŞ

Metin Başlıkları:

Bildiri metninde birincil başlıklar kalın ve kelimelerinin ilk harfleri büyük olmalıdır. Bildiri metninde yapılacak atıflarda klasik dipnot sistemi uygulanmalıdır. Başlıklar sola hizalı olarak bir sekme içeriden paragraf ilk satırıyla aynı hizadan başlatılmalıdır. İkincil başlıklar italik olabilir.

Sonuç (ve Öneriler)

KAYNAKÇA

Bildiri metninde yapılan atıflara ilişkin ayrıntılı bilgilere kaynakçada yer verilmelidir. Yazarın soyadıyla alfabetik ve aynı yazar için kronolojik sıra izlemelidir. Bildiri metninden farklı olarak, 9 punto ile yazılmalıdır.

Kaynakçaya ilişkin aşağıdaki örnekler dikkate alınmalıdır:

ARGENTİ, P.A., "Collaborating with Activists: How Starbucks Works with NGOs", California Management Review, C.47, S.1, 2004, s.91-116.

BUMİN, Tülin, Hegel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

GRONBJERG, K., Understanding Nonprofit Funding, Jossey-Bass, San Francisco, 1993.

GARVEY, N., NEWELL, P., "Corporate Accountability to the Poor.", Development in Practice, C.15, S.3-4, 2005, s.389-404.

HAŞLAK, İrfan, DURAN, Burhanettin, "Liberal Demokrasinin Etiğini Tartışmak: Toplulukçu Eleştiriler", I. Siyasette ve Yönetimde Etik Sempozyumu, Adapazarı, 1998, s.85-97.

http://www.unctad.org/en/docs/wir2006overview_en.doc, (Erişim Tarihi: 2 Ocak 2007).

http://www.unctad.org/en/docs/wir2006overview_en.pdf, (Cited on 2 November 2007).

SHİLS, Edward, "Nation Nationality and Civil Society", Nations and Nationalism, C.1, S.1, 1995, s.93-118.

EKLER

Kaynakça'dan sonra gerek görülüyorsa Ek(ler)e yer verilmelidir.